

F 703
B II 82.

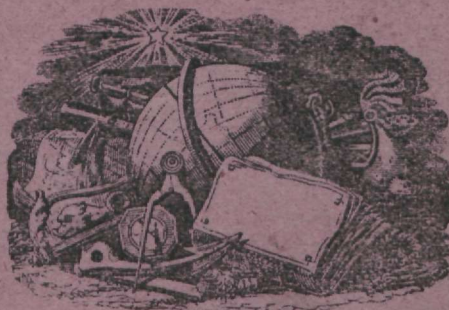
No 2148

Weikene

Geograafia

ehk

Maade teaduse käsiraamat.

(35 pildiga.)

Tartus, 1869.

G. Laakmanni kirjade ja suluga trükitud.

F. 703. B 82

Weifene

Geograafia

ehf

Maade teaduse käsiraamat.

~ ~ ~ ~ ~
Kolmes raamatus.
~ ~ ~ ~ ~

N° 848.

Ulama koolide kohta kirja pannud

C. N. Jakobson.

S. K. S.

(33 pildiga.)

Tartus 1868.

H. Laafmanni kirjade ja kuluga trükkitud.

Von der Censur gestattet. — Dorpat, den 10. August 1868.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

53586

G e s j õ n a.

Jo aastal 1866 rääkiswad kihelkonna koolmeistrid Wiliandi konferenzi peal sest, et mõlemad eestikeeli seiemaani kirjutud Geograafia raamatud meieaegse koolmeistrite tarwitust mite enam ei täita. Esimene, Gildemannist 20 aasta eest tagasi välja antud raamat on muidu küll keele ja seadmise poolest koolis pruugitavam, kui „Koli ramat, wies jaggo,“ aga liig lühikene ja wana. Nimetud „Koli ramat, wies jaggo“, aga näikse rohkem wanema rahwa koduõppetuseks kirjutud olewat, kui koolilaste kästraamatuks, sest et seal asju ete tuleb, mis muidu Geograafia õppetusse ei puudu, ja seletust, keda koolmeister koolis isegi õppetades juure lisab. Üks kästraamat aga ei wõi seesugust seletust lapsele millasgi kasuga anda, ehk ta olgu siis hoopis tõisiti seatud ja kirjutud. Mõlema raamatutel on aga see kõige suuremaks puuduseks, et naad eestikeele ise-looduse peale sugugi ei waata, waid kõik maade ja linnade nimed, naad olgu Hispaania, Itaalia ehk muu maalt, saksakeelest wõttawad, nõnda nagu neid Saksad oma keele painuse järel ümber muutnud ehk ka muutmata jätnud. Seal juures on kirjawiiši poolest mõned nimed nõnda kirjutud, nagu neid Saksad kirjutawad, tõised aga mite. Sellest tõusewad eesti-lastele nii suured segadused, et neid ükski koolmeister üles ei jõua arutada. Sest Saksad kirjutawad suurem jagu linna ja muu kohtade nimesi nõnda, nagu neid see rahwas oma kirja seaduste järel kirjutab, kust nimi wõetud. Prantsuse nimed kirjutakse prantsuse, Inglise nimed ingliskeeli. Kes neid nimesi õigesti tahab välja rääkida, peab ka iga üht keelt nattukene

mõistma. Et seda aga igal pool ei ole, sest siis tuleb, et mõned võeramaa linna nimed peaaegu igas saksa koolis isewiisi wälja räägitakse. Inglased, Prantsused ja Wenelased seda ei te, waid naad kirjutawad igauks oma kirjawiisi järel nagu räägitakse. Ka eesti-keele ise-loodus nõuab, et nõnda kirjutakse, nagu räägitakse, sest muidu peaks läbikaudu igauhe nime tahta ühtlasti üles pantama, kuidas teda wälja rääkida. Meie wana Geograafia raamatutes kirjutakse küll ka mõned nimed eestikeeli, nagu Awinjong, Bordo, Njuläsl', mis Sakslad prantsuse ja inglise kirjutamise wiisi Avignon, Bordeaux, Newcastle kirjutawad, siis aga ka jälle Tower, Erie, Ohio, mis Tauer, Siri, Dheio räägitakse. Palju nimesi ei ole ka üht ega tõist. Nõnda seisab „Koli ramatus“ Tsiti, mis City kirjutaksa, aga Siiti räägitakse. Seesamasugune lugu on nimebega, nagu Suutwart, Portsmuut, Mexiko, Kuiana, mis Sakslad Southwart, Portsmouth, Mexiko, Guyana kirjutawad, aga mis Sösarik, Portsmöd, Mehiko, Guajana wälja räägitakse. Sel wiisil ei ole seal raamatutes siis ei ühestgi seadusest finni peetud, waid pea on üht, pea tõist, pea jälle ei ühtegi korralist teed käidud.

Gesseiswa raamatus on kõik nimed nõnda kirjutud, nagu neid wälja räägitakse. Üksi nende kohtade nimed on võera kirjutuse wiisi jättetud, keda kuulsa meeste järel nimetakse. Pikka wokaali peale langeb enamast ika ka sõna rõhk, ehk kus seda ei ole, seal näitab rõhumise märk ('), kuhu rõhk langeb. Siis olen ma ka kaks tähte, **z** ja **f**, juure pidanud wõtma, sest et ilma nende abita wõimalik ei ole, kõiki võeraid sõnu täielikult uleskirjutada. Koolmeistritele tuletaksin ka weel meele, kaartisi ika põhjapoolse seina külge üles seada, sest et lapsed muidu ilma kaartega sassi lähewad, nõnda ka, et iga üksiku maa läbi-rääkimise juures laps esite maa piirisi, jõgesi ja mägesi kaardi peal üles otfigu, mis tal raske ei ole, sest et teda nendega iga maajau üleühtseses õppetuses jo tutwaks tehti.

Peeterburgis, Leheküul 1868.

C. R. Jakobson.

Esimene raamat.

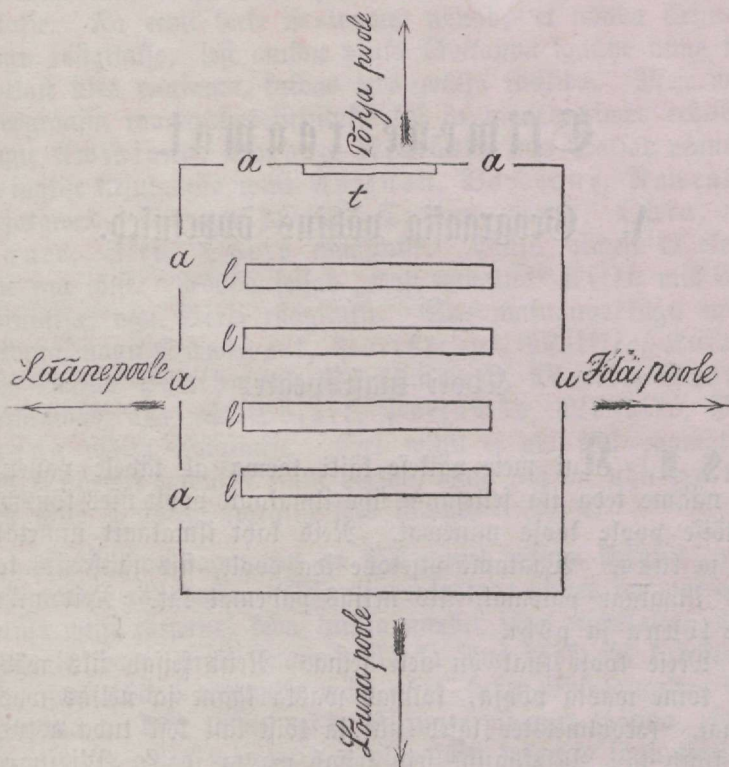
A. Geograafia põhjus õppetused.

Kooli tuast peale.

§ 1. Kui meie päikese käiki taewa al tähele paneme, siis näame teda iga sellesama ühe ilmakaare poolt üles tõusvat ja tõise poole looja minewat. Neid kaht ilmakaart nimetatakse ida ja lääts. Waatame otseskohe ida poole, siis jääb üks kolmas ilmakaar paremat, üks neljas pahemat kät. Neid nimetatakse lõuna ja põhi.

Meie kooli tuul on neli seinu. Meist seisab üks wasta ida, tõine wasta põhja, kolmas wasta lääne ja neljas wasta lõunat. (Koolmeister lasseb üht ja tõist last kess tuba astuda, siis küsib ta: Mis sugune sein seisab wasta ida? Mis sugune wasta lõunat? Mis sugune wasta hommikut? n. n. e., ning iga küsimese peale näitab ja wastab laps: See sein seisab wasta ida! See sein seisab wasta lõunat! n. n. e.) Kes võib teist, lapsed, neid neli seinu musta tahwoli peale joonida? (Laps joonib, koolmeister aitab kui tarwis.) Mis sugune kriips tähendab läänepoolist seinu? Mis sugune põhjapoolist seinu? Mis sugune lõunapoolist seinu? Mis sugune idapoolist seinu? (Laps näitab ja kirjutab iga kord juure: lääts, põhi, lõuna, ida. Peale selle lasseb koolmeister — igaüks oma koolimaja järel — aknad, ukseid, abju, koolipengid ja mis muid tähtsaid asju tuas on,

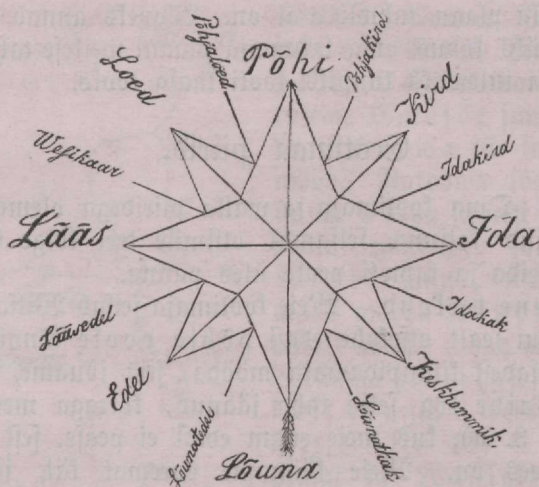
ülespanna. Kui lastest keegi nii palju ei peaks võima teha, lasku ta neist näidata, kuhu kohta iga asi tahvli peale tuleb, ja joonigu neid siis ise üles, nagu al seisaw pilt näitab.

Pilt 1. Koolitna plaan.

a tähendab aknaid, u ust, l kooli laudu, t musta tahvlit.

Küsimised: Mitu aknast on läänepoolse seinast? Mitu põhjapoolse seinast? Wasta misjuguft ilmakaart seisab uks? Kuhu poole näitavad kooli laudade otsad? Kui musta tahvli poole vaatame, misjuguft ilmakaare poole vaatame siis? Misjuguft ilmakaar jääb siis selja taha? Misjuguft paremat kät? Waatame aga lõuna poole, misjuguft ilmakaar jääb siis paremat kät? Misjuguft pahemat kät? Misjuguft selja taha? n. n. e.

Pilt 2. Kaare sõdarik.

Peale ülerval nimetud nelja pää=ilmakaare on neid veel mittu kõrvalist, nagu ülerval seisaw kaare sõdarik näitab. Idast peale hakatud on neid: **Ida**, idakak, keskhommik, lõunakak, **Lõuna**, lõunatedel, edel, lääsedel, **Lääs**, westkaar, loed, põhjalood, **Põhi**, põhjakird, kird, idakird — ühtefoku 16.

Koolimaja ümberkaudse kohtadega.

§ 2. Endise tuaplaani külge joonitakse täna ka kõik teised tuad üles, nõnda et terve koolimaja plaan wälja tuleb.

Küsimised: Misugused tuad seisawad wasta lääne — lõunat — ida — põhja? Misugune tuba seisab koolmeistri kambrist lõunapool? Misugused seinad on terve koolimajal piirikis lääne — põhja — lõuna — ida pool? Kui koolimajast lõuna poole wälja astume, kuhu jõuame siis, kas hoowi peale, aida ehk põllule? Kuhu, kui ida — lääne — põhja poole wälja astume? n. n. e.

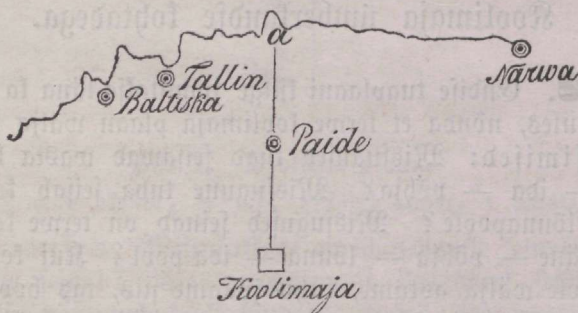
Nüüd joonitakse ka veel hoow, aiad ja põllud üles, ja tähendatakse weikese ruututega, kus laudad, ait ja saun seisawad. Nõnda läheb koolmeister küsides ja joonides edasi, kuni terve

küla ja walla plaan tahwli peal on. Lõppeks annab ta lastele üles, et igaüks kodus oma talumaja plaani weikese tahwli peale üles teeks ja tulewaks tunniks kooli kaasa tooks.

Gestimaa piirid.

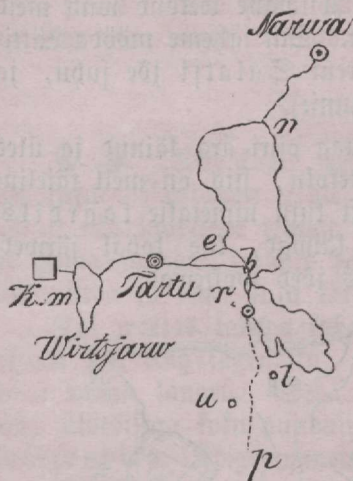
§ 3. Oma koolimaja ja walla piiridega oleme tutwaks saanud; nüüd katsume selsamal otsimise teel kõige Gestimaa piirid üles leida ja tahwli peale üles panna.

Esimene teekond. Meie koolimaja seisab Wiljandi maakonnas. Kui sealt otsekohse edasi põhja poole kõnnime, küladest ja mõisadest kinnipidamata mööda, siis jõuame, kui ka jo tül aega Paide lin selja taha jäänud, korraga mere kaldale (waata pilt 3. a), kus meie enam edasi ei pease, sest et laenetau meri ees on. Meie kääname paremat kät, ja läheme mööda mere randa edasi, kurni Narwa linna. Siin peame uuest seisma jääma, sest et Narwa linna taga Ingria maa tuleb. Nüüd tõttame a koha juure tagasi ja hakkame mööda mere randa edasi pahemale poole käima. Tallinna kaudu jõuame Baltiska linna, ja sealt mööda minnes Spithami nina juure (s), kus jälle kinni peame pidama, sest et siin Gestimaa põhjapoolne piir, kes meist nõnda otsast otsani läbi käidud, ära lõppeb, ja läänepoolne piir peale hakkab.

Pilt 3. Gestimaa põhjapoolne piir.

Teine teekond. Meie läheme koolimajast uuest wälja ida poole. Wirtsjärwest mööda ja Tartust otsekohse läbi

tõttades, jõuame Peipsi järwele (pilt 4. h). Ranna kaudu pahemale poole edasi kõndides, tuleme Emajõe suust (e) mööda Narowa jõe suhu (n) ja mööda Narowa jõge Narwa linna. h koha juurest paremale poole minnes, jõuame esite Wõõhsi linna, siis läime tükimaad mööda Rõõpina jõge ja pärast mäisa maad mööda kunni Lättimaa piirini (p). Rõõpina kirik (r) jäi 6 wersta paremat, Petseri lin (l) 8 wersta pahemat ja Wastselinna kirik (u) 6 wersta paremat kät.

Pilt 4. Gestimaa idapoolne piir.

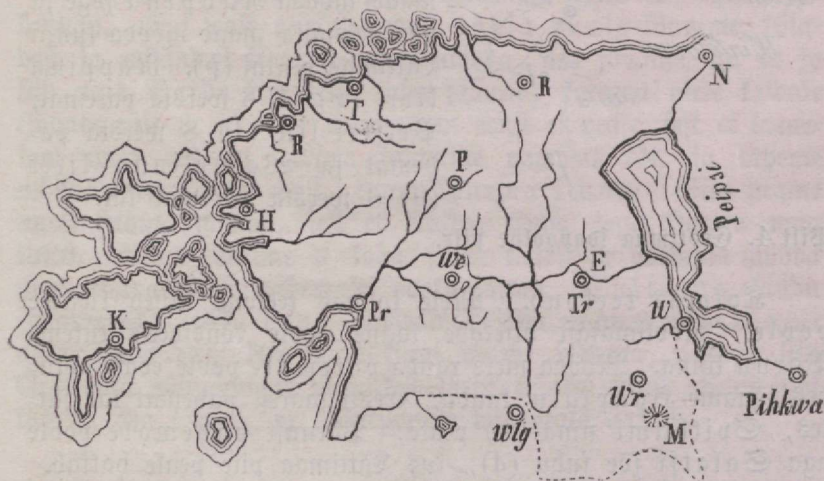
Kolmas teekond. Meie kolmas teekond läheb lääne poole. Koolimajast otsekohi lääne poole kõndides, tuleme Pärnu linna. Mööda mere randa paremale poole edasi astudes jõuame Haapsalu kaudu, Gesti saaresti pahemat kät jättes, Spithami nina (s) peale, Pärnuist pahemale poole aga Salatsi jõe suhu (d), kus Lättimaa piir peale hakkab.

Pilt 5. Gestimaa läänepoolne piir.

Neljas teekond. Neljas ja viimane teekond viib meid lõuna poole, kuni Valga linna. Siit läheme mööda Lättimaa piiri paremat kät Lääne mereni Salatsi jõe suhu, ja pahemat kät Pihkwa kubermanguni.

Nõnda oleme kõik neli Gestimaa piiri ära käinud ja üles jooninud. Seadame kõik neli ühtefoku, siis on meil täieline kuju omaast maast läes. Seesugust kaju nimetatakse kaardiks. Kaart näitab, kuidas maa piirid käiwad, kus kohal järwed, linnad ja külad seisawad, ja kuidas jõed jooksewad.

Pilt 6. Gestimaa kaart.

K = Kuresaar; H = Haapsalu; B = Baltiska; T = Tallin;
R = Rakvere; N = Narwa; P = Paide; Pr = Pärnu; Wl = Wiliandi;
W = Wõõpsi; Wlg = Walga; Wr = Wõru; Tr = Tartu; E = Ema-
jõgi; M = Munamägi.

Küsimised: Kus lõppeb tee otsa, kui Wiliandist otsekohe põhja poole käiakse? Kuhu linna jõuab teekäija, kui ta Wiliandist lääne poole läheb? Misugused linnad seisawad Gestimaa põhjapoolse piiri peal? Misugused jõed, järwed ja kubermangud idapoolse piiri wasta? Kui Paides oleme, kus pool seisab siis Wiliandi? Kus pool seisab ta, kui Walgas oleme? Kui Tallinnast Narwa linna läheme, misuguse ilma-

kaare poole läheme siis? Kuidas nimetakse seda joonitut kuju, kus ühe maa piirid, linnad ja jõed üleval seisavad? n. n. e.

Ilma=maa kuju.

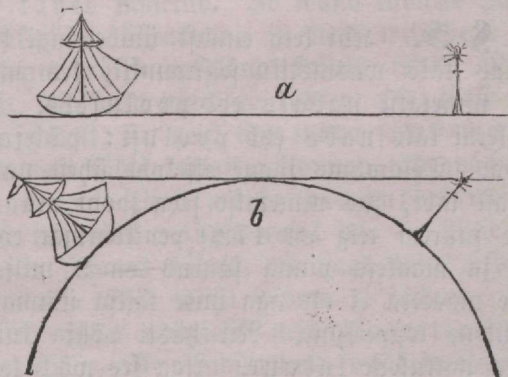
§ 4. Meie kaart näitas meile Gestimaad ja tema täieliku kuju. Gestimaa ei ole aga veel terve Ilma=maa, vaid paljalt üks lappikene temast. Kuidas on nüüd lugu selle terve Ilma=maaga, ja mis sünnib, kui ka tema piirisi tahaksite üles otsida ja tema kuju kätte saada?

Kui väljas laheda koha peal seisame, siis näitab, kui seisaksite kesk ring=lagendiku, kelle peale taewas kui kummitud võlv maha langeb. Seda viiru, kus maa ja taewas pealt näha üksteisega kokku puuduvad, nimetatakse silmaringiks ehk horisondiks. Kõige wanem rahwas arvas sellepärast, Ilma=maa olla üks ümmargune ruut; seda arvavad meie lapsed ka veel. Lugu ei ole aga mite nõnda, vaid Ilma=maa on üks ilmatu suur kera, kelle peal Gestimaa kui üks väga väikene paigakene välja näitab. Seda tunnistavad järgmised näitused üles:

1) Kui kaugelt kõrge asjade poole mindakse, siis paistavad nende ülemised otsad warem silma, kui alumised; mindakse neist eemale, siis jälle kaduvad alumised otsad enne ära, kui ülemised. Oleks Ilma=maa mõni suur ruut, siis peaks terve asi korraga silma paistma, ehk pealegi alumine, paksem ots enne, kui ülemine peenem ots, nimelt laevade juures (waata pilt 7. a). Laewa peele puu otsa näeme aga ikka warem, kui laewa ennast (waata b).

Pilt 7. Mikspärast

laewa peele puu
ots enne filma
paistab, kui laewa
ise.

2) Kui põhja poolt lõuna poole käidakse, siis kaduvad põhjapoolsed taeva tähed, kes ommeti muidu miljonid werstad kaugele paistavad, aega mööda ära ja lõunapoolses taewas tulewad uued tähed ilmsiks. Meie maapind peab seepärast põhja poolt lõuna poole kookus olema. Seesama lugu maapinnaga on ka idast lääne poole, sest et päikene mite igas kohas ühte miisi üles ei tõuse, waid meie juures näituseks umbes tund aega warem, kui Saksamaal.

3) Idast lääne poole on jo mittu kord ümber terve Ilma = maa käidud, ühelt poolt wälja mindud ja teiselt poolt tagasi tulnud. (Magelhaens [ütle Majiljaan] 1519 — 1521. Franz Drake [ütle Dreef] 1577 — 1589. Cook 1768 — 1779 kolm kord. Krusenstern 1803 — 1806.)

4) Kuu warjutamiste juures wiskab meie maa ifa ümmarguse warju päikese peale. Üht iga kord ümmargust warju wõib aga üksi täitja kerafarnane asi wisata.

5) Kõik teised Ilma = maad ehk tähed taewa lautuses on ka kerafarnatsed ümmargused.

Kõik need näitused tunnistawad, et meie maa üks suur kera on. Ja et ta seda on, jellepärast ei wõi meie oma terve maakera piirist millasgi üles leida, sest et kera peal keegi welda ei wõi, kus alustus ehk ots on. Üksiku maajaudel, kes kui paigad seda kera katwad, on piirid; aga meie maakeral enesel, kes ilmlõymata maailma lautuses edasi liigub, ei ole kusilgi piiri ega otja olemas.

§ 5. Kui kera ennast ümberringi keerab, siis on tema pinnas kaks wastastiku seisupunkti, kes ennast mite ei keera; neid nimetakse nabaks ehk pooluseks. Nõnda on ka meie maakeral kaks naba ehk poolust: põhjanaba ja lõunanaba. Tõmmame joone otsekohe ühest nabast teise, kera keskpaigast läbi, siis nimetakse seda joont maateljeks. Maakera kõige suurem telg on 1720 penikoormat ehk 12 tuhat wersta pik, ja maakera pinna suurus on 9 miljon □ penikoormat. Meie maakera ei ole aga mite täitsa ümmargune, waid ta on nattukene lopperkune. Nii hästi põhja kui lõuna naba kohal on ta nattukene labane. Aga see wõib tema kerafarnast kuu

niisama wähe riffuda, kui kõrged mäed maa peal; kõik need asjad ei tee maakera ilmatu suuruse kohta midagi wälja. Argu lastu ennast selle kerafarnatse kaju juures ka keegi sellepoolest segada, kus siis ülewal ja al wõida olla. Kõik mis peal-pool maapinda on, on igal pool ülewal ja saab maakera külgetõmbamise jõuust kinni hoiatud. Meid inimest, kes just tõisel pool maakera elawad, oma jalgadega meie wasta, neid nimetame oma antipoodiks ehk wastjalgnikuiks, aga naad on niisama hästi ülewal pool, nagu meiegi.

Taewa lautus.

§ 6. Silma nähtus pettab meid, nagu nägime, maakuju kohta, ta näitab meile aga ka maailma lautuse kohta mõne õige asja kõrwal palju walet. Wanaaegne rahwas ei wõinud oma puuduliste abiriistatega weel mite õigust ja walet üks-tõisest lahutada. — Nõnda näitse päikest hommiku ael üles ja õhtu ael alla minewat. Selsamal wiisil näitawad tähed bösesel teekäigil käiwat. Sellest ta siis ka tuli, et wanaaegne rahwas arwas, meie maa olla üks kindel pesa kesi maa=ilma, ning tema ümber keerada ennast kuu, päikene ja tähed. Taewa lautust pidasid naad üheks kummitut wõlwiiks, kelle tähede juures naad kaks näitust tähele pandsid: 1) tähtede paistust, ja 2) nende seisju korda. Suurem hulk tähti ei näitanud neil sugugi liikuwat ja oma paika ükstõise wasta muutwat, waid taewa wõlwi küles kinni seiswat, sellepärast fikse ehk kindlad=tähed nimetud. So wana rahwas püüdis üsfiikuid salgufesi fikstähhti ühendada, ja neid wiirudega ümberpiirades mitmetsugu wälja mõeldud kujuks teha. Nõnda sündisid tähtkujud, kelle arv nüüd jo rohkem 100 tükki peale tõusnud. Kõige kergemalt on neist ära tunda suur=wanker (ehk suur=karu), kus neli tähte rattast näitawad tähendawat ja kolm telge. Tema kõrwal seisab weikene=wanker (weikene=karu), kelle wiimane telge-täht põhja=nael on. — Wie tähe kohta pandsid wanad rahwas tähele, et naad mite ükstõise, ega ka fikstähede wasta ühel wiisil seisma ei jäänud, waid nagu ümber hulkusid. Naad nimetasid neid planeetideks ehk rändajaks tähtedeks. — Ka pandsid naad jo tähele, et päikene

kül idas üles ja läänes alla minna, aga ei mite igapääv ühel ja selsamal kohal, ega selsamal teel. Naad nimetasiid seda laia joont taewa wõlwi kiiles, kellest päikene nelja aastaaeas läbi käib, zodiacuseks ehk elaja=rõngaks. Selle nime andsiid naad talle 12 tähtkujust, kellest päikene mööda käib ja kellest suurem hull elaja nimesi kannawad. Need 12 tähtkuju on:

Dinas, härg, kassitud . . .	lewade märgid;
Wäht, löwi, neitsi . . .	suwe märgid;
Kaal, skorpion, küt . . .	sügise märgid;
Kaljufits, weemee, kalad . .	talwe märgid.

Wana ja uus õppetus maailmast.

§ 7. Seda õppetust, kelle järel ennast päikene, kuu ja tähed, kõik imelikul wiisil ühel ja selsamal aeal, see on 24 tunni sees, ümber maa jooksta, nimetasse geograafus Ptolemäuse järel, kes tõise aastafadas peale Kristust elas, Ptolemäuse maailma õppetuseks ehk sisteemiks. See õppetus maksis kaua aega, ehk kül tema kõwerus oleks pidanud silma paistma, kunni Kopernikus (surnud 1543) ühe tõise sisteemi üles leidis. Kopernikuse sisteemi pääõppetus on: Päikene seisab paigal; planeedid, nende seas meie maa, rändawad tema ümber; fikstähed on iseäralised päikesed. See uus õppetus leidis esiotja palju wastutõrkumist, aga nüüd on ta läbi=kaudu igal pool jo wasta wõetud.

Fikstähed, planeedid ja komeedid.

§ 8. Fiks= ehk kindlad=tähed näikse seesama sugused kered olewat, nagu meie päikene; neil on kõigil oma enese sättendaw walguse kest ümber. Nende arw on jo palja silmale ütlemata suur; kiikri abiga näikse aga, et ka terve linnutee muud ei ole, kui arwamata hull seejuguusi tähti. Siis on teadusmehed nende kohta weel tähele pannud, et ka nemad mite puhtast ilma liikumisetä ei ole, muud kui wäga pikkaline olla nende käik; ka ei ole weel üles leitud, kus selle liikumise wäntaja keskpaik on.

Planeetisi tunnukse seie saadik 108 tükki. Naad saamad oma walguse päikesest ja käiwad tema ümber. Neid on:

- 1) Merkuur, kõige ligidamal päikese juures, paljalt 8 milj. penk. temast eemal.
- 2) Weenus ehk ehataht.

Mõlemaid planeetisi nimetatakse ka alumiseks, nagu muud, tõisel pool maad seiswaid, ülemiseks.

- 3) Meie maa ühe kuuga.
- 4) Mars.
- 5) — 104) Need sada weikest planeeti ehk asteroidi on üks korraline planeetide kogu. Tõiste planeetide wasta on naad väga weikesed, ja nende tee on pifferkussem.
- 105) Jupiter nelja kuuga, on planeetidest kõige suurem.
- 106) Saturnus kolme rõnga ja kahessa kuuga.
- 107) Uranus nelja kuuga.
- 108) Neptuunus mitme kuuga.

Kõik need planeedid — kellest 102 tükki 1781^{est} aastast saani üles on leitud — näikse ühetõise sarnatsed olewat. Naad on ümmargused kerad, nagu meie maa, kes ennast iseene ümber pööravad, ja ühtlast pifferkuste teedes (ellipsides) ümber päikese käiwad. Kuud ehk trabandid käiwad esmalt ümber oma planeedi, kelle poole naad ita üht ja sedasama külge hoiawad, ja tõiselt planeetidega ühes ümber päikese.

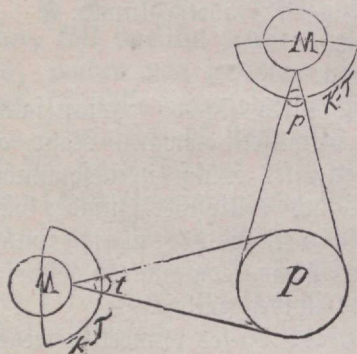
Täitsa imelikud tähed on komeedid, kes planeetide teedest läbi käiwad, päikese ligidale tulewad ja siis jälle äraarwamata kauguste sisse tagasi tõttawad. Nende juures pannakse üht tuuma tähele, keda udusarnane kest sisse piirab, ja üht saba, kes päikese poolt ära on pöördud ja sagedaste väga pikalt taewa al näha on.

Maakera ja kuu.

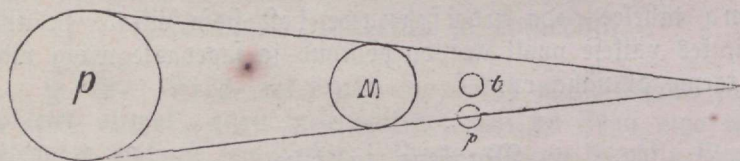
§ 9. Meie maakera ja tema kuu, mõlemad saamad oma walguse päikese käest. Et aga päikene 20 milj. penk. (üks penk. on 7 wersta) meilt eemal on, sellepärast tarwitawad walguse kiired 8 minutit, enne kui maa peale jõuawad. Meie maa keerab ennast 24 tunni sees ükskord iseene, ja nattukene

rohkem kui 365 päewa sees läib ta päikese ümber. Kuu, kes maaga ika ühes läib, on temast 350 tuhat wersta eemal ja läib 28 päewa sees üksford maa ümber. Tal on ika üks ja seesama külge maa poole pöördud, ning seda mööda, kuidas see külge päikesest kas terwelt ehk poolelt walgustud ehk walgustamata on, nimetakse kuud täiskuuks, esimese ja teise weerandiks, ehk noorekuuks. Sünnib ka wahel seld, et kuu otsekohe päikese ja maakera wahele astub; siis on päikese warjutamine. Suhtub aga maakera otsekohe päikese ja kuu wahele, siis sünnib kuu warjutamine. Kuul on palju ja kõrgemaid mägesi, kui meie maal, aga wet ja üht õhu kesta, nagu maakera ümber, ei arwata tal olemat.

Pilt 8. Päikese warjutamine.

P = Päikene, M = Maakera, K, T = Kuu tee. Kuu seisatus **t** juures sünnitab tema tagas seiswa maapealse rahwale üht täieliku päikese warjutamist, sest et ta nende eest terwet päikest kinni kattab. Selle wasta sünnitab kuu seisatus **p** juures üht jaulikku päikese warjutamist, kus päikese serwad näha on, ja kus ta sellepärast nagu rõngas wälja näitab.

Pilt 9. Kuu warjutamine.

P = Päikene, M = Maakera. **t** = kuu, täielikult maa warju sees; maapealse rahwale, kes teda nüüd näawad, awaldab ennast üks täielik kuu warjutamine. **p** = kuu, muist maa warju sees; awaldab nägijale jaulikku kuu warjutamist.

Pääwa- ja aasta-aead.

§ 10. Maakera kahelordse teekonna juures tuleb meil veel wiitmist. Esimene teekond iseenele ümber sünnitab pääwa ja öö wahetust. Et maakera ennast läänest idasse pöörab, seepärast tõuseb päikene igas paigas maa peal idas üles; aga üksi kaks lord aastast sünnib see suurema hulga maades ühel ja selsamal aeal, see on mõlemil keskseisupääwadel, kellest kewadine 9mal ehk 10mal Märtsil, ja sügisene 11mal Septembril on. Neil päwil paistab päikene otsekohse maakera poolitaja ehk ekwaatori peale, ning 24 tunni sees saawad kõik maakera jaud walgustud, ja pääw ja öö on ühepikkused. Selle wasta on jälle kahel tõisel pääwal aastast, see on suwisel pööripääwal 9mal Juunil, ja talisel pööripääwal 9mal Detsembril tõige suurem wahel päikese tõusu, pääwa ja öö wahel, sest et nimetud esimesel pääwal päikene põhjas sugugi alla ei lähe, ja teda lõunas jälle koguni näha ei ole; ning tõisel pääwal põhjas ühtepuhku öö ja lõunas ühtepuhku pääw on. Kust see tuleb? Selle küsimise peale saame wastust, kui maakera tõist teekonda, see on ümber päikese tähele paneme, kust aasta aegade wahetus sünnib. Kui maatelg selle tõisel teekonnal ita otsekohse wasta päikest seisaks, siis peaks igas üksikus kohas maa peal ka ita ühesugune külm ehk soe olema. Ka pääw ja öö oleksid igal pool ühe pikkused, kui mite maatelg kaunis wiltu wasta päikest ei seisaks, ja selle wiltuseisus mite ühtepuhku selsamaks ei jääks. Sellest siis tuleb pääwa ja öö mitmesugune pikkus, ja külma ja sooja isesugune arw üksiku maade kohta. Enne aga, kui neist asjadest pikemalt räägime, tahame neid jooneid ja sihtisi tundma õppida, keda mõttes maakera peale arvatakse tõmmatud olemat.

Raiuse ja pikkuse sihid.

§ 11. Keskpaika, mõlemate nabade wahel ja igast ühest ühe kaugusele, tõmmatakse mõttes ümber maakera ühe joone, keda poolitajaks ehk ekwaatoriks (waata pilt 10) nimetatakse, ja kes 5400 penk. pik on. Poolitaja jautab maad põhja ja lõuna maapooliks (hemisfääriks). Ekwaatorist

Kunni iga ühe nabani tõmmataks 90 sihti, kellest igaüks 15 penk. tõisest kaugel on ja keda laiuse sihtideks nimetatakse. Iga kahe laiuse sihi wahel on üks laiuse kraad. Ka ekwaatorit jautakse 360 jaku ja tõmmataks igaast jaupunktiist sihid läbi, kes nabast nabani ulatawad. Neid nimetatakse pikkuse ehk lõuna sihtideks (ka meridiaaniks), sest et kõigis kohtades ühe ja sellesama lõunasihhi peal ühesugune lõuna-, ehk üleühtse ühesugune pääwaag on. Kahe lõunasihhi wahel on üks pikkuse kraad. Et üht teadawat kohta maa peal geograafia pikkuse-möödu järel wõiks teada anda, peab üht pikkuse sihti alustus-, ehk nul-meridiaaniks tehtama, kellest tõisi peale hakata arwama; seesuguseks seati seda sihti, kes Ferro saarest mööda käib. Selle sihist peale arwatakse idapoolse 180 ida-pikkuse kraadi, ja läänepoolse 180 läänepikkuse kraadi, ning nõnda jautab see siht maakerat omalt poolt ida- ja läänepoolikuks. Nende maapoolikute kaartist nimetatakse planigloobideks (waata pilt 10); terwet maakera järelehtud kaju aga gloobuseks.

Sedamööda tähendab geograafia laius ühe koha kaugust ekwaatorist põhja ehk lõuna poole; geograafiapikkus ühe koha kaugust alustus-meridiaanist ida ehk lääne poole. Et nüüd iga üht pikkuse ja laiuse kraadi ka weel 60 minutisse ja iga üht minutit jälle 60 sekundisse jautakse, sest siis wõib näha, kui wäga selgeste iga üksikut kohta maakera peal wõib teada anda. Tartu lin on näituseks 58ma põhja laiuse kraadi, 23ma põhja laiuse minuti, ja 44ma ida pikkuse kraadi, 21^{se} ida pikkuse minuti al (ehk lühemalt kirjutud: Tartu on põhja laiuse 58° 23' ja ida pikkuse 44° 21' al).

Pöörjooned ja nabajooned.

§ 12. Nagu maade tundjad ehk geograafused ülewal nimetuid sihtisi tarwitawid, et maapealsega toimi saada, nõnda leidwad tähetundjad ehk astronoomused seda asja ka oma kohta tarwis olevat. Sellepärast jagasiwad naad ka taewast kraatidesse, kui oleks ta üks suur võnes kuli, kelle keskpaigas maakera rippub. Ka selle võne taewa-kulil on kaks naba ehk poolust, üks ekwaator, ja laiuse ja pikkuse sihid, nagu maakera

peal. Seda punkti taewa al, kes just meie pää kohal on, nimetakse päätippuks ehk zeniiitiks. Peale selle tõmmatakse 23 1/2 kraadi ekvaatorist eemal põhjapoolse taewapooliku peale ühe joone, keda wähja pöörjooneks, ja lõuna taewapooliku peale niisama kaugel tõise, keda kaljukitse pöörjooneks nimetakse. Nende kahe pöörjoone wahel käib päikene silma nähtuse järel edasi ja tagasi. Kui ta oma tee peal kõige põhjapoolsema tippule, see on wähja pöörjoonele jõuab, siis on (9mal Juunil) maakera põhja=pooliku peal kõige pikkem, ja lõuna=pooliku peal kõige lühem pääw. Jõuab ta lõunapoolse kaljukitse pöörjoonele (9mal Detsembril), siis on maakera lõuna=pooliku peal kõige pikkem, ja põhja=pooliku peal kõige lühem pääw. Neid kaht pääwa, kus päikene nagu seisma jääb, mite edasi ei lähe, waid ümber pöörab, nimetakse suwe ja talwe pööripääwadeks. — Ülewal nimetud kaks pöörjoont arwatakse ka maakera peale tõmmatud, ka 23 1/2 kraadi ekvaatorist eemal. Wähja pöörjoon maa peal käib läbi Sahara kõrbe, Punase=mere, Araabia, Ida=India, Lõuna=Hiina, Sandwichi (ütle: Sänduiitshi) saartest mööda, üle Mehhiko maa ja Bahama saarte. Kaljukitse pöörjoon käib läbi Lõuna=Aafrika ja Madakasari, Austraalia, Lõuna=Ameerika ja Rio de Dshaneero, Brasillia riigi päälinna (waata pilt 10.).

Taewa kuli peal tehakse ka weel wahet põhja ja lõuna nabajoon wahel, kellest igaüks omast nabast 23 1/2 kraadi kaugel on. Ka neid joonesi tõmmatakse maakera peale, ja naad tunnistawad neid kohtasi maa peal üles, kust peale kõige pikkem pääw ja kõige pikkem bö rohkem hakkawad kestma, kui 24 tundi. Põhja nabajoon puudub Islandi saare külge, käib Skandinaawiast, Walge=merest, Põhja=Wene-, Siberi-, Põhja=Ameerika- ja Krööni=maast läbi. Lõuna nabajoon puudub lõuna poolse Maba=kontinendi külge (waata pilt 10.).

Maawööd ehk zoonid.

§ 13. Maakera on wiide maawöösse jautud.

1) Mõlema pöörjoonte maawahelik on palawöö. Ekvaatori kohal on pääw ja bö ühtepuhku ühepikkused, ning pöörjoonteni on kõige pikkema ja kõige lühema pääwa wahel

weikene wahē. Palawwöö peal, feda ta troopikuks nime-
takse, walitseb igawene suwi ühe ainsa suure wihma aeaga.

2, 3) Sga pööriz ja nabajoone wahel on üks paraswöö. Põhja ja lõuna paraswöö üheskoos on suuremad, kui kōit tōisēd kolm maawööd ühte koku. Nii hästi põhja kui lõuna poolsel on pääw ja öö üksi kēstseisupääwadel ühepikkused; kui põhjapoolse paraswöö peal pääwad pikkemaks lähewad, siis jääwad naad lõunapoolse peal lühemaks, ning ümberpöördu on lõuna ja põhja paraswööga seesama lugu. Mida rohkem pööriz-
joonte poole, seda pisem on wahē kōige pikkema ja kōige lühē-
ma pääwa wahel; mida rohkem nabajoonte poole, seda suurem. Mõlema paraswöö peal on neli aasta aeaga: Kewade, suwi, sügise ja talw; aga mida rohkem pöörizjoonte poole, seda wä-
hem on talwest juttu, mida rohkem nabajoonte poole, seda enam kaduwad wahēaead kewade ja sügise ära.

4, 5) Nabajoontest kunni nabadeni ulatawad põhja ja lõuna külmwööd. Peaegu igawese talwe ja kāsina suwe-
nädalate wahel ei ole üht muulist tähtjat wahēaeaga olemas. Naba kohal on kuus kuud otša pääw ja niisama kaua öö.

Selle järel näitab igaihe maakoha soojamööt ehk kliima maakera peal üksi sedamööda olemat, misjuguse laiuse kraadi al kōht seisab; aga sellega ei ole lugu mite nõnda. Ühe ja sellesama laiuse kraadi al on sagedaste wāga mitmesjugu klii-
mat, sest et seda laiusest päritud ehk matheemaatika kliimat maapinna mitmesjugune kõrgus ja loodud olemine sagedaste üm-
ber muudab. Nõnda on mereäärse maadel wāhem üleliiga kül-
ma ja sooja, kui kaugel seiswa maadel, sest et merest tōusjad aurud mõlemaid, nii hästi talist külma kui suwist sooja, wā-
hendawad. Kes mõlemaid, geograafia laiust ja pinna loodud olemist tähele paneb, see üksi wōtib ühe maakoha tōsist kliimat teada saada.

Maapind.

§ 14. Meie maakera pinda on maisamaad ja wet. Aga wet leitakse ka kēst maisamaad, kus ta kas järweks ehk jõeks on. Nõndasama leitakse ka kēst wet kuiwa maad, feda jaareks nimetakse. West kattab kakskolmandit jagu maapinda,

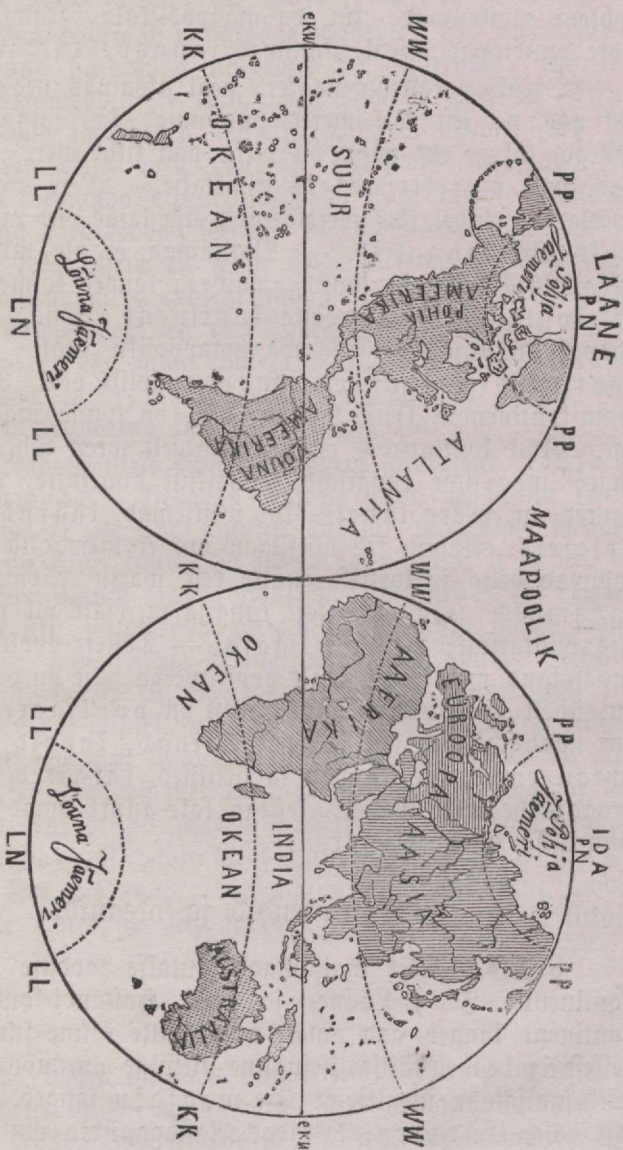
maisamaa ükskolmandik. Kõige suurem hulk maisamaad on põhja maapooliku peal; teiselt poolt on lääne maapoolikul jälle rohkem maisamaad, kui ida maapoolikul. Kus maa ja veest ühte puuduvad, seal sünnivad rannad, kaldad, ääred.

Siguse pärast on maakera peal üksainas maailma meri ehk okean, sest kõik mered puuduvad kas laia jagudes üks- teisega kokku, ehk naad on pikka aga kitsa mere-arudest ühendud, keda merekitsusteks nimetakse. Mere arud saarte ja kindlammaa wahel, kes merekitsusteks liig laiad on, nimetakse wäinaks ehk kanaaliks. — Maisamaa ei ole mite nagu wesi üksainus kokuhoidja murd, waid ta langeb kolme suurde tükki ehk kontinenti. 1) Ida-kontinent (Aasia, Afrika, Guroopa) on peaaegu täitsa ida maapooliku peal. 2) Lääne-kontinent (Ameerika) on lääne maapooliku peal. 3) Kõige weiksama kontinendil, Uue-Hollandil, on lõuna maapooliku peal ase. Kõik kontinendid on mittukordfolt weest lõhkendud. See sugust maa sisse tungijaid weesalkust nimetakse, kui naad õige suured on, mere lahets, kui weiksamad, kääruks, landoks, abjaseks. Abjast, kes nii sügaw on, et laewad ta sees ankrusse wõiwad heita ja kartliku tuulte eest warju leidwad, nimetakse sadamaks. On maa sisse tungija meresalk pik ja õige kitsas, siis hüütakse teda meresilmaks. — Teiselt poolt tungiwad ka maasaljud merde, kes igalt poolt weega sisse on piiratud, muud kui ühelt poolt mite. Suured neist on poolsaared; weiksamad kui naad kaljused on, sääred, ninad, kappid, kui lagedad, maaneemed, kui terawad ja äkkilised, kargiked. Kitsast tükki maad kase mere wahel, kellega kaks suurt maad ühendud on, nimetakse maakitsusteks.

Kontinendid ja okeanid.

§ 15. Kõik maisamaad jautakse looduse poolest kolme kontinenti: Ida-, Lääne- ja Uue Hollandi-kontinent. Ida kontinent langeb aga omalt poolt jälle kolme suurde maajaku, kellest igal ühel täitsa isesugune olemine on, nõnda et selwiisil kõik maisamaa üleühtse wiide maajaku langeb.

1) Guroopa, kes idas Aasiaga ühte puudub, kus neil Uraali ja Kaukasuse mäed piiriks on.

Platt 10. Säine ja ida maapoolitus (plangloobid).

PN = põhja naba, LN = lõuna naba, ekw = ekvator, WW = põhja pöörjoon, KK = Käljus
 fittie pöörjoon, PP = põhja nabaajoon, LL = lõuna nabaajoon.

- 2) Aasia, keda Suesi maakitsus Afrikaga ühendab.
- 3) Afrika. — Kõik kolm ühendub on Ida-kontinent.
- 4) Ameerika ehk Lääne-kontinent.
- 5) Austraalia ehk Uue-Hollandi kontinent.

Et kolm esimest maajagu palju kauemine tuntakse, kui kaks viimast, sellepärast nimetatakse neid ka wanaks maailmaks ja kõigi uueks maailmaks.

Nagu kõik maisjamaad wiide maajagu, nõnda võib ka kõik merd wiide okeanisse (lagamiku) jagada.

1) Põhja-Teämeri, põhja naba ümber, ühab Euroopa, Aasia ja Ameerika põhjapoolist randa. Beeringi väin wiib talt Suure-okeanisse.

2) Atlantia-okean, ühelt poolt Euroopast ja Africast, teiselt poolt Ameerikast sisse piiratud.

Põhjas ja lõunas on ta mõlema Teämerega ühendub, keskhommikupool India okeaniga.

3) India-okean, Aasia, Afrika ja Uue-Hollandi wahel. Saared lahutawad teda Suure-okeanist ära; lõunas piirab ta wasta Lõuna-Teämerd, edelise wasta Atlantia-okeani.

4) Suur- ehk Waike-okean, Aasia ja Ameerika wahel. Ta on kõigist wiest okeanist kõige suurem.

5) Lõuna-Teämeri, lõuna naba ümber, kelle sees mittu saart ja üks neljas kontinent (Lõunanaba-kontinent) üles on leitud.

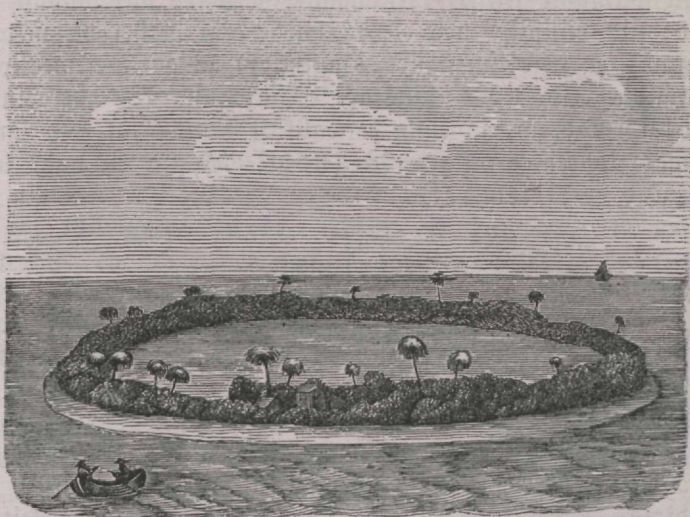
Meri ja tema isenäitused.

§ 16. Mere wesi on wihakas soolane, jõe ja järwe wesi sellewasta mage. Soolawesi kannab suuremat koormat ja ei külmeta ka nii ruttu kinni, kui magewesi. Karwa ei ole mereweel iseenesest mingisugust; aga taewa ja merepõhja karwast ehk ka ilmarwamata hulga mereloomakestest näitab ta mitmesuguse karwa wälja. Wäga imelik on mere paistmine öö ael, mis ilmlõpmata hulga weikese loomakestest tuleb, kes niisama hiilgawad, nagu meie jaani-uskikesed. Dige waike ei ole meri millasgi: ühtepuhku näitse tema pinnas laenid, kes maru ael wäga kõrgeks tõusewad. Seesuguste korratu liiku-

miste kõrvas on tal aga ka korralisi liikumisi. Sga pääv tõuseb ja langeb ta ranna kohal kaks kord, tõus ja mõõn. Sgaüks neist kestab kuus tundi, ja neid arvatakse kuu külgetõmbamise väest tulewat. Mere sügavus on mitme mõõduline; kõige sügavam koht, keda seiefaadil üles leiti, on 46,000 jalga. Merepõhjas on sedasamasugu mägesi ja orgusi, nagu maa peal. Sagedaste ulatawad need mägestifud üle weepinna wälja, ning sünnitawad sel wiisil saarefi; paistawad üksi nende ladwad wälja, siis nimetakse neid merepaeks ehk kalju-ringuks. Mõnes kohas käiwad terwed mäerinnad mööda merepõhja edasi, kes nattukene maad alpool weepinda ära lõppewad. Need kohad ei ole sügawad ja neid hüütakse laidudeks. Tõistes kohtades ulatawad naad wee pinnani, kus naad liiwaga kaetud on; siin nimetakse neid joomeks. Merepõhja isefugusest olemisest tulewad mere-wirud ehk keerasmikud, kus wefi ühtepuhku ümberringi keerleb ja kõik merepõhja kisub, mis ete puudub. Maakera keeramisest ja mitmesugusest kliimast sünniwad mereoowused, kes nagu jões meres ühest mereft ja maailma otsast tõisi woolawad. Neid tarwitawad laewamehed sagedaste oma tee lühenduseks, ning külmwõõ maad, kus puid ei kaswa, saawad neist sooja maade poolt puid ligi toodud.

S a a r e d.

§ 17. Kui saareks seda maad nimetakse, keda wefi ümberringi sisse piirab, siis peaksid õiguse pärast küll kõik maa- jaud maakera peal saare nime kandma. Siiski nimetakse kolm jagu, kes tõistest kõigist oma suuruse poolest üle käiwad, kontinendi nimega. Kõik päris-saared on kas ümmargused ehk pikergused. Esimesi leitakse kontinentide ja suurema saarte kõrvas, ja naad on enamast ifa mägised. Sagedaste ulatawad naad ka pikkas abelikus pittu kontinendi-randa ühest otsast tõisi, ehk naad ühendawad üksteisest lahus olewaid maa-jagusi. Ümmargused saared seisawad eemal kontinentidest ära, enamast keft merd. Naad on kas mere-mägestifude otsad, ja siis igakord mägised, ehk korállidest tõusnud ja siis madalad ja lagedad. Hulk saarefi ühes koos nimetakse üheks saarestikuks ehk arhipeelaguseks.

Pilt 11. Koralli saar.

Weealuse kaljude ümber heidawad koralli-elajad elama ja ehitawad sealt peale oma lubjakarbikese ifa kõrgemale. Et naad ruttu siginewad, jõuawad naad pea oma ehitusega merepinnani, kus ta kui walge rõngas mere seest wälja paistab. Korallid nüüd kül enam edasi ei ehita, aga meri uhab puid, rohku, kõntsa ja muud asju koralli-ringu peale, nõnda et ta aega mööda ifa kõrgemale tõuseb. Pea hakkawad ka wõsud ja palmipuud kaswama ja linnud tema peal pesitsema, ning wiimaks tuleb inimene, ja heidab selle unest sünnitud maa peremeheks.

Maa madalikud ja kõrgustikud.

§ 18. Kõik maisamaa peab oma seisju poolest merepinna kõrgem olema. See merepind on maatera-pinna kõige täielikum ja sügawam lagendik; wesi, olgu ta kus tahes, ei kärsi sellepärast omas jooksus enne kinni pidama, kunni ta selle kõige sügawama seisule jõudnud ja temaga ühetasaseks laalunud. Seesugust ühetasast pinda ei ole maisamaal kuski olemas; küiski on üksikuid maisamaa-pinna jagusi, selle pealne merepinna sarnane on. Neid nimetakse lagendikuks,

ja neid on kahte seltsi. On naad aga wähe merepinnast kõrgemad, siis hüütakse neid lausikmaaks; wähel on neid nii madalaid, et neid sulengude (tammide) abiga mereweel peale woolamiste eest tarwis kaitsta. Maajagusi, kes merepinnast palju kõrgemad on, ja kuhu madalikult kaunis tük teed tarwis kõrgemale tõusta, nimetakse kõrgustikuks, ja on naad laiad lagendikud — kiltmaaks.

Maa sugud.

§ 19. Lagendiku näul on maapind põllutöö peale kõige süüdsam; ommeti tuleb seal juures wäga tähele panna, mis liiki maa on. Maad on nelja seltsi:

1) Kalju- ja kiwimaa.

2) Liwamaa. On liiwa üksi leida, siis nimetakse seda maakonda kõrbeks, kelle peal aga ka sagedaste üksikuid wiljakandjaid, hallikatest niisutud kohtasi ehk waasiji leitakse. On liiwa sees nii palju mullajagusi, et ta jo kanarpiku ehk oftaspuid kannab, siis hüütakse teda nõmmeks. Puuduwad puud, ja kannab lagendik üksi rohku, siis nimetakse teda stepiks; on ta aga wäga pikka rohu ja palju metsasalkudega segu kaetud, roht-laaneks. Metsasi, kes weel ära määramatas, inimeste kättest puutumatas woliuses seisawad, nimetakse põlise metsaks. Nende pinnas on aga jo hea kord selget mulla-maad.

3) Mullamaa, on kõige wilja sgitawam.

4) Soomaa, on nõnda täis wet, et teda wõimalik ei ole harida. On tal samla kätte peal, kes alseiswä wee pärast jalge al kiigub, siis nimetakse teda mäda sooks. Katwad teda turba mättad kiini, siis on ta rabasoo. Sood wõib kuivaks teha ja wiljakandjaks maaks ümber muuta.

Lagendikud ja mäed.

§ 20. Maapealne ei ole sugugi igal pool ühetasane lagendik. Jo mitmed lagendikudgi on siin ja seal künkliised. On need kingud kõrged, siis hüütakse neid mäeks. Mittu mäge ühes ridas nimetakse mäeahelikuks ja maaseljaks. On

need mäeahelikud ja maaseljad õige kõrged ja suurem osa kalju-
iwist, siis on naad üks mägestik.

Mägestikud.

§ 21. Mägestikude wahel tehakse kolme sugu wahet:
nende kõrguse, wäljaspidise kaju ja seespidise ole-
mise järel.

I. Kõrguse järel. Siin on kaks asja tarwis ete
ära teada: et mägede kõrgust wõimalik on wälja arwada, ja
et üht äramääratud madalat kohta teatakse, kellest peale kõrgust
mööta. Seesugune koht on mere pind. Ei ole sellepärast
mäe kõrguse mõõtu nimetades muud midagi juure pantud, siis
on mäe absoluutene kõrgus nimetud, see on tema kõrgus
mere pinnast saani. On aga kõrgus mõne ligidal seiswa
järwe= ehk jõe pinnast peale mõõdetud, siis on seesuguse
mõõdu järel nimetud mäe kõrgus tema relatiivene kõrgus.
Kõige kõrgemaks mäeks arwati kaua aega Tshimborasjot
Lõuna=Ameerikas, kes peale 20,000 jalga möödab; nüüd on
tuntud mägedest Himaalaja mägestiku ladw Gwerekst kõige kõr-
gem, peale 27,000 jalga. Kõrguse järel langewad kõik mäges-
tikud kolme liiku:

1) Kõrgearwu=mägestikud, kes kõrgemad on kui 5000
jalga. Nende kaju on kandiline, aruline, sagedaste terawalt
püsti tõuswa ladwadega, ja nende ülemad jaud ulatawad üle
lumepiiri, see tähendab, naad on kõik aasta otja lumega kaetud.
Sseäralised näitused on mõne kõrgearwu=mägestiku peal jää-
liugustikud, see on jäepõllud, kes alpool lumepiiri nagu kül-
metand jõed pikkamisi mööda mäerindast alla poole nihutawad,
sel möödul kuidas jäepõllu alumine serw ärafulab, — ja la-
wiinid, suured lume kulid, kes ülevalt alla weeredes wahel ter-
wed külalad ära purustawad.

2) Keskarwu=mägestikud, 2000—5000 jalga kõrged,
ümmarguste kulifarnaste ladwadega.

3) Alasmägestikud, kes madalamad on kui 2000 jalga.

Wäga arwa on üks mägestik üfsainu ühest neist kolme
seltsi mägestikudest kokuseatud: kõrgearwu=mägestikud on enamast
ika keskarwu= ja alas=mägestikudest sisse piiratud, ning keskarwu=
mägestikud alasmägestikudest.

II. Väljaspidise kuu järel.

§ 22. 1) Murdmägestikud, kus palju kõrgeid mägesti ilma seaduskorrata ühes unikus koos on.

2) Ahelmägestikud, näitavad pikkas ahelikus edasi jookstes üht korralist harja, kellega mõlemal pool weiksemad eesahelikud ühesjooksuvad. Mõnikord lähewad seesugused ahelmägestiku arud nagu kiired ühest ketspaigast igale poole laiali. Seesugust kohta nimetakse mägestik-sõlmeks.

3) Rindmägestikud, kes kiltmaa äärt mööda kunni lausikmaani ulatawad. Kiltmaa poolt waadatud naad ei näi tagi kui mägestikud wälja, waid üksi lausikmaa poolt. Langeb rindmägestik lagendikulistes järkudes pikkamisi lausikmaa poole maha, siis nimetakse teda rindlademikuks.

III. Seestpidise olemise järel.

§ 23. 1) Neptuuni-mägestikud, on madalamad kui tõijed, ja wee woolamistest kogu uhetud. Naad on liiwakiwi, lubjakiwi, kiviisõe ja muu pahmastest ühte seatud, keda nagu laademeid korrapärast ükstõise peale on uhetud. Neptuuni-mägestikust on nii hästi üksi leida, kui ka Plutoni-mägestikudega ühes, kellel naad eesleeriks ümber seisawad.

2) Plutoni-mägestikud, keda tule wõimus maapinna alt ülesse on tõstnud. Nende üksikud jaud on raudkiwi ehk franiit, kneis, porfir, klimmer ja muud. Üks iseseelts neist mägestikudest on wulkaanid, kes ühest awausest (kraasterist) suitsu ja tuld, wahel sika ka suland mineraalia ojast (laawat) wälja ajawad. Ka maawärisemised tulewad sest maa-alusest tulest. On elusaid ja ärakustunud wulkaanist.

Zöed ja järwed.

§ 24. Meid kohtasi, kus westi maa seest, iseäranis mägede peal, wälja uhkab, nimetakse hallikaks ehk lätteks. Nagu jo nimetud, ei wõi westi omas jooksus enne kinni pidada, kunni ta kõige sügawamat seisupaika, see on merd, kätte ei ole saanud. Muidugi juhtub teda selle tee peal mitmelt poolt kogu. Mittu hallikat sünnitawad üht oja, ja mittu oja üht jõge. Sõgi kõige oma kõrwaliste ojade ja hallikatega on üks jõesisteem, maa jagu aga, keda ta sisse piirab, üks jõekond. Seda kohta,

kus jõgi tõisega koku juhtub ehk järwe sisse woolab, nimetakse jõesuuts. Steppides ja kõrbedes on jõgest, kes läbi liiwa et jõua tungida, waid pea ärrakustuwad, steppijõed. Ranna-
jõed on weiksed ojad, kes ei ühegi suurema jõesisteemi külge ei puudu, waid järsku merde woolawad.

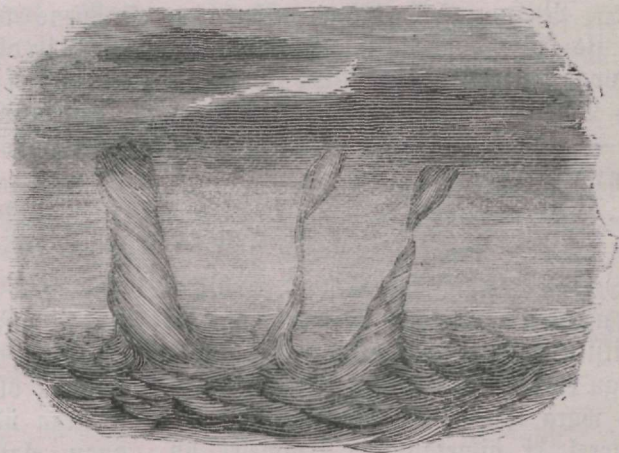
Teed hallikast kunni jõesuuni, nimetakse jõejooksuks. Suurema jõgede juures tehakse ka wahet ülemjooksu, kesk-
jooksu ja alamjooksu wahel. Ühe jõe jooks ei käi mil-
lasgi otsekohse edasi, sest et ta ifa kõige madalamaid ja tüma-
maid kohtasid üles otsib. Si ole ta mõnd kaljulist kohta läbi
jõudnud uhta, siis langeb ta äkklises weesadamas maha, keda
tõkkeks ehk juaks hüütakse, ehk kui ta weikene on — koseks.
Kraawi, keda jõgi kaewanud ja keda ta oma weega enamast ifa
ka täidab, nimetakse jõelamemikuks. Jõelamemiku serwad on
jõekaldad. Kui hallika poolt jõesuu poole waadatakse, siis
on üks kallas parem, tõine pahem poolne. Need nimetami-
sed maksawad iga jõe kohta. Ragedal maal mere ligidal, kus
jõele enam midagi tee ete ei puudu, lahutab ta ennast sagedaste
mitme arusse, kes ennast enam ei ühenda, waid üksaawal
merde woolawad. Sel wiisil sünnib jõedelta, keda sellepärast
nõnda nimetakse, et need arud mere rannaga ühes kreekka keele
pookstawi deltaga (A) ühte nägu on. — Sgäuhe jõe jooks käib
ülewalta alla. Mõõda jõge minnakse alla, kui tema suu
poole, ja ülesse, kui tema hallika poole käiakse. Maakaardi
peal tähendab sellepärast ülewal ifa jõe hallika maakonda,
ja al jõesuud. Wahet hallika absoluutese kõrguse ja jõesuu
wahel nimetakse jõelanguseks: nii mittu jalga mõlemate
kõrguse wahel wälja teeb, nii mittu jalga on jõelangus-
suur. Suurt kraawisarnast kaewandust, keda sagedaste kahe
jõefonna wahel tehakse, et weiksima kaewadega ühest jõest
tõisi sõita, hüütakse kanaaliks. Laiad ehk kitsad praud mä-
gestikudes, kellest jõed läbi jooksewad, on orud. Meist on
mõned jõgedest wälja uhetud, tõised mäe üleskangutamiste ael
sündinud ja pärast jõgedest kui hõlpsad teed üles otsitud.

§ 25. Kui owajal weel mägestikudes sügewaid koh-
tast täis on täita ja ta peale selle wast edasi wõib jooksta: —
ehk kui ta lagendikude peal nii lausik kohtadesse juhtub, et ta
ennast, üht sügawamat kohta otsides, igale poole laiali peab

lautama, siis sünnib järw. Suurema hulga järwedel on mage wesi; aga kõige suurema maapealse järwel Kaspial, 7000 □ pent. suur, on soolane wesi. Ehk küll järwede ja merede sisse ühtepuhku jõgedest wet peale jookseb, siiski ei wõi naad milledagi ülejooksta, sest et naad ühtepuhku wet wälja aurawad. Need ülestõusnud aarud muudawad ennast ülewäl pilweks, ja sadawad lõppeks wihmaks, lumeks, kasteks, n. n. e. jälle maa peale maha. Siin imitsewad naad hallilaks koku, ja nõnda käib seesama wesi ühtepuhku sedasama teed, ilma et tast midagi ära kaduks ehk juure tuleks.

T u u l e d.

§ 26. Öhu mitmesuguse soojuse korrast tõusewad öhuwoolamised, tuuled ja marud. Ekwaatori ligidal tõuseb soe ja kerge öhk otsekõhe ülesse (wainne ilm). Nabade külmad ja tihked öhud woolawad al mööda maapinda ekwaatori poole ja kerged ekwaatori öhud neist kõrgemal nabade poole. Paraswöö kohal, kus naad ühetasasels kaaluwad, puhuwad sellepärast muutlikud tuuled; palawwöö peal ehk troopikus aga puhuwad aasta otja ühed ja needsamad tuuled — passaat-tuuleks nimetud, ja nimelt põhja maapooliku peal kirde-, lõuna maapooliku peal keskhommiku-tuul. Naad woolaks otsekõhe põhja ehk lõuna poolt, kui neid mite maakera keerutamise tõmmeldus kõrwale ei juhiks. Aga ka needgi passaat-tuuled käiwad üksi mere peal segamatas seaduskorras. Et maad pääwa aeal päikesest rohkem soojendakse kui merd, aga meri böse mite nii ruttu ära ei jahtu kui maa, sellepärast tõuseb iseäranis ranna ääres kahtsugu isetuult: mere poolt tuul pääwa, maa poolt tuul bö aeal. — Rangeid marusi, kes iseäranis palawwöö maades hirmsad on, nimetakse orkaaniks. Tuleb mittu kanget tuult koku, siis sünnib tuulispast, kellega sagedaste kõik liikuwad asjad ühes keerlewad, ja kes maal liiwasambaid, mere peal weesambaid sünnitab (waata pilt 12.). Kõrbede ligidal puhuwad wahel tulipalawad tuuled, nagu Araabia maal ja amum, Itaalias sirokko ja Hispaanias solaano, kõik kolm Sahara kõrbest tülles. Ükkilisi tuule löökisi tuleb sagedaste ete Norramaal mereäärse kaljude ehk fjordide wahel.

Pilt 12. Tuulispaskil sündind weesambad.

Taimed ja elajad.

(Floora ja fauna.)

§ 27. Elusa looduste ehk loomade seas maa peal seisavad taimed ehk wegetabiilied kõige alumise järje peal. Ssetahtlikut liikumist neil ei ole, aga naad tunnistawad üht isemahti elu seeläbi, et naad toitu enese sisse imewad, noort sugu sgitawad, n. n. e. Täielikumad õppetust taimedest annab botaanika teadus. Siin on aga tähele panna, et ühe maa-
jau taimeriigi (tema floora) kohta väga tähtjas on, misuguse geograafia laiuse al ta seisab. Ülem seadus on see: Mida rohkem nabade poole, seda suurem waesus taimeriigis; mida ligidam ekwaatorit, seda suurem tema rikkus ja ilu. Palju tähendab siin ka weel koha absoluutene kõrgus ja maa headuse järg. Nõnda on igal taimel oma geograafia laialilautamise kond; aga üksikuid iseäranis tulusaid taimesi on inimene peaaegu üle kõige maailma laiali loutanud (kultuurtaimed).

§ 28. Elajad on täielikumad loomad, kui taimed: nemad wõiwad ennast oma tahtmist mööda paigast ära liigutada. Ka igal elajal on oma geograafia laialilautamise kond, ja ülewal nimetud seadus nabast ja ekwaatorist maksab

ka siin. Nagu mõnd taime, nõnda on inimene ka mõnd elajat üle kõige maailma laiali lautanud (koduelajad). Tõised elavad mitmel aeval mitmes kohas, nagu rändajad linnud. Täielikumat õppetust elajatest annab zoológia teadus. — Ühe maa elajad, taimed, mineraalid ühte koku on tema produktid.

I n i m e n e .

§ 29. Kõige täielikum ja ülem loom maa peal on inimene. Ta võib igal pool maa peal elada, ning ei ole mite üffiku maavõrde, toitude ehk seda pöbri asjade võimuse al, nagu elajad; ka on tal kõne=keel, mis elajal ei ole. See kaunis wara läheb aga jo inimese ülema annetega ühte, keda meie weel ei nimetanud. Inimesel on, nagu elajal, üks hing, kes tunda ja soowida võib; tal on elajaga ühes ka mälestus, et asju võib meele tuletada, aga ta ei saa nagu elajad loodud sunnist juhitud.

Inimesel on oma prii tahtmine, mõistus, isedeadaw meel, ehk kõik ühte wõetud: inimese sees elab üks jumalik, Looja enese näu järel loodud suremata waim. See waim annab talle võimust, üle kõige maade ja lootuste walitsejaks olla; ta annab talle aga ka õigust ühe ülema, kadumata elu peale.

Inimeste seltsid.

§ 30. Kõige maapealse inimeste arv on ligi 1300 milj. Meid jautakse wäljaspidise karwa ja kehahoodu järel kuude seltsi:

- 1) Kaukaasia ehk walge selts, 500 milj.
- 2) Mongoolia ehk kollakas selts, 530 milj.
- 3) Malaisia ehk pruun selts, 25 milj.
- 4) Austraalia ehk pruunikas must selts, } 200 milj.
- 5) Etioopia, Moora, Neegri ehk must selts, }
- 6) Ameerika ehk punane selts, 15 milj.

Kaukaasia selts elab kõiges Euroopas, Lõuna- ja Lääne=Asias, Põhja=Afrikas, Ameerikas ja Austraalia rannäärse maades. Mongoolia selts elab Põhja- ja Kesk=Asias ja Lappo maal. Malaisia selts elab India ja Suure=okeani

saarte peal. Austraalia selts (Austraalneegrid) elab Uue-Gineas ja muu saarte peal (Paapuad) ja Austraalia kontinendil (Alfuurud). Etiopia selts on terve Kesk- ja Lõuna-Aafrikas, ja sealt ka Ameerika maale saanud. Ameerika seltsi rahvast leitakse üle kõige Ameerika laiali.

Inimeste karv muudab ennast aga kliima, eluviiside ja muu asjade järel tõsiselt, sellepärast ei ole need seltsid mite inimeste päris suguseltsid, keda meie pärast saame tundma õppima. Kõik need inimesed räägivad üleühtse 1000 isemoodi keelt, aga paljalt neljas jagu on neist seismaani oma krammatika seaduste järel ära määratud.

Inimeste tallitused ja riided.

§ 31. Inimeste mitmesugused tallitused, kellest ühtlasi ka nende waimuharimise (kultuuri) järge ära tunnukse, on:

- 1) Linnuajamine ja kalapüük;
- 2) Karjatsed ja nomaadi ehk kolija elu;
- 3) Põllutöö ja ameti töö, ilustused (kunstid) ja teadused.

Rüttid ja kalapüüdjad seisawad kõige alama kultuuri järje peal. Naad elawad Põhja-Aafrikas (Samojeedid), läänepoolses Põhja-Ameerikas (Indiaanlased), Lõuna-Ameerikas, isearanis Amazooni jõekonnas (Indiaanlaste suguarud), Austraalias ümberkaudse saartega (Austraalneegrid). Põhjapoolse maades kattawad naad ennast elaja nahkadest tehtud riidetega, palawwöö ja paraswöö maades käiwad naad peaaegu ihualasti, wärwiwad oma kehast mitme karwaliselt ja täkkiwad (tattooeweriwad) oma ihu peale kõiksugu kujusi. Kalamehed elawad randade ääres, rüttid keel maisamaad metsade sees.

Nomaadid ehk karjatsed, kes oma suurte karjadega ühest kohast tõisti käiwad, elawad Kesk-Aafrikas, Lõuna-Wene ja Lappomaal (Kirgiisid, Tunguusid, Buräätid, Korjäätid, Lappolased ja muud). Üksi Ida-Aafrikas kattawad naad ennast elaja nahkadega; tõistel on elaja karwadest koutud riided. Nomaadiks elawad ka weel Araablased puuwilla riidetega, Berhid Sahara kõrbes ja Hottentottid Lõuna-Aafrikas.

Põlluharijaid on terwes Euroopas ilma Lappomaata, terwes Lõuna-Ausias, ja suuremas jaus Ameerikas ja Aafrikas. Riided on kiiima järel, kas elaja wistast, linast, siidist ehk puuwistast.

Ameti töödes, ilustustes ja teadustes on iseäranis tähtjad: Euroopa, Põhja-Ameerika, Hiina ja India rahwas. Nimetud maad on ka kauplemises kõige tähtjamad; seie tuleb aga weel mittu rahwa seltsi Araabia maal, Kesk-Aafrikas ja Ausias oma karawaanidega juure arwata.

U s u d.

§ 32. Nagu öeldud, inimesel on oma waimu läbi õigus ühe ülema waimuelu, Jumala enese peale; see waim on teda seepärast iga tagaajanud, Jumalat ja kadumata ehk taevaliku asju järele uurima. Apostl. tegude raam. 17, 26—28. Seda, mis iga inimene oma Jumalast teab ja kuidas ta seda Jumalat auustab, nimetakse tema usuks. Usu poolest jautakse inimesi kahte pääliski:

1) Politheistid ehk paganad, kes mittu Jumalat (eba-jumalat) kummardawad; neid on weel 600 milj. — Kõige rohkem laiali lautud pagana uskudest on Braamaismus (100 milj.) Kaukaasias, ja Buddhaismus (200 milj.) Mongooliaseltsi rahwa juures.

2) Monotheistid, kes ühe Jumala sisse usuwad. Need on: a) Suudid, kellele Jumal ennast kõige esite ilmutas, kes aga pärast kõige ülemast ilmutusest kõrwale heitsid. Neid on 7 milj. üle kõige maailma laiali. b) Kristiusulised, kes usuwad, et Teesuse Kristusega Jumala kõige ülem ilmutus maailma sisse saanud. Kristiusu ehk kristliku kiriku tunnistajaid on peale 350 milj., kes ennast mitme jausse lahutawad. Rooma-katoligi kirikul on peale 200 milj., Kreeka-katoligi kirikul 75 milj., ja Protestanti kirikul (Lutheruse ja Kalwini usulised kogu) 70 milj. tunnistajaid. Ilma nendeta on weel mõni sada weikest usufeltsi kristlikus kirikus. d) Muhamedlased ehk moslemid, 150 milj., kes Kristust küll ka suureks prohwetiks, aga Muhameti kõige suuremaks tun-

nistawad. Neid on kaks pääseltsi: Sunniitid ja ſhiitid. Koraan on nende püha kiri. —

R i i g i d.

§ 33. Inimestega täidetud maa lahutab ennast suure hulga inimeste kogudesse, kes ennast äramääratud seaduste al ühendasiid, et rahus ja julguses üksteisega elada. Seesugust kogu nimetasse riigiks. Üksi täitsa harimata rahwal ei ole riikist. Sgas riigis peab olewaid seadusi täidetama, ehk kui tarwis, uusi tehtama, ning selle juures ühel meelel kõige riigi tarwituste peale waadatama. Seda wõib mitmel wiisil sündida, ning selle järel, kuidas seda korrata seadakse, on riigi walitsused mitmesugused. On ülem wäewald mitme ehk ka üheainsa aعالiku päämehe (präſidenti) kätte ustud, siis on see riik üks republiik. On sellewasta ülem wõimus kõigeks eluaeaks ja siis enamast ita ka ühe ainsa suguwõsiale päriks antud, siis on see riik üks monarhii. Monarhii on 1) üks despooti monarhii, kui walitseja monarh (süin ka despootiks nimetud) oma head tahtmist mööda wõib teha (kui palju, siis mõne harjund wiisi juhil), ilma et ta kellegi seaduse alla oleks seatud; 2) rajamata monarhii, kui monarh, ehk küll seaduste järel ja seaduste al seisdes, siiski üksi walitseb; 3) konstituutsia monarhii, kus monarh oma rahwa saadikutega ühes walitseb, ühe seaduse (konstituutsia) järel, kes selle wastastiku walitsuse korda finnitab. On ka riikist, kes, ehk neil küll oma walitsus ehk walitseja on, siiski ühe tõise wägewama riigi ülemwalitsuse al seiswad ja temale maksu (tribuuti) makswad. Neid nimetasse wasallriigiks.

§ 34. Inimeste riigid muudawad ennast aga sagedaste pealegi nii hästi oma suuruse kui ka oma walitsuse poolest: wanad lähewad hukka ja uued tõusewad üles. Muutlik on sellepärast poliitika peograafia teadus, kes neist õppetust annab. Selle wasta jääwad fiisika geograafia õppetused ita seksamaks, sest et naad meile maailma maid ilma inimeste riikide peale waatamata näitawad, üksi nõnda, kuidas neid looduselt oma mere ehk mägestiku piiridega sünnitabi. Mathemaatika geograafia aga annab õppetust maailma lautusest,

näitab, kuidas meie maa käib, ja mõõdab wälja, kui palju tema suurus kannab. — Meie raamatus on kõik kolm teadust ühendud.

B. Lühifene ringwaatamine üle kõige wite maailma.

W a n a m a a i l m.

§ 35. Seie arwatakse kolm maajagu: Euroopa, Aasia ja Afrika, kes ühteloku Ida-kontinenti wälja teewad. Raad olid jo kõige wanemal aeal, ehk küll mite õige täielikult, tutwad.

I. E u r o o p a.

Ngopidine laius. Kõige põhjapoolsem koht on: Põhja-Kap, 71 $\frac{1}{6}$ ma põhja laiuse kraadi al; kõige lõunapoolsem koht: Kap Tarifa, 36ma põhja laiuse kraadi al. Euroopa lautab ennast nõnda üle 35 laiuse kraadi laialt.

Kõige idapoolsem koht: Uraali mägestik, 78ma idapikkuse kraadi al; kõige läänepoolsem koht: Kap La Noka, 8ma idapikkuse kraadi al. Euroopa lautab ennast sedamööda läbi 70 pikkuse kraadi laialt.

Piirid. Põhjas: Põhja-Seeimeri Walgemere lahega.

Idas: Uraali mägestik, Kaspia meri, Kaukasuse mägestik, Mustmeri, Aasowi meri, Konstantinoopoli wäin ehk Bosporus, Marmorameri ja Dardanelli wäin ehk Hellespontus.

Lõunas: Wahemeri. Tema üfsikud jaud: Arhipeelagi-meri, Sooniameri Korintuse lahega, Haadriameri Trieste ja Weneetsia lahega, Türheeniameri ja Geenowalaht.

Läänes: Atlantia olean. Tema jaud: Biskaaja laht, Inglis-Kanaal, keda Kalee wäin Põhjamerega ühendab. Põhjameri Skageraki ja Kattegatiga, keda Wäin, Weike-Belt

ja Suur-Belt Läänemerega ühendavad. Läänemere kolm suurt lahet on: Riia-, Soome- ja Botni laht.

Suurus : 170,000 □ penf.

Poolsaared. Lõunapool: Pireneei-, Apeniini-, Bal-kaani- ja Krimmi poolsaar.

Põhjapool: Koola-, Skandinaavia-, Jüüti- ja Bretanje poolsaar.

§ **36 a. Mägestikud.** Kõige kõrgemad mägestikud Euroopas on: Kaukasuse mägestik, 18,500 jalga kõrge Elburuse ladwaga, keda aga jo Aasia maajau kõrge tuleb arwada; Alpid, 14,000 jalga kõrge Mont-Blangi ladwa ja Suura aruga; Pireneeid, kelle kõige kõrgem mägestik Sierra Nueva on; Apeniinid Vesuufi wulkaaniga; Bal-kaani mägestik; Karpaatid, kelle kõige kõrgem ladw Tatra 8150 jalga mõõdab; Skandinaawia ja Uraali mägestik.

Maapinna nägu. Enamast kõik poolsaared on mägised kõrgustikud. Seesama lugu on enamast ka edelipoolse kesk-maaga; kirdepoolne keskmaa on selle wasta üksainus suur madalik. Siht Reinijõe suust Dnjesterijõe suuni tõmmatud on piir Kesk-Euroopa kõrgustiku ja madaliku wahel.

§ **36 b. Jõed.** Põhja-Seeamerde jooksewad: Petshoorra, Meseena, Dwiina.

Läänemerde: Rootsimaal: Dalli, Ungermanni-, Luulea- ja Tornea-jõgi (rootsikeeli elfid). Soomemaal: Kemijõgi Botni lahesse ja Kumejõgi Päijande järwest Soome lahesse. Ingriamaal: Neewajõgi Laadoga järwest, kelle sisse ka Saima, Dneega, Ilmeni ja muu järwede jõed jooksewad; Luugajõgi. Gestimaal: Narowajõgi Peipst järwest, kelle sisse Emajõgi ja mittu muud weiksemat jõge jookseb; Kunda-, Proe-, Piirita-, Keila-, Kassari- ja Pärnujõgi. Lättimaal: Salatsejõgi Alstijärwest; Koiva-, Düüna-, Kuura-Koiva- ja Windawijõgi. Germaania maal: Njeemeni-, Weihseli- ja Doderijõgi.

Põhjamerde: Gideri-, Elbe-, Weeseri-, Emfi-, Reini- ja Temsejõgi.

Atlantiamerde: Seene=, Loaaere=, Garonne=, Minjo=, Dueero=, Laaho=, Guadiana= ja Guadal=fiwiirijõgi.

Wahemerde: Ebro=, Roone=, Arno=, Teewere= (saksakeeli Tiiberi) ja Poojõgi, kelle wiimase arud Tes=siino, Uda ja Mintsho on.

Mustamerde: Doonawijõgi, 380 penk. pik, Pruti=, Teisi=, Draui= ja Sani aruga; Dnjesterijõgi ja Dnje=perijõgi, kelle arudest Bereesina kuulus on.

Afowimerde: Donnijõgi.

Kaspiamerde: Wolgajõgi, 500 penk. pik, Dkaa= ja Kaama aruga; Uraalijõgi.

Rahwas. 280 milj., suurem jagu Kaukaasia seltst.

Üksikud maad:

I. Ida-Euroopa.

§ 37 a. **Wene keiserriik**, kõige suurem riik maa peal, on Aasta jagudega ühtekokku 370,000 □ penk. suur, 80 milj. inimesega, kust ligi 100,000 □ penk. 72 milj. inimesega Eü=roopa, ja peale 270,000 □ penk. 8 milj. inimesega Aasta peale tuleb. Siin räägime aga Eüroopa Weneriigist, keda 8 jagu on:

1) Läänemere äärsed maad. a) Balti maad: Eesti, Liivi ja Kuura. Linnad: Tallinna, Baltiska, Rakvere, Narwa, Paide, Haapsalu, Kuresaare, Pärnu, Wiliandi, Tartu, Wööbso, Wöru, Walga, Wolmari, Wönnu, Riia, Mii=tawi, Bauske, Fridrikstat, Jakobstat, Luffumi, Windawi, Piltenti, Goldingi, Haafenpoti, Grobiini, Liibawi. Järwed: Peipsi järw Pihkwa järwega, Wirtsjärw, Ustijärw (nüüd Lätlastest ka Burt=neäkuls nimetud), Ulemjärw ja Suur-Laht Saaremaal. Bal=timaades on üleühtse rohkem kui 1000 järwe. Saared: Saaremaa, Hiomaa, Muhomaa, Hiwroots, Noarroots, Kaisaar, Rihno, Ruhnosaar ja mittu kümmend weiksemat. Rahwas: Gestlased (800,000), Lätlased (1 milj.); nende seas laiali: Sakslased (200,000), Wenelased (25,000), Juudid (20,000), Leedorahwas, Rootslased ja Mustlased. — b) Ingriamaa. Linnad: Peeterburg, Barskoje=Seloo, Peeterhof, Kam=

bowi, Kroonilin, Schliisselburg, Samburg, Luuga, Dudowa ja Narwa (Swangorod). Rahwas: Wenelased ja Soomlased. — d) Soomemaa suurhertsogiriik. Linnad: Helsingi, Weapori, Wiiburi, Turku (Rootsikeeli Aabo), Kuopio, Waasa, Dulu. Rahwas: Soomlased (rohkem 1½ milj.), Roots-lased (250,000), Lappolased (1000) ja Wenelased, kõi ühte-
koku 1,900,000 inimest.

§ 37 b. 2) Suur-Wenemaa. Linnad: Moskwa, Twer, Nishni-Nowgorod, Weliiki-Nowgorod, Pihkwa, Arhán-gelsk ja muud. Rahwas: Wenelased; põhjapoolse kuberman-gudes ka Soomlased, Kareelid, Lappolased ja Samojeetid.

3) Uraalimaad. Linnad: Drenburg, Perm ja Wjätka. Rahwas: (Soomeseltsi:) Permlased, Sirjäänid, Wotjäädid, Tshheremissid, (Türgiseltsi:) Bashkiirid ja Tatterlased.

4) Ulaan-Wolga maad. Linnad: Kaasan, Samaara, Saraatow, Astrahan, Stawroopoli ja muud. Rahwas: Peale Wenelaste on seal Soomeseltsi rahwast: Tshheremissid Tshuwáshid, Mordwiinid, ja Mongoolia seltsi: Kalmukad ja Kirgiisid. Uraali jõe ääres elawad Kasakad.

5) Lõuna- ehk Uus-Wenemaa. Linnad: Simferoopol, Odesja, Kishinéf ja muud. Rahwas: Wenelased, Poolakad, Kasakad, Tatterlased, Wallahhid, Bulgaarid, Kreek-lased ja Juudid.

6) Ukraine ehk Weike-Wenemaa. Linnad: Kiowa, Poltaawa, Harkow. Rahwas: Maalo-Rossid, Kasakad ja Poolakad.

7) Lääne Wenemaa. Linnad: Kowno, Wilna, Minsk, Wiitepsk, Shitomiir, Kamenets. Rahwas: Leedorahwas, Lätlased, Wenelased; linnades on suurem jagu Poolakad, Saksad ja Juudid.

8) Poolamaa. Linnad: Warsaawa, Raadóm, Lüblin, Plotsk. Rahwas: Poolakad, Wenelased, Saksalased ja Juudid.

II. Põhja- Eüroopa saared ja poolsaared.

§ 38 a. Skandinaawia kuningriik. Suurus: 14,000 □ penk.; rahwa arw: 6 milj. Langeb kahte jaku:

- 1) Rootsimaa. Linnad: Päälin Stukholm; Upsaala.
 2) Norramaa. Linnad: Kristjaania, päälin; Berjen.
 Skandinaawia saared: Gootland, Döland ja Lafoodi saarestik.

Daani kuningriik. Suurus: 2587 □ penk.; rahwa arw: 2 milj. Linnad: Kjöbenhawen, päälin; Helsingöör. Saared: Själland, Fiiinen, Laaland, Fäär Dör, Island.

§ 38 b. Britannia kuningriik. Suurus: 5,770 □ penk.; rahwa arw: 30 milj. Langeb kolme jaku:
 1) Inglismaa. Linnad: London, päälin; Griinitsh, Plimmoß, Bris'l, Afsförd, Börminghäm, Liverpuul, Mäntshest'r, Njukäsl. 2) Shottimaa. Linnad: Edinburg, Glasgoo. 3) Iirimaa. Linnad: Döblin, Kaark. — Britannia saared: Malta, Helgoland (esimene Bahemeres, tõine Elbejõe suuees), Hebrüidi-, Drkne- ja Shetländi saarestik. — Wäljasmaa riikidega ühes on Britannial 357,000 □ penk. maad, 218 milj. inimesega.

III. Rest-Eüroopa maad.

§ 39 a. Prantsuse keiserriik (Gallia). Suurus: 9880 □ penk.; rahwa arw: 38 milj. Linnad: Pariisi, päälin; Orleang, Nante, Bordoo, Marsélj, Tulóng, Nizza, Liong. Saared: Korsika, Ajätsho linnaga.

Niiderlandi kuningriigid. Suurus: 1180 □ penk.; rahwa arw: 8 milj. Meid on kaks kuningriiki: 1) Holland, Luksenburgi hertsogiriigiga. Päälin Amsterdam. 2) Belgia. Päälin Brüksel.

§ 39 b. Saksamaa. Suurus: 9640 □ penk.; rahwa arw: 38 milj. A. Põhja-Saksamaa riigikogu: 1) Preisi kuningriik, päälin Berlin; 2, 3) Meklenburgi kaks suurbertsogiriiki; 4) Didenburgi suurbertsogiriik; 5) Braunschweigi hertsogiriik; 6) Anhalti hertsogiriik; 7, 8) Lippe kaks würstiriiki; 9) Waldeki würstiriik; 10) Hamburgi piirilin; 11) Lüübeki piirilin; 12) Breemeni piirilin; 13) Saksi kuningriik, päälin Dreesden; 14) Saksi-Weimari suurbertsogiriik; 15) Saksi-Meiningeni hertsogiriik;

16) Saksi=Rooburg=Goota hertsogiriik; 17) Saksi=Altenburgi hertsogiriik; 18, 19) Schwarzburgi faks würstiriiki; 20, 21) Reüssi faks würstiriiki; 22) Põhja-Hesseni maa (üks jagu Hessen=Darmstati suurbertsogiriigist). — **B. Põuna=Saksamaa riigid:** 1) Baieri kuningriik, päälän München; 2) Würtembergi kuningriik, päälän Stuttgart; 3) Baadeni suurbertsogiriik; 4) Hessen=Darmstati suurbertsogiriik; 5) Lihtensteini würstiriik.

Selweetsia republiik. Suurus: 740□ penf.; rahwa arw: 2½ milj. Linnad: Bärn, Züürih, Genf, Baasel.

§ 39 d. **Austria keiserriik.** Suurus: 11,300□ penf.; rahwa arw: 33 milj. Austria riigid langewad kolme jaku: **A. Saksia krooni maad:** 1) Austria ertsertsogiriik, päälän Wiin; 2) Salzburgi hertsogiriik; 3) Steiermarki hertsogiriik; 4) Kärnteni ehk Karintia hertsogiriik; 5) Kraini hertsogiriik; 6) Görzi ja Gradiska grahwifond, Ilistria markgrahwifonna ja Triesti linnaga; 7) Tirooti ja Foraalbergi grahwifonnad; 8) Böömia kuningriik; 9) Määräia ehk Moraawia markgrahwiriik; 10) Sileesia ehk Sileesia hertsogiriik. — **B. Ungria krooni maad:** 1) Ungria kuningriik, päälinnad Dofen ja Pest; 2) Siibenbürgia suurbertsogiriik; 3) Woiwodina ja Temeswaar Baanaat; 4) Slawoonia kuningriik; 5) Kroaatsia kuningriik; 6) Dalmaatsia kuningriik; 7) Raja=wahti maad. — **D. Galiitsia kuningriik** Bukowinaga.

Türgi wasalli-riigid. Suurus: 3000□ penf.; rahwa arw: 5 milj. Neid on üleühtse kolm: 1) Serbia, päälän Belgrad; 2) Wallahhia, päälän Bukarest; 3) Moldau, päälän Jasfi.

IV. Kolm lõunapoolist poolsaart.

§ 40 a. **Türgi keiserriik.** Suurus: 7000□ penf.; rahwa arw: 11 milj. Linnad: Konstantinoopoli, päälän; Adrianoopoli. Saared: Kandia saar ja Sporaadi saarestik.

Kreeka kuningriik. Suurus: 950 □ penk.; rahwa arm: 1½ milj. Linnad: Päälin Ateene. Saared: Joonia saarestik Korfu, Kesaloonia ja Zante saarega, ja Külladi saarestik.

§ 40 b. **Itaalia.** Suurus: 5400 □ penk.; rahwa arm: 27 milj. Langeb kolme riiki: 1) Itaalia kuningriik. Linnad: Firenze, praegune päälin; Geenowa, Toriino, Miilaano, Beneetsia Naapoli, ja Sidsiilia saare peal Palärmo. Saared: Sidsiilia, Sardiinia. 2) Kiriku wald. Linnad: Rooma, Bolónja. 3) Santo Mariino republiik.

§ 40 d. **Hispaania kuningriik.** Suurus: 9200 □ penk.; rahwa arm: 16 milj. Linnad: Madriid; päälin; Saragozza, Barseloon, Maalaga, Sewilja. Saared: Baleaari saarestik Majorika ja Minorikaga, ja Pituuusi saarestik Iwiissa saarega.

Portogalia kuningriik. Suurus: 1700 □ penk.; rahwa arm: 4 milj. Päälin: Lisboa.

II. A s i a.

§ 41. **Ngapidine laius.** Kõige põhjapoolsem koht: Kap Tsheljuskin (ka Severowostotshnoi nime al), 77½. põhja laiuse kraadi al; kõige lõunapoolsem koht: Kap Bouro, 1¼. põhja laiuse kraadi al. Aasia ulatab nõnda läbi 76 laiuse kraadi.

Kõige idapoolsem koht: Idakap, 152. lääne pikkuse, ehk 208. ida pikkuse kraadi al; kõige läänepoolsem koht: Kap Baaba, 43 idapikkuse kraadi al. Aasia ulatab sebamööda läbi 165 pikkuse kraadi.

Viirid. Põhjas: Põhja-Teämeri.

Idas: Suur okean. Tema jaud: Beeringi meri, Dhotski meri, Dshapani meri, Kollane meri, Hiina meri Tunkini ja Siami lahega.

Lõunas: India-okean. Tema jaud: Bengaalia laht, Persia laht ja Punane ehk Araabia meri.

Läänes: Suesti maakitsus, kes Aasiat Aafrikaga ühendab, Bahameri, Hellespontus, Marmora meri, Bosporus, Must-meri ja Uraali mägestik.

Suurus. 900,000 □ pent.

Poolsaared. Neid on kaks idapoolist: Kamtschatka ja Korea; — kolm lõunapoolist: Taga-India Malakka poolsaarega, Ges-India ehk Industaan ja Araabia; — üks läänepooline: Weite-Aasia.

§ 42 a. **Mägestikud.** Kõige kõrgem mägestik Aasias ja üleüldse maa peal on Himaalaja. Tema kõige kõrgemad ludwad on: Maunt Ewerest ehk Gaurisanhar, kõige kõrgem mägi maa peal, 27,212 jalga, ja Dawalagiiri, peale 26,000 jalga kõrge. Teisi mägestikust on Kesl-Aasias: Kien-Lün, Tchien-Shan ja Altai; Lääne-Aasias: Indu-Kho, Armeenia mägestik, Taurus ja Liibanon.

Maapiinna nägu. Aasia keskpaik on üks lai kõrgustik, kes suure idapoolse (Altai ja Himaalaja wahel) ja weiksema läänepoolse jaku langeb. Mõlemad saavad Indu-Kho mägestikust ühendud. Kaks teist weiksemat kõrgustiku, Araabia kiltmaa ja Deekhani kiltmaa lõunapoolses Ges-Indias, ei puudu Kesl-Aasia suure kõrgustikuga mite koku. — Madalikust ja rindlademikust, kellest see suur kõrgustik Kesl-Aasias sisse on piiratud, õppime neist läbijooksuwa jõgedega ühes tundma.

§ 42 b. **Jõed.** Põhja-Teä merdejooksewad läbi Siberi madaliku: Dohijõgi Irtyshhi aruga, Fenisei-jõgi Baikalia järvest tulija Angaara ehk Ülem-Tunguska aruga, ja Leenajõgi.

Läbi Mandshuuria mägestikuse maa jookseb Amuuri-jõgi Suure-okeanisse. Sinna samasse jookseb ka läbi Hiina madaliku Hoang-ho (Kollane-jõgi) ja Tang-tsee-Kiang (Sinine-jõgi). Läbi Taga-India rindlademiku ja madaliku jooksewad Meenang-Kong ja Brawadi Suure- ja India-okeanisse.

Braamaputra, Ganges ja Indus woolawad läbi Ges-India madaliku India merde.

Eifrat ja Tiigris jooksewad läbi Mesopotaamia madaliku Persia lahesele.

Raks jõge, Namu ja Sür, jooksewad läbi Turaani madaliku Araali järwe.

Rahwas. Aastias on 700—800 milj. rahwast. Meid on Kaukaasia, Mongoolia ja Malaisia seltsi.

Üksikud maad:

§ 43. 1) **Hiina riik**, see on: a) Páris-Hiina. Linnad: Peeking, Nan-King, Kwantong. — b) Mandshuuria. — d) Mongoolia, Kõrge-Tataariaga (Hiina keeli Tchien-Shan-Nan-Lu). — e) Tüübet — g) Mõned Hiina kaitsemise al seisjad riigid, nende seas Korea.

2) **Sihapani riik**, suur saarestik idapool Mandshuuriat. Kõige suurema saare Niponi peal on päälinnad Dshedo ja Mijako.

3) **Wene-Maasia**. Teda on kahes jaus: a) Transkaukaasia. Linnad: Tiflis ja Griwaan. d) Siberimaa. Linnad: Tobólsk, Omsk, Irkútsk, Kjachta ja Dshótsk. Särwed: Baikalia ja Balkash.

4) **Turaani madalikus** on mittu muhamedi-usuliste riiki. Linnad: Khiiwa ja Bukhaara. Üks jagu Turaani madalikust on ka Weneriigi päralt, Wene-Turkestaaniks nimetud.

5) **Traan**, Aasia läänepoolse kõrgustiku peal. Tema üksikud jaud on: a) Persia riik. Linnad: Teheraan, Isfahaan. b) Afghaniistaan, Kaabuli linnaga. d) Beludshistaan, Keelati linnaga.

§ 44 a. 6) **Türgi-Maasia**. Seie arwatakse: a) Weike-Maasia poolsaar. Kaubalin Smürna; saar Küpros. — b) Üks jagu Armeenias, kelle päälin Erzeruum on. Mägi Ararat. (Muud jaud Armeenias on Wene ja Persia päralt.) — d) Eifrati ja Tiigrise madalik ehk Mesopotaamia, Bagdaadi linnaga. — e) Siiria. Linnad: Damaskus ja Aleppo (ehk Haaleb). Mägestik Liibanon. — g) Palástiina, püha, toutatud maa. Linnad ja paigad: Jeruusale

Iem, Beetlehem, Naatsjaret. Mägestikud ja mäed: Hermon, Taabor, Karmel. Jõgi Jordan, kes Geneetsjareti järvest läbi Suruu merde jookseb. —

Türgi walitsuse al on ka weel kõige tähtjamad linnad

7) **Uraabia** poolsaarel, Mekka ja Meedina.

§ 44 b. 8) **Ces=Judia**, suuremalt jault Inglise päralt. Linnad: Kalkutta, Madraas, Bombee, Delhi. Portugalia päralt on Goa. Lõunapoolses otsas seisab Seiloni saar.

9) **Taga=Judia**, mittu riiki. Kõige tähtjamad on Birmani riik, Siami riik (päälin Bangkok), Anami riik. Mitmed riigid seisawad Britannia walitsuse al, nagu kaubalin Singapuur.

10) **Ida=Judia saared**, enamast Hollandi päralt. Nelja suure Sunda saarte nimed on: Sumatra, Dshawa (linnad Bataawia ja Surabaia), Borneo ja Seelebes. Weiksemad saared on: Weiksed Sunda saared, Molukid ja Filipiini saarestik.

III. A s f r i k a.

§ 45. **Igopidine laius.** Kõige põhjapoolses koht: Kap Blanco, 37. põhja laiuse kraadi al; kõige lõunapoolses koht: Kap Aguljas (ehk Nõelasjärd), 35. lõuna laiuse kraadi al. Afriika ulatab nõnda läbi 72 laiuse kraadi.

Kõige idapoolses koht: Kap Gardafui, 69. ida pikkuse kraadi al; kõige läänepoolses koht: Kap Wårde, nulmeridiaanist nattukene idapoolse. Afriika ulatab nõnda läbi 69 pikkuse kraadi.

Piirid. Põhjas: Wahemeri, Sidra ja Kaabese lahega. Aasiat Afrikaga ühendab Suese maakitsus; Euroopaga ligiteleb Afriika Gibraltarri merekitsuse juures.

Idas: Punane=meri ja India=ocean.

Lõunas lähewad India= ja Atlantia=ocean koku.

Läänes: Atlantia=ocean, Ginea lahega.

Suurus. 550,000 □ pent.

Poolsaari on Afrikal kõigest viiest maajauft kõige vähem; ei ole tal neid ühtegi, keda nimetada sünniks.

§ 46 a. **Mägestikud.** Põhjas on Atlas=mägestik; läänes, Ginea lahest põhjapoolse, Kong=mägestik; idas Abessiinia Alpid. Kesk=Afrikas on mitmed kõrged mägestikud, keda veel selgest ei tunta.

Maapinna nägu. Terve lõunapoolne jagu on suur kõrgustik, kes rindlademikudes mere poole maha langeb. Selle kõrgustiku läänepoolse nurga peal seisab Kong=mägestik, idapoolse nurga peal Abessiinia Alpid. Mõlemate keskpaika jääb Sudaani madalik. Sudaanist kõrgem ja temast põhjapoolse on Sahara kõrbe. Wahe=mere ääres on Atlasi mägestikud ja weikene Barka kiltmaa. Kirdepoolne nurg Afrikast on Niiluse rindlademiku=maad Nuubia ja Egiptus.

§ 46 b. **Jõesd.** Praegu nimetud Niilus, kes Wahe=merde jookseb, sigineb kahest jõest: Bahar=el=Abiad (Walge jõgi) ja Bahar=el=Adsref (Sinine jõgi); esimene tuleb Mianza järvest, teine Abessiinia mägede pealt. Atlantia=okeanisse woolawad Senegal ja Gambia; Ginea lahese Niigeri= ehk Kuaraajõgi; lõunapoolse Atlantia merde Saiire ehk Kongo ja Draanje=jõgi. India merde jookseb Sangbeesijõgi.

Rahwas. Rahwa arv ei ole täitsa teadaw, arwatakse umbes 200 — 300 milj. peale. Põhjas elab Kaukaasia, lõunas Neeгри selts.

Üksikud maad:

§ 47. 1) **Niilus=maad.** a) Abessiinia Alpid=maad, ristirahwas, ühe keisri al. Päälin Gondaar. — b) Nuubia, kesk Niiluse jõekonda, Egiptuse wiitse=kuninga walitsuse al. Linnad: Kartuum ja Sennaar. — d) Egiptus, kelle wiitse=kuningas Türgi sultani ülemwalitsuse al seisab. Linnad: Kahiira, Aleksandria.

2) **Verbeeria.** Seie arwatakse: a) Tripolitaania, Barka ja Tesaani oaasiga. Linnad: Tripoli ja Mur=

suf. — b) Tuneesia. Päälin Tuunis. Mõlemad riigid seisavad Türgi sultani walitsuse al. — d) Algeeria. Päälin Alshheir. Prantsuse walitsuse al. — e) Keiserriik Marótko ja Fes. Päälin Marótko.

3) **Sahara kõrbe.** Tema vaasidest on kõige tähtjamad: Fejaan, Siwaa ja Borgu. Mitmed on Tripoli-taania ja Egiptuse päralt.

§ 48 a. 4) **Neegri riigid.** Neegri maakondadest on kõige tähtjamad: a) Senegambia, Senegali ja Gambia jõgede ääres. Keef-maa on wabad Neegri-riigid; mereäärseid maid on osast Britannia, osast Prantsuse päralt. — b) Ulem-Gineea, keda idast lääne poole Orja-, Kulla-, Hamba-, Pipra- ja Sierra-Leona randa jautakse. Mere ääres on mõningad Britannia ja Hollandi koloniid. — d) Sudaan, Madal-Afrika, Niigeri ehk Kuaara jõekonnas. Mittu weikest Neegri riiki. Lin Timbuktu. Tsaadjärw, kümme kord nii suur kui Peipsi. — e) Alam-Gineea, priid Neegri riigid. Kanna ääres mõned Portugalia koloniid. — g) Libeeria, üks Neegri republiik. Lin Monroowia.

5) **Kapmaa,** Inglaste päralt. Päriskrahwas Hottentottid.

6) **Ida-Rannamaad.** Kafrimaa, Soofala, Mosangbiike, Sanjibaar ja Somaali rahwa maa Adshang.

§ 48 b. 7) **Afrika saared.** a) Atlantia-õeanis: Afsvoorid, Madeera saarestik ja Porto-Santo on Portugalia päralt. — Kanaaria saarestik (7 suurt, 5 weikest), Hispaania päralt; neist on kõige tähtjamad: Tenerifa, Palma, Ferro, Kanaaria. — Kohelised ehk Kap Wårde saared, Portugalia päralt. — Gineea saared, ühed Hispaania, tõised Portugalia walitsuse al. — St. Heelena, Britannia päralt. — b) India-okeanis: Madagaskar, kõige suurem Afrika saar, keda Mosambiike wain kindla-maast lahutab. Rahwas on Malaia seltst, mitme omasugu würsti walitsuse al elades. — Maskarenja-, Amiranti- ja Seychelli (ütle: Se-shälli) saarestik.

U u s m a a i l m.

§ 49. Seie arvatakse faks maajagu: Ameerika ja Austraalia. Esimene leiti Columbusest aastal 1492 üles, kõige saadi osalt 18ma ja terwelt 19ma aastafadas tutwaks.

IV. A m e e r i k a.

Ngopidine laius. Kõige põhjapoolsem koht: Noddi laht Bootia poolsaare otsas, 73 ½. põhja laiuse kraadi al; kõige lõunapoolsem koht: Kap Froward, 54. lõuna laiuse kraadi al. Ameerika lautab ennast nõnda üle 127 laiuse kraadi laiast. Sagedaste nimetakse Kap Hoorni, 56. lõuna laiuse kraadi al, Ameerika kõige lõunapoolsemaks kohaks; ta ei ole aga mite kontinendi, waid Tulesaarestiku kõige lõunapoolsem koht.

Kõige idapoolsem koht: Kap Branko, 17. ida laiuse kraadi al; kõige läänepoolsem koht: Kap Prinz Waales (ütle: Nääls), 150 ½. lääne laiuse kraadi al. Ameerika lautab ennast sedamööda üle 133 laiuse kraadi laiast.

Piirid. Põhjas: Põhja-Seeimeri, Bääfini lahoga. Idas: Atlantia-okean. Tema jaud: Hudsoni (ütle: Hõdsoni) laht, Mehhiko laht ja Karaiibi meri. Läänes: Suur-okean, Kalifornia lahoga.

Suurus. 670,000 □ penk.

Poolsaared. Ameerika langeb üleülistse kolme jaku: Põhja-Ameerika, Kesk- ehk Zentro-Ameerika (Lääne-India) ja Lõuna-Ameerika. Põhja-Ameerikas on poolsaaresti: Bootia, Melville (ütle: Melwil), Läbrädoor, Uus-Shottimaa, Floriida, Kalifornia ja Aljashka. Kesk-Ameerikas: Sukataan. Lõuna-Ameerikas tähtsaid poolsaaresti ei ole.

§ 50 a. **Mägestikud.** Läbi terve Ameerika käib Nordiljeeras de los Andes, kõige pikkem mägestiku ahe-

lik maa peal. Tema kõige kõrgemad ladwad on: Tshimborasso, 20,000 jalga kõrge, Kothopahhi ja Iljimani. Weiksemad mägestikud on: Aligääni ja Brasiilia mägestik.

Maopinna nägu. Terwe läänepoolne jerm Ameerikast on üks ühesugune kõrgustik, kelle mägestikude otsad ka palawvöö peal lume regionidesse ulatawad. See kõrgustik langeb ranna poole äkkitse, keltmaa poole rindlademikudes, orgudes aga ja üksiku mägestiku arudes aegamööda maha. Kõige sügavamad orud on Peruuas ja Boliivias; kõige suurem kiltmaa on Mehhiko. — Terwe idapoolne Ameerika on üks suur madalik, kelle seeset Lõuna-Ameerikas kaks mägestiku üles tõusewad, esimene Brasiilias, tõine Amazooni ja Drinoko jõgede wahel, Põhja-Ameerikas aga üksainus tähtjas mägestik, Aligääni.

§ 50 b. **Jõesed ja madalikud.** Põhja-Ameerika kõige suurem jõgi on Missisippi, kelle jõekonna lagendikud, keda Sawänniks ehk Preriiks nimetakse, ilmatu suured rohtlaaned on. Tema suuremad arud on Misssuuri ja Dhéio. — Lorenzijõgi woolab wüest järwest wälja (Ulemjärw, Mitshigäni-, Huuröni-, Siri- ja Dntaariojärw) Atlantia merde. — Mäklénsijõgi jookseb Põhja-Seeamerde. — Lõuna-Ameerika jõed on: Drinoko, kelle jõekonna lagendikud suured laaned on, Ljannoseks nimetud. — Amazooni jõgi, kõige suurem jõgi maa peal, 1000 penk. pik, ja suus 8 penk. (56 wersta) lai. Ulemises jaus kannab ta ka Maranjoni nime. Ilmatu suuri põliseid metsasi, kellega ta kaldad jagedaste 170 penk. laiuti kaetud on, nimetakse Silwaseks. Rio de La Plaata jõgi, 600 penk. pik. Tema jõekonna külge puuduwad Pampaje kõrbed, kelle suurus 70,000 □ penk. on.

Nahwas. 70 milj., osast Ameerika seltsi pärisrahwas ehk Indiaanlased, osast Euroopa maalt tulnud asujad.

Üksikud maad:

I. Põhja-Ameerika.

§ 51. 1) **Aljashka maad**, enne Wene, nüüd Ameerika Ühendud=riikide päralt.

2) **Britannia-Ameerika.** Seie armatafje: Läbrä=door, Hudson (Hööf'n), Nju=Waales (Nääls), Väffi=nimaa Melville poolsaarega, Känäda, Nju=Shottimaa, Nju=Braunshweig, Nju=Saundlånd ja Vermuuda saared.

3) **Króönimaa.**

4) **Ühendud riigid.** Neid on 36 riiki, 35 milj. inimesega. Kõige tähtsamad on: Mässätshufets, Nju=Soork, Pennsilwaania, Dheio, Kalifornia, Mää=rilånd, Floriida, Luisiaana, Missuuri, Tehhas. Linnad: Washington (üttele: Wäshingt'n), Nju=Soork, Filädélfia, San Franzisko.

5) **Mehhiko republiik.**

II. Kesf-Ameerika ja Lääne-India.

§ 52. **Kesf-Ameerika wiis republiiki:** 1) Guatemala; 2) San-Salwadoor; 3) Honduuras; 4) Nikaraagua, ja 5) Kosta-Rika. Sukataani maakond on Mehhiko, Istmo maakond Nju-Granaada päralt. Lääne-India tähtsamad saared on:

1) **Suured Antiljed:** Kuuba, päälín Hawánah, Hispaania päralt; Hamáika, Britannia päralt; Haiti, Neegririik; Porto-Riko, Hispaania päralt.

2) **Weiksed Antiljed.** 3) **Bahamaa saared.**

III. Lõuna-Ameerika.

§ 53. 1) **Lõuna-Ameerika 9 republiiki:** Wenesueela, Nju-Granaada, Ekuadoor, Peruu, Boliwia, Tshiile, Argentiina, Paraguái, Uruguái.

2) **Brasília keiserriik.** Päälín Rio de Dshanneero.

9) **Suajaano**, kolmes jaus. Esimene Inglaste päralt, päälän Georgetown (ütle: Dshoordshtaun); tõine Hollandi rahwa päralt, päälän Paramariibo; kolmas Prantsuste päralt, päälän Kajä'nn.

10) **Patagoonia**.

11) **Tulemaa saarestik**. **Falkmaa saarestik**.

V. Austraalia.

§ 54. Austraalia nime al käiwad **Kontinent-Austraalia** ehk **Uus-Holland** ja **Saarestik-Austraalia**.

Suurus on 160,000 □ sent., kust kolm-neljandiku kontinendi, üks-neljandik saarte kohta tulek. Rahwas on kas Austraalneegrid ehk Malaia seltsi inimesed.

Kõige põhjapoolsem koht on: Kap Toork, 10²/₃. lõuna laiuse kraadi al; kõige lõunapoolsem koht: Kap Wilson (ütle: Uil's'n), 39. lõuna laiuse kraadi al. Kontinent-Austraalia lautab ennast nõnda üle 29 laiuse kraadi laiaki.

Kõige idapoolsem koht on: Kap Byron, 171. ida pikkuse kraadi al; kõige läänepoolsem koht: Kap Stiip, 131. ida pikkuse kraadi al. Uus-Holland lautab ennast nõnda üle 40 pikkuse kraadi laiaki.

§ 55. **Kontinent-Austraalia** on wähe arusi: põhjas on Karpentaaria laht. Maa ise on seestpoolt tundmata. Kõige suurem jõgi on Mörree. Mere rannas on Inglaste koloniid. Linnad: Sidni, Adelaiide, Melburn.

Saarestik-Austraalia langeb kahte abeliku: esimene (enamast kõik suured saared) on kontinendi ligidal, tõine temast eemal.

Tasmaania saart (endine nimi: Van Diemeni maa) lahutab Bas-uulits, ja Uue-Gineea saart Torres-uulits kontinendist ära. Tõised suuremad saared on: Uus-Britannia, Uus-Kaledoonia ja Uus-Meremaa, keda Cook-uulitsast kahte jaku jautakse.

Weiksemad saared ja saarestikud on: Mariaani-, Fidshi-, Sõbruse- ja Seltfisaarestik, kelle kõige suurem saar Tahiti on.

Wähja-pöörjoone kohal on kõigest eemal Sandwichi (Sänduitschi) saared, kellest kõige suurem Owaichi on, päälinnaga Honolulu.

Ülesandmised.

Seada kõik õppitud lappid tabeliks koku.

Seada kõik õppitud mere-lahed koku ja nimeta iga ühe juures, mis suguse suurema mere külge ta puudub.

Seada kõik õppitud mere-kitsused koku.

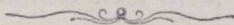
Korja kõik õppitud maa-kitsused koku.

Pane iga maa-jau juures tema järved üles.

Seada kõik Euroopa riikide päälinnad koku.

Seada kõik Euroopa riigid nende maapinna suuruse järel koku, kõige suuremast kuni kõige weiksemani.

Seada sedasama wiisi kõik Euroopa riigid nende rahwa^a arwu järel koku.

Tõine raamat.

Aasia, Aafrika, Ameerika, Anstraalia.

I. A a s i a.

Piirid, poolsaared, kliima.

§ 56. Aasia on kõige suurem maajagu ja möödab umbes 900,000 □ penk. Aafrikast on ta selgeste lahutud ja hoiab temaga üksi 15 penk. laia maakitsuse Suesiga ühte. Wasta Euroopat on Põhja=Seämere rannast peale esite 250 penk. pik Uraali=mägestil tema piir, kes 700 jalga kõrge ja rikkas kõiksugu metallist on, iseäranis platinast ja hõbedast. Edespooline piir on Uraali=jõgi, kes Kaspia merde jookseb. Selle soolase merde woolab palju suuri jõgest, aga ei ühtegi temast wälja; oma kange ärahingamise pärast lähed ta siiski ennemine weiksemaks kui suuremaks, ja tema weepind seisab sügawamal, kui Bahemere weepind. Suesi maakitsusest peale uhab praegu nimetud Bahemeri Aasia randa, kes oma poolsaart Weike=Aasiat tema siisse sirutab. Weike=Aasia ligistab esite Dardanelli merekitsuse juures Euroopaga, siis lähewad tema rannad jälle tagast, ning nõnda sünnib mõlemate maajagude wahel weikene Marmora meri. Mõlemad maajaud lähewad aga kõisford Konstantinoopoli uulitsas kokupoole. Weel rohkem lõunapoole tuleb Mustmeri. Musta=

ja Kaspiamere wahel käib wägewaks sillaks ja ühtlasi Aasia ja Euroopa piiriks Kaukasuse mägestik, kelle kõige kõrgemad ladwad, Kasbeg ja Elburus, 15 kunni 17 tuhat jalga kõrged on. — Aasia on pealegi ainus maajagu, kes kõige tõiste nelja maajau külge tungib, olgu mere- ehk maatitsustes, ehk saare-ahelikudes. (Näita kaardi peal!)

Aasia on kõige suurem ühtehoidja maisamaa tomp, mis üleühtse maakera peal on. Aafrika järel on tal kõige alam ranna-laiialautamine: umbes 100□ penk. kohta tuleb üks penk. mere-randa. Tema arud ehk liikmed on aga ka palju tähtjamad, kui Aafrikamaa omad; naad seisawad kere wasta arwatud, nagu üks wiie wasta. Läänepoolist aru, Weike-Aasiat, nimetawime jo. Lõunas tungiwad kolm Indiamere üfsikut jagu maa fisse, kes kolm poolsaart sünnitawad: 1) Araabia laht ehk Punanemeri, Bab-el-Mandebi merekitsusjega. 2) Persia laht, keda Ormuusi uulits okeaniga ühendab. Wõlema lahe wahel seisab Araabia poolsaar. Raugemal idapool tungib suur neljanurgeline maatomp India-okeanisje, keda aga Bengaalia laht kaheks poolsaareks, Ges- ja Taga-Indiaks, lõhki kifub. Nimetud kolmel label on palju rikkaid perlmutri joomesi.

Ida-Aasia kõige tähtjamad liikmed on: Koreea poolsaar, Dshapani lahe ja Kollase mere mabel; Kamtschatka poolsaar, Beeringi ja Dhotski mere wahel; Tshuktssheni poolsaar.

§ 57. Seespool näitab Aasia kaks kõrgustiku, keda suur mägestik ühendab, need on: 1) weiksem, läänepooline Iraan, ja 2) suurem, idapooline Kõrge- ehk Kesl-Aasia. Ilma nendeta on aga ka weel kaks üfsiseiswat kõrgustiku Aasias: 1) Deekhani kiltmaa Ges-Indias, ja 2) Araabia kiltmaa Araabia poolsaare peal.

Suurem jagu Aasiat on paraswõõ sees, weikene jagu Siberi lagendikust külmwõõ, ja üks jagu lõunapoolse poolsaartest palawwõõ sees. Aasia tõsine kliima lähed aga tema mathemaatika kliimast palju kõrwale. Kiltmaade kõrgus, maa enese ilmatu suurus, kes mere tallitsejat wäge (waata § 13.) ligi eilase, teewad, et Põhja- ja Kesl-Aasia palju külmem on, kui tõised maad nendesama kraatide al.

Kõrgustikud ja madalikud.

§ 58. Kõrge- ehk Kesl-Asia ilmatu suur kiltmaa käib oma suuruse poolest Euroopast kaks kord üle. Ta on iga-
pidi kõrge mägestikudest sisse piiratud ja seespool kõrge mäges-
tik-ahelikudest mitme jaku jautud. Tema lõunapoolsem piir
on Himaalaja mägestik, 1200 penk. pik ja 50 penk. lai.
Selle mägestiku kõige kõrgemad ladwad waata § 42a. Idas
langeb Kõrge-Asia kas rindlademikudes, keda Hiina-Alpideks
ja Mandshuuria mägestikuks nimetasse, aegamööda Hiina
madaliku peale maha, ehk ka järsku kaldades Suure-oceanisse.
Põhjapiiri mägestik on Altai, 11,000 jalga kõrge, kes aega-
mööda Siberi madaliku peale maha langeb. Läänes on
Boolar-Taghi mägestik Kõrge-Asia piir. — Need olid ser-
waäärsed mägestikud. Kõrge-Asia pehast käiwad Altai ja
Himaalaja wabel weel kaks tõist mägestiku läbi: Thien-
Shan (Taemamägi) põhja pool, ja Kuen-Lün lõuna pool.
Need mägestikud sünnitawad kolm suurt lademiku üksteise kõr-
wa, kellest üks iga kõrgem on kui tõine. Kõige mavalam
on Altai ja Thien-Shani wabel, tõine kõrgem Koobi kõr-
bega on Thien-Shani ja Kuen-Lüni wabel. Mõlemad lademi-
kusi ühtekoku nimetasse Mongooliaks, kelle läänepoolne jagu
iseäranis weel Kõrge-Tataaria ehk Thien-Shan-Nan-Lu
nime kannab. Kolmas kõige kõrgem lademik Kuen-Lüni ja
Himaalaja wabel on Tüübet. — Põhjapool Kõrge-Asiat sei-
sab Siberi madalik, idapool Mandshuuria ja Hiina ma-
dalik, läänes Turaani madalik ja lõunapool Industaani
madalik, kellest lõunapoolse Deekhani üksiseiswat kiltmaad leiame.

§ 59. Asia läänepoolse kõrgustikul Iraanil on was-
ta Kesl-Asiat Boolar-Taghi mägestik piiriks. Tema
põhjapoolist piiri mööda käib kõrge mägestik kunni Kaspia me-
reni, kes idas Indu-Rho ja Alborzi, läänes Kaukasuse
nime kannab. Iraani kõrgustiku läänepoolne jagu on Weike-
Asia, keda Tauruse mägestikud sisse piirawad, ja keda
Armeenia kõrgustik Iraani kiltmaaga ühendab. — Araa-
bia kiltmaa, ühes Siiria ja Palästiina mägedega, on
Asia tõine üksiseisaw kõrgustik.

Elajad ja taimed.

§ 60. Kui põhjapoolt peale hakkame, siis leiame, ehk seal küll taimede arv suur ei ole, elajate poolest kaunis suurte rikkust. Metselajatest on nimetamise väärt: naritsed, tuhkrud, mustad ja sinised rebased, karud, pätsud, oravad, sooblid ja muud. Veel suurem rikkus on wee-elajatest, nagu: hülged, mereobud, wallaskalad, heeringad, raswaanid, allid, kaurud ja muud. Ka on siin ennemuistse elaja maamuti haud, keda suured kavadised weewoolamised kaugele wasta põhja kannud, kus ta nii suures hulgas jõe sisse külmetanud, et tema wäljakaewatud hamnaste (elfenbeini) arv kolmas jagu on kõigest elfenbeinist, kellega üleüldse maa peal kaubeldakse. Siberimaa rahwas usub nüüdgi weel, et maamut maa al elada, kust ta ka oma nime saanud.

Bild. 13. Maamut.

Kõrge=Asias on jo nii hästi elajate kui taimede poolest suur rikkus, ja mida rohkem lõunapoolse, seda suuremaks läheb ta. Siin on elajatest: kaamel, dromedaar, kashmiri kits oma siidi karwaga, ja aak, üks härjaseltsi elajas hobuse sabaga, anti-loope, 4—5 jalga kõrge argaali lummas, mets-hobune, siidi-us ja purpuri tigu. Taimeriigist on tähtjad: rukkid, odrad, kaerad, nisud, kanep, lina, mitmetfeltsi õuna-

puud, wiigi- ja oliiwipuud, wiinamarjad, kastaanied, seedripuud, thee.

Lõuna-Aasia, iseäranis Ida-India on rikkas kõiksugu troopiku elajatest ja taimedest. Elajad on: lõwi, tiiger, ninasarmik, elewant, oranguutang, häääne, shaakal, jaanalind, kakkadu, ninasarmelind, salanga pääsoke, kelle pesa süiafse, kaasuar, puguani, krokutil, padakon. Taimed: kookus- ja saagopalmid, indigo ehk sinikiwi, puuwil, kohwi, subkrupilliroog ja palju muid.

Suurem jagu meie koduelajatest on Aasiast päris.

S u i m e s e d.

§ 61. Mite üksi Piibel, waid ka mitme rahwa ennemuistefed juttud tunnistawad, Aasia (iseäranis Himaalaja ümberkaudsed maad) olla kõige wanem inimeste elupaik olnud. Sellepärast on ka kõige wanemad riigid, keda maailma aearaamat tunneb, Aasia riigid. Ka kõik kolm usuõppetust, kes ühtainust Jumalat kummardawad (Juudi, Kristi ja Muhamedi usk), on Aasiast wälja läinud. — Rahwa arw on 700 kuni 800 milj. Neid on kuus suguseltsi:

1) Uraal-Ultai suguselts: Dstjääkid, Sukagiirid, Korjääkid (Soome selts); Samojeedid, Lunguunid, Kalmukad, Mongoolid, Kamtshatkalased (Mõngooli selts); Muuntid, Tshukshid (Eskimooselts); ja Uiguurid, Türgomannid, Usbeekid, Nogaiid, Bashkiirid, Kirgiisid, Sakuutid, Dsmannid (Türgi selts).

2) Semiiti suguselts: Araablased, Juudid.

3) Indu-Traani suguselts: Indulased, Afghanid, Beludshid, Persid, Kurdid, Armeenid.

4) Hiina suguselts: Hiinlased, Dshapanlased, Tüübetlased, Koreealased, Birmanid, Siamid, Anamid.

5) Malaisia suguselts, saarte peal.

6) Pelaagia Neegrid, Austraaliaseltsi, Moluffi saarte peal.

Neist elab täitsa haritud rahwast Ges-Astias, Hiinas, Dshapanis, Indias ja Siberimaal Eurooplaste koloniides.

Nomaadisi on Kesk=Asias steppides, Turaanis ja Siberis, osast ka Ges=Asias. Siberis on ka neid rahvast, kes üksi ja hist ja kalapüügist elab. Sagedaste ühendavad nomaadid oma karjakasvatamisega rõõvimise ametit, nagu näituseks Beduiinide, Kurvide ja Tsherkesside juures.

§ 62. Uskusi on Asias mitu walitsemas. Kõige tähtsamad on:

1) Braama usk, kellel Ges=Indias umbes 150 milj. tunnistajaid on, ja kes üht kolmainust Jumalat lõpmata hulga alama ehojumalate kõrvas auustab. Nende ülem Jumal avaldab ennast kui Braama, Wisnu ja Shiwa, see on looja, ülespidaja ja ärakukkaja. Alamad Jumalad on wahemehed inimeste ja Jumala wahel, ning nende hirmsaid kujusi on braamausuliste templid otsast otsani täis. Braamausu järel saavad üksi head inimesed taewa, kurjade hinged lähewad elajate siise ja pärast uuest inimeste ihudesse, kuni naad kõlblikuks saanud, ennast püha Jumalaga ühendada. Sanskriti keeli kirjutud Weeda raamatud on braamausuliste pühad kirjad. Kõik rahwas on nelja kasti jautud: 1) preestrid, 2) sõamehed, 3) maapidajad ja kaupmehed, ja 4) alamad ametnikud ja orjajad. Kus kastis keegi sünnib, sinna peab ta jääma. Paaria nime al läib üks põlgatud ja maharusutud rahwasugu, keda Mustlaste eeswanemaks arwatakse.

2) Buddhausk, kellel kõige rohkem tunnistajaid maa peal, see on 400 milj. Ta on braamausust wälja läinud, põlgab kasti=seaduse ära, ja õppetab, maailm olla iseenesest mistkiist saanud, ilma Jumala abita, et miljonide aastade ja muudatuste järel jälle iseenesest ära kaduda. Ta nõuab häid tegusi ja maenitset mitmesuguse pattu eest.

3) Muhamediusk ehk Islam, 80 milj. tunnistajaga, keda moslemideks nimetakse. Koraan on nende püha kiri.

4) Kristiusk, kellel Asias 18 milj. tunnistajat.

5) Juudiusk, 2 milj. tunnistajaga.

Peale selle on weel mõned weiksemad usud walitsemas, nagu Chaamaniusk Siberimaa paganate juures.

W e n e = A s i a.

§ 63. 1) Transkaukaasia, umbes 6000 □ penk.

suur, 3 milj. inimesega. Seie arvatakse kõik maad lõunapool Kaspuse mägesti, mis Venelase pärast. Need maad on kõik väga viljarikkad, iseäranis puuvilla ja viinamarjade poolest. Rahvast on mitmet seltsti, osast muhamedi-, osast risti- usku. Iseäranis ilus ja wahwa rahwas on Tsherkessid ja Georgilased.

Pilt 14. Kaukaasialane.

Linnad: Tiflis, 60,000 inimesega, kaupleb kangeste, iseäranis Persia maaga. — Erivaan, Ararati mäe ääres, kantsilin.

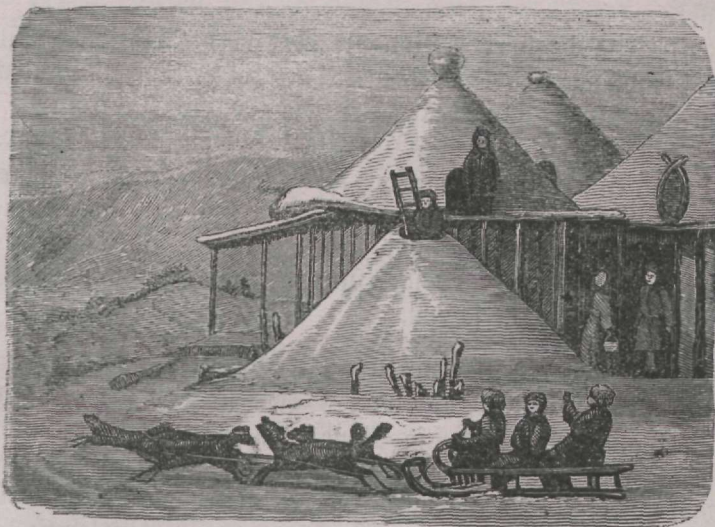
2) Siberimaa, kes oma suuruse poolest terwest Euroopast üle käib, on jo 200 aastat Weneriigi walitsuse al. Tema 270,000 □ penk. peal elab aga kõigist 5 milj. inimest, see on 18 inimest ühe □ penk. peal. Lõuna poole ulatab ta tük maad üle Kõrge-Aasia mägestikude; ka kirdes on mägist maad, muidu on ta kõik ühesugune madalik. On ka kõik Siberi maa, mis 60mest kraadist põhja poole läheb, peaaegu terve aasta otja lumega kaetud, siis näitab ta lõuna poole ommeti ka palju loodud ilu ja rikkust. Riigi walitsus ei jätta ka midagi tegemata, mis neid maid haritud järjele võiks saata. Uue asutajatele on ta walmis kõikugu suuri õigusi kinnitama, ja ka kõik W=

neriigi kurjategijad saadetakse sinna, kus naad ülewaatmise al mägedes rasket tööd teewad, ehk lagendikude peal põldu hariwad. — Balkashi järwe kaudse mail on iseäranis lahke kliima, et neid Siberi Itaaliaks wõiks nimetada. Ka kiidetakse Transbaikaliat. See kubermang taga Baikalia järwe on rikkas kullast, rauast, wasest, tinast, soolast ja kiviisbest. Altai mägedes on kõige tähtjamad grafiiti kaewandikud maa peal. Westi on igal pool rikkas kaladest, metsad lindudest ja elajatest, ning põllud kannawad wilja, kanepit ja lina. — Nõnda elab lõunapoolne Siberi rahwas põlluharimisest, karjast ja mäekaewamise tööst; põhjapoolne aga, nagu Samojeedid, Ostjääkid, Tunguudid, Sakuudid, Tshuktshid, Aleudid, Kamtschattalased ja muud, soobli, naritse, musta ja sinise rebase, orawa ja muu elaja jahist, ehk ka kala ja hülge püügist.

§ 64. Aga kui ka põllutöö, karjakaswatamine, mäetöö ja linnuajamine nüüd praegu ja ka edespidi kauaks aeaks Siberi rahwa päätoitjaks jääwad, siiski ei tohi ka kauplemine nimetamata jääda. So wanast kauplesid Siberi pärisrahwas palju ümberkaudse rahwaga, aga uuemal aeal on see kauplemine õige suureks ja tähtjaks läinud. Kjahta lin Siberi ja Hiina piiri peal on sellepärast iseäranis kuulsaks saanud, kuhu Hiinlased aastas mittu miljon naela theed koku wiiwad, ka subkrut, riisi, mosshust, kaameli karwu, nahku, siidi, portselani; selle wasta wiiwad naad jälle kalewit, kasukaid, sametit, metallisi, peeglisi, elfenbeini tagasi. Nende asjade woor tarwitab mittu tuhat kaamelit ja hõrga Hiina pool, ja niisama palju hobuseid Siberi maal. Seiemaale wõidi seda kaupa üksi maisjamaad mööda edasi tagasi tallitada; peale Amuuri maie langemise Wene walitsuse alla, on ka mittu parajat lahet ja suur ja kaunis weeuulits mööda Amuuri jõge Wenemaa omaks saanud. Nüüd käib jo Ameerika laewu sinna kauplema, ja näha on, et idapoolne Siberimaa selwiisil pea üheks tähtjaks maaks saab tõusma.

Tõiselt poolt on ka Kirgiisi steppide ärawõitmine Wene riigile suureks kasuks, mite üksi oma kroonu maksu ja kauplemise pärast, waid et siin ka Wene riigile wäraw lahti seisab,

weel ilusamaid maid oma külge heita. Kõige esimene saab kül Turkestaan olema, kus praegu Usbeekid, üks muhamedi- usku nomaadi rahwas, oma despooti würistidega põlluharija Tadshiiika ja Bukhaara rahwa üle walitsewad.

Pilt 15. Kantschattkamaa elumajad ja sõiduriistad.

Eiin seisab üks Põbja-Nasja maa- nähus meie ees, kus inimene külmal aeval finnikatetud maakoopades elab, ja kus ilma koerte abita sõid asjandamine otja lõppes. Kooba kuhjasarnane, seestpoolt piitade nojal toetud õle- ehk heina-kattus seisab lausa maa peal, üleval otjas üht auku wallali jättes, kes ühtlasi korsten ja uks on. Selle kooba tagas seisawad kahesülla pilluse piitade peal sedasama wärki kattused pörman- dutega, kelle al suwe aeval elatakse. Nende suwekorteritel on ühel pool uks, ning redelite peal minnakse ta juure. Tuu-alulisi piitade waheliku tarwitakse kõiksugu kraami seisus- ja kala kuiwatamise paigaks. Kants- shattkalase ainus koduelajas on koer, kes kõik suwi otja ilma peremeheta ümber uidab, aga keda Oktobri kuus kinni püütakse, et oma talist rasket teenistust peale hakkaks. Sügaw lumi, kellest need loomad üle jookse- wad, ilma et naad sisse wajuksid, kitsad orud, sügawad jõed, keda paljalt õhukene jeatus kattab — kõik need asjad teeksid hobuste ehk muu sõidu

elajate tarwitust wõimataks. Üks rakkendus nelja koeraga weab kolm meest kõige kraamiga 30 kunni 40 wersta pääwas ära.

§ 65. Siberimaa langeb kahte suurde kubermangu:

a) Vääne=Siberi. Linnad: Toból'sk, kus kõige Siberimaa kasuka-magasinide seisupaik on. — Omsk, selle kubermangu kindral-kubernäri elukoht; kaupleb kangeft, iseäranis Kirgiisi rahwaga.

b) Ida=Siberi. Linnad: Irkút'sk, kus Ida=Siberi kindral-kubernär elab. — Kjachta, kõige tähtjam kaubalin Hiina ja Siberi piiri peal. — Nikolájew'sk, Amuuri jõe suus. — Dhot'sk, kellest Dhotski laht oma nime saanud.

Kamtshatka poolsaar on täis kõrgeid wulkaani mägestikufi. Kliima on siin lahkem, kui Siberi maal, aga inimeste hulk on maa suuruse kohta wäga kasin. Päriskrahwas on Kamtshatkalased. Kõige suurem Wene asumise koht on Petropawlowski sadam.

Turaan ja Turkestaan.

§ 66. Piirid on lõunas Indu-Kho, idas Kõrge-Aasia läänepoolne rind, ja läänes Kaspia meri. Põhjas ei ole ühtegi loodud piiri. Idas tõuseb see maa ilusa ja rikka rindlademikudes kõrge mägestikudesse üles; muidu on ta üks ühetasane suur madalik, wist mõne wanapõlwe mere põhi. Kaspia ja Araali järwed on selle mere ülejäänud jaud. Turaanis on ilma selleta weel palju steppijõgesi ja weiksemaid soolase-wee järweft. Wiendamast ja kuuendamast aastasadast asus seie Türgisugu rahwast elama, ja nüüd käib nende hulk jo tõistest üle. Kõige rohkem haritud rahwas on Bukhaari-lased, kelle juures põllutöö, kauplemine, kunstid ja teadused rohkestest figinewad.

Turaanis on mittu muhamediusu riiki ja maakonda: kõige tähtjamad neist on: 1) Kholand, Süüri ülemise jõekonnast. 2) Khiwa. 3) Bukhaara, karawaanide kaubalin India ja Euroopa wahel, nüüd ka jo Weneriigi päralt.

T r a a n.

§ 67. Iraan on üks 50,000 □ pent. suur kõrgustik. Tema kiltmaa on läbikaudu 4000 jalga kõrge, kliima on

kuiw, ja soolarikkas muld kruusane, sellepärast sigimise poolest kaunis waene. Teine lugu on sellewasta rindlademiku pealse maie ja ka tähtjama orgudega kesk kiltmaad. Suurem hull rahwast on Persid, üks usin, aga wähe usutaw rahwas, kellest suurem osa põllutööst elab, üks jagu aga ka nomaadielu armastab. Maad hoiawad suure truuusega oma muhamediusu poole. Nende kõrwas elawad Türkomannid, Kurdid ja Araablased, kes nomaadi- ja rööwielu pidawad. — Induse jõe jooksja Kaabul on kaubateeks Iraani ja India wahel.

Aearaamatutes on Iraan üks tähtjas maa. Meedina ja Wana-Persia riigid, kellest kõige wanemad aearaamatud räägiwad, on selle kiltmaa peal elule siindinud. Persia sai küll Makedoonia kuningast Aleksandrist ära rikkunud, aga siiski on Iraan ka weel pärast tähtja riikide pesapaigaks jäänud. Praegu on neid seal kolm, kõik despooti monarhiid, kus igasühes üks shah walitseb.

1) Afganistaan. Päälin on Kaabul, kus kangest kaubelakse. Ka Kandahaar on suur kaubalin, kelle rahwahull 50,000 peale tõusnud. — Heraat, suure karawaani-tee ääres India ja Persia wahel; tema üle walitseb üks iseäraline sultan.

2) Beludshistaan. Beludshid elawad päämeeste walitsuse al, kes oma shahhi sõna nii palju kuulawad, kuidas just igapähe meelepärast näitab. Päälin ja shahhi residens on Keelat.

3) Persia See riik, kelle alla ka tiik maad Armeenia kõrgustiku arwatakse, on 26,000 □ pen. suur, 10 milj. inimesega. Persid on muhamedi usku, aga shiitid, kelle wasta Afghanid sunniitid on (§ 32.). Umbes üks kolmandik jagu rahwast on Türgi seltsi; nende liiki läheb walitseja shahhi suguwõsa. — Uus residens ja päälin on Teheraan, terwisele kahjuliku koha peal. — Isfahaan on wana päälin, kus siiski weel 150,000 inimest elab; on üks neist kõige ilusama linnadest. — Tauris, 160,000 inimesega.

Persid ei ole mere sõbrad, sellepärast on naad rannamaad Araablaste pealikude kätte annud, kes neile selle eest tribuuti maksawad. Kõige suurem laht on seal Abushäär.

Türgi=Asia.

§ 68. Türki=Asia riikides on Dsmannid ehk Türklased walitseja rahwas. Turaani steppidest wälja woolades, wõitsid naad, oma tugewa jõuu ja põlewa ihaldamisega muhamedi=usku laiasti lautades, terwet läänepoolist Aasiat, ja suurt jagu Euroopast ja Afrikast ära. Kõik Türki=Asia riigid ühtefoku on 30,000 □ penk. juured, 16 milj. inimesega. Neid on:

1) Weike=Asia (Matoolia, Anatoolia, Lewänte), seda põhjas üks Armeenia mägestiku=aru ja Antitaurus, ja lõunas Tauruse mägestik sisse piirawad. Nende mägestikude wahed on kiltmaad ja steppid, kus rööwija nomaadide parwed ümber rändawad. Glusa ja wiljarikka rannamaades aga elab rahwas kauplemisest, ja riisi, puuwilla ja wiinamarja kaswatamisest. Rahwas on Türklased, Kreeklased, Armeenid ja Türkomannid. — Wanal aecal, see on enne Türklaste ärawõitmise aastal 1400, oli Weike=Asia üks õitsew ja korrapärast haritud maa; nüüd aga on see kaunis kord jo igal pool nurja aetud, ning inimesi elab rohkem rööwimisest, kui ausast tööst. Türklased nimetawad seda maad Anatooliaks ja Matooliaks, see on: maa wasta ülestõusmist. Sedasama tähendab ka Eurooplastest jagedaste pruugitud nimi Lewänte.

Linnad: Smürna, 150,000 inimesega, on Lewänte ülem mere=kaubalin. Temast lõunapoole seisib wanast kuulus Gewejuuse lin. — Kutahia, 50,000 inimesega. Skutaari, oma kirikuaidade pärast kuulus, kuhu Konstantinoopoli rikkad Türklased ennast maha lasewad matta, sest et naad Aasiat usklike töõsijeks kodumaaks pidawad. Brussa, karawaanide kaubalin. — Angoora, kuulus oma angovra=kitsede pärast, kelle siidifarnatsest willast väga peenikesi kangaid tehakse. — Tarsus, apostel Pauluse sündimise koht.

§ 69. 2) Armeenia. Selle maa kõrgustik puundub Indu=Kho ja Kaukajuse mägestikuga foku, ja tema arud ulatawad üle Weike=Asia. Tähtjaks pesapaigaks on Ararat, kes oma igawese lumega kaetud pääd 13,000 jalga üle Griwaani kiltmaa tõstab, ehk see küll isegi jo 3000 jalga merepinnast kõrgem on. Araratiist läänepoole on 6000 jalga kõrge

Erzeruumi kiltmaa, kus Gifrati jõgi peale hakkab. Edelipool lautab ennast Bajazeti kiltmaa Wanni järwega laiati.

Päälin: Erzeruum, kaupleb Persia ja Indiamaa kaubaga, kalli kasukate ja siidiga.

3) Mesopotaamia, Gifrati ja Tiigrise jõgede maakond. Põhjapoolne jagu on Armeenia kõrgustiku lademik, keskmise paif üks lage ja puieta step, kus jaanalinnud, gazellid ja mitmed kiskjad elavad, ning Araablased seltsikaupa wargust ja rööwimist tagaajades ümber uitwad. Lõunapoolne jagu, kus ennast Gifrat ja Tiigris ühendawad, on üks wiljarikas ja hästi haritud maa. Nende jõekondades olid wanast kaks kuulsat riiki: Assiiria ja Babiloonia.

Linnad: Bagdaad, 90,000 inimesega. — Moosul, kust palju puuwilla riidekaupa (musliini) wälja tuleb.

§ 70. 4) Siiria ja Palästiina. Nõnda nimetasse 15 penf. laia ja 150 penf. pikka maawööb, kes Lauruse mägestikust peale hakkades Wahemere ja Araabia kõrbe wahel kuni Suesi maakitsuseni ulatab, ja kus nüüd Türgid, Araablased, Druusid, Maroniitid, Juudid ja Kreeklased elavad. Liibanoni ja Antiliibanoni mägestikud lahutawad Palästiinat, kellest Jordani jõgi läbi woolab, Siiriaast ära, kus Drontese jõgi ilusa ja wiljasigitawa kaldade wahel Wahemerde jookseb. Kitsas liiwane rannamaa läänes on wana Wöniitsia. — Liibanoni mägede peal (oma seedride pärast kuulus) elab nüüd kaks wahwat rahwast: Maroniitid, kes ristid, ja Druusid, kes muhamedi usku on. — Palästiina (Kaanaan, see on toutatud maa, sest et teda Jumal Juudi rahwale oli toutanud) ei ole palju peale 400 □ penf. suur, aga uskude aearaamatutes wäga tähtjas koht, ning Juutidele nii hästi kui ristirahwale üks püha maa. Ristirahwas katkusid teda ka aastast 1095 kuni 1270 ristisõitudes moslemide käest ära wõita, aga pikka aea peale ei läinud see ommeti korda. Ka nüüd on Palästiina ifa weel Türgi-riigi kubermang. Tema põhjapoolsed piirimäed, nagu Hermoon, puuduwad Antiliibanoniga kokku. Seal algab ka Jordani jõgi peale, sünnitab esite kõnsalist luhtjärwe Meeromit ja woolab siis kaladest rikka Geneetsjareti järwe. Siit läbi jõudes jookseb

ta lõunapoolse Surnu=merde, kes oma väga soolase weega 30 □ penk. maad kattab. Palästiina on ifa weel nõnda sama ärajautud, nagu Kristuse aeal. Põhjapool on Galiläa mäGINE maa, kes Geneetsareti järveni ulatab ja lõunas Jesreeli legendiku peale järsku maha langeb. Galiläa lõunapoolne serw on Taabori ja Karmeli mäed. Jesreeli legendikust lõunapoolse on Samaaria maa, kus wanast Suutidest ja paganatest kogu seatud Samaaria rahwas elas. Nüüdgi on weel sest rahwast weikene ülejäänud osa alles, kes Naabluses, wana Siihemis, püha mäe Gariitsimi ääres elab. Palästiina kõige lõunapoolsem jagu on Sudäa.

§ 70 b. Linnad: Haaleb (Aleppo), 100,000 inim. — Damaskus, 150,000 inim., kus häid mõõkasi tehakse (damaskeeni mõõkasi) ja kuulsat puuwilla riidet (damasti). — Jeruusaleem (see on rahuhoone), 20,000 inim., kellest $\frac{1}{4}$ jagu ristirahwas on, seisab orgudest sisse piiratud lubja=kiltmaa peal. Kõige suuremaks pühausjeks peetakse siin püha haua kirikut, kuhu tuhandate kaupa iga aasta ja igalt maalt inimest kogu rändab, et seal palwet teha. Üleühtse on Jeruusalemas 11 Mosheed ehk muhamediusu kirikut, 3 sinagoggi ehk juudiusu palwemaja ja 20 kristliku kloostrit. Mosheedest on kõige kuulsam Saalomoni=moshee, kes seal kohal seisab, kus wanast Saalomoni tempel seisis, ja kuhu moslemid igalt maalt palwet käiwad tegemas. — Linna rahwas elab enamast peenikeste reliikwia töödest (paatrid, ristid, perlnutrist nikferdud pühahaua kujud ja muud asjad), keda naad usurändajatele ära müüwad. Lihawõtte aeal üht on siin jo iga aasta 4 kuni 5000 kristliku usurändajat koos. — Jeruusalemast idapoolse wiib tee üle Riidroni jõe Olimäe juure, kes 3000 jalga kõrge on, ja kust üle kõige Jeruusalema linna wõib waatada. Umberkaudu on Siioni mägi, kuhu Daawet oma kuningliku hoone ehitas, ja Moria mägi, kus tempel seisis. Üks penikoorem Jeruusalemast lõunapoolse on Beetlehem, kus ühes väga ilus ja uhkes kirikus Kristuse sündimise koopa näidatakse.

Türgi=Asia saared: Küpros, 300 □ penk. suur, on üks neist kõige ilusama kohtadest maa peal, ehk küll nüüd väga hooletuse sisse jätetud. — Sporaadi saarestiku tähtjamad

saared on: Roodo (wanast Rhodus), Türgi merewäe pääseisupait ja laewa ehitamise koht; Saamo (wanast Saamos); Skio, kõige wiljarikkam; Lesbos ehk Mitiliino.

Araabia poolsaar.

§ 71 a. Surnu=mere org, kes Iõnapoole edasi lähed, lahutab päris Araabiast ühe kolmenurgalise poolsaare ära, keda tõiselt poolt Punase=mere kaks lahet sisse piiravad. Siin on Siinai mägestik, kes mitmes kohas 7—9000 jalga kõrgeks tõuseb. — Päris Araabia on 50,000 □ penk. suur, 12 milj. inimesega. Tema keskmine jagu on suur kõrbedega kaetud kiltmaa; mere poole langeb ta rindlademikudes alla, nõnda et ranna ääres väga kitsad kalvad järele jäävad. Üht ühelnõu jooksuwat jõge kõige poolsaare peal ei ole. Kliima on nagu Afrikas, ka fauna ja floora on peaaegu needsamad. Aeraamatutes on Araabia iseäranis seeläbi tähtjaks saanud, et siin Muhamed (surnud 632) oma usku sünnitas, kelle ülem õppetud on: „Sumal (Allah) on üksainus Sumal ja Muhamed tema kõige suurem prohvet!“ Mõõgaga on tema usk (islam) ennast kaugele laiali loutanud, ning seeläbi palju maid Aftias ja Afrikas Araablafte kätte langenud. Araablafed ise langewad kahte liiki. Esimesed elawad linnades ja küladef, iseäranis rannamail, kus naad kas Egiptufe walitsufe al seisawad, ehk weikefe prii-riikides elawad. Tõised on kiltmaal ümberrändajad nomadid, keda Beduiinideks hüütakse. Araablafed on kaunis haritud rahwas, ja Beduiinide lapsedgi õppiwad koolides kõik lugema, kirjutama, rehkendama ja usuõppetust.

§ 71 b. 1) Lääne rannas, kes Egiptufe pasha al seisab, on moslemide pühad linnad, kuhu naad igalt poolt tuhandate kaupa rändawad palwet tegema: Mekka, 45,000 inim., Muhamedi sündimise koht, kus moslemide kõige püham paik, Kaaba (palwemaja), on. Ta on üks weikene, neljanurgeline majakene suure moshee sees, kelle usk aastas ühelnõu korral lahti tehakse, ja kelle sees üht musta kiwi alles hoietakse, keda üks ingel taewast olla toonud. — Meedina, kus Muhamedi walgest marmorist tehtud haud ilusa moshee sees seisab, kelle

juures ühtepuhku 40 meest walwawad. Iga seitseme aasta järel saab ta sultani käest ühe kalli wahetekki kuld kirjaga kingituseks. — Dshida, Punase=mere ääres, Meffa sadama lin.

2) **Edeli maanurk, Zeemeniks** nimetud, on üks rikkuse poolest õnnelik maa, kust palju kohwi kaubale wälja weatakse, iseäranis Moskka linnast. — Kantfilin Udeen on Inglise päralt.

3) Persia merelähe ääres on **Smaani riik**, kelle sultanit Maskati iimamiks nimetakse. Päälin Maskat.

4) **Kejs=Uraabia kiltmaa** on **Wahabiitide riik**, kes kül ka moslemid on, aga sellepoolest sunniitidest ja shiitidest kõrwale lähewad, et naad prohwetit üleliialist auustamist keelawad ja islamit inimeseliku jätkandustest soowiwad puhastada.

I d a = I n d i a.

§ 72. Ida=India on 145,000 □ penk. suur, 225 milj. inimesega. Ta langeb looduse poolest kolme jaku:

1) **Ces=India**, tungib 70,000 □ penk. suuruse kolmnurga merde, 180 milj. inimesega. Lõunapoolne ots on kap Komoriin, lääne randa nimetakse Malabaariks, idapoolist randa Koromandeliks. Põhjas on esite Himaalaja mägestiku maad. Siis tulewad Induse ja Gangesi madalikud. Esimesel jõel on Kaabul, teisil Braamaputra tähtjaks aruks. Selle wiljarikka, aga palawa ja terwisele kahjuliku lagendikust lõunapoole tõuseb jahedam Deekhani kiltmaa üles. Mõlemad rannad, kus jälle palawam kliima on, saawad mere tuuldest jahutust. Kõige lõunapoolsema kolmnurga otsas on üks iseäraline weikene mägestik. — Deekhani kiltmaa pealt jookseb ilmatu palju jõge igale poole maha, kust tuleb, et India floora väga rikkas on. Suhkrupilliroo ja sinikiwi kodumaa on siin. Ka elajate poolest on suur rikkus. Elewantide ja tiigride, krokutide ja kihwtiste madude arv on lõpmata, rääkimata muud elajad. Kuulsad on ka Indiamaa diamandid ja muud kallid kiwid.

Ces=India 180 milj. inimestest on 150 milj. Indud, kelle Sumal ennast kui Braama, Wischnu ja Shiwa awal=

Dab. Naad on kasti- ehk seisustesse jautud, keda ifa weel suure waljusega üksthõisest lahkus hoietakse. Indud on oma wõerajumala teenistujes üks hoolja ja määratseja, muidu aga tasase waimuga ja rahuarbastaja rahwas. Neile ei ole millasgi meele tulnud, tõisi maid ära wõita, on aga ise sagedaste wõera ärawõitjatele saagiks saanud. Praegu on suurem jagu maad Englaste päralt, kes pärisrahwaga just ka mite isalikul kombel ümber ei käi. Enne walitses seal üks Inglismaa kaupmeeste selts, Ida-India kompanii, nüüd seisab ta ühe Inglismaalt saadetud wiitse-kuninga käsu al.

§ 72 b. Himaalaja rindlademikude peal on weel waba riikisi: Niipal, päälinna Katmanduuga. Buutani riik ja Kashmiir. Wiimane on nii ilus mägestik-maa, et arwatakse, paradüis olla selle koha peal olnud.

Induse madalik on nüüd peale Pendsjhabi (päälin La-hoore) ärawõitmise puhtast Englaste päralt.

Gangese madalikus on mittu tribuuti maksjat riiki; siin on ka suured Englaste linnad, nagu: Delhi, Agra, Benares, kellest igal ühel peale pool miljon inimest on. Päälin on Kalkutta, 1 milj. inimesega, kindralkubernäri elupaik ja tähtjas kaubalin.

Malabaari ranna-maa linnad on: Suraate, kaupleb Persia maaga. Bombee, kõige parem India lahega, ülem kauplemise koht Araabia ja Persia maiega, 400,000 inim. — Goa, Portugalia rahwa päälin, wanast wäga uhke, nüüd lagunenu.

Koromandeli ranna-maal: Madraas, 720,000 inim., ülem kauplemise koht diamantide ja pärlidega. Trankebar. Mõlemad linnad Englaste päralt. Pondisheeri, Prantjuste asutuste päälin.

Deekhani kiltmaa peal on nii hästi waba riikisi kui ka Englaste pärallisi kohtasi.

Malabaari ranna ligidal on 50 weikest saart, Laketiwe-deks nimetud, ühtekoku 7000 Araabia seltsi inimesega. Sealt lõunapoolse seisawad Malediweed, 12,000 weikest koralli-saart, selle üle üks muhamediusku jultan walitseb.

Tähtjam on jo Seiloni saar, 1200 □ penk. suur, Inglaste päralt, rikkas kohwi-, leiva- ja zimtpuiest. Wana sultanide päälin on Kandi, Inglisrahwa päälin Kolombo.

§ 73. 2) Taga-India. On 40,000 □ penk. suur, 30 milj. inimesega, aga weel wähe tuntud. Idapoolsest Hiimalajast jooksowad mäearud lõunapoolse, ja nende wahel woolawad suured jõed, nagu Irawadi, Meenang-Kong ja Mee-Kong. Bengaalia, Siami ja Tunkini lähed on Taga-India merepoolsed piirid. Rahwas on läänes Malaiia, idas Hiina seltsi.

Birman riik on Irawadi alumises jõekonnas. Päälin Mandelai.

Siami riik, Meenang-Kongi jõekond. Päälin Bangkok, 400,000 inim., on nagu Weneetsia lin wee peale ehitud. Wana päälin on Siam.

Anami riik, Tunkini lahe ääres, Mee-Kongi jõekond. Kõiges kolmes riigis walitsewad despootid, kes keisri nime kandwad.

Mägine Malakka poolsaar on omas lõunapoolses otsas Inglaste päralt. Päälin Singapur, 82,000 inim.

§ 74. 3) Ida-India Arhipeelagus. India saared, üks ülejäänud jagu maast, mis wanast Aasiat Austraaliaga ühendab, on enamast kõik mägised ja wulkaanised. Rahwas on Malaiia seltsi ehk Paapuad; maa wiljarikkuse pärast elab aga ka Eurooplasi seal.

Neli suurt Sunda-saart:

a) Sumatra, keda Malakka wäin Malakka poolsaarest ära lahutab, 7000 □ penk. suur; läänes mägine, idas lage. Seal on mittu waba riiki, ja mere rannal mõni Hollandi kolonii.

b) Dschaawa, keda Sunda wäin Sumaatrast ära lahutab, 2400 □ penk. suur, Hollandi päralt. See saar on kõige wiljarikkam koht idapoolse maapooliku peal. Linnad: Bataawia, 160,000 inimesega, kaua aega esimene kaubalin India meres, aga oma kahjuliku kliima pärast ila rohkem maha jätetud. Surabaia, nüüd kõige tähtjam kaubalin Dschaawa saare peal, 160,000 inimesega.

d) Borneo, 13,000 □ penk., kõige suurem saar maailma peal, seestpoolt peaaegu veel täitsa tundmata. Kannas on mõned Hollandi ajutused.

e) Seelebes, nelja poolsaareks lõhkendub. Hollandi kolonii on Makassjar.

Weiakesed Sundasaared. Kõige hähtjamad on neist Tiimur ja Sumbaawa.

Molükkid ehk Kohusaared, Seelebest ja Uue-Gineea wahel, annawad kõige paremaid näälifesi ja muskaatpähkleid. Wäga tähtjad on neist: Amboina, Dshiloolo, Banda, Sirang.

Filippiinid, Molükkide ja Hiinamaa wahel, Hispaania päralt. Kõige suuremad on Luzson ja Mindanao.

Andamaanid, mägised ja metsarikkad saared.

Nikobaarid, 7 suuremat, 12 weiksamat saart, kus palju metsa on ja üks heasüdamega rahwas elab. Daanlastel, kes ennast nende saarte peremehiks nimetawad, on seal üks wenna-aste-koguduse kolonii.

H i i n a r i i k .

§ 75. Ilmatu suur Hiina riik mõõdab 250,000 □ penk., 400 milj. inimesega, ja arwatakse sinna ilma päris Hiinata peaaegu terwet Kesk-Aasiat. Ilma rajamata wõimusega walitseb seal keiser, taewa poeg; tema ülemaid ministreid nimetatakse mandariiniks. Hiina aeraamat ulatab kaugele enne Kristust; mitmed tähtjad asjad olid neist jo kaua enne meid üles leitud, nagu portselan, püssirohi, raamatu trükkimise kunst, kompass, ja mõnes ametis on

Pilt 16. Hiinlane.

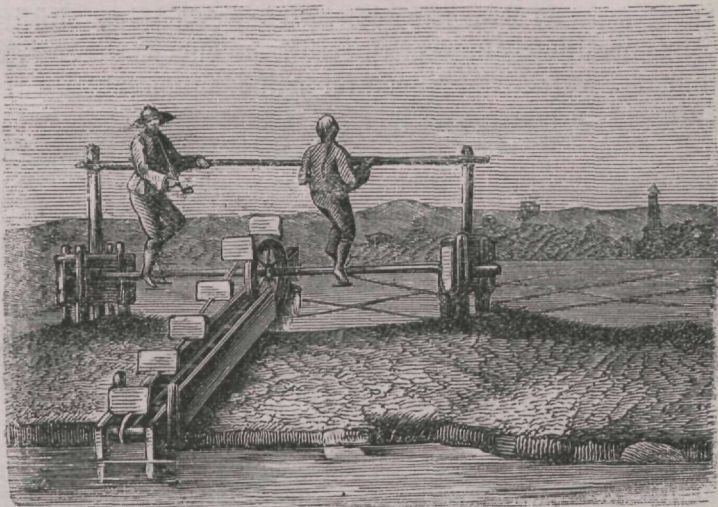
naad Eurooplastest nüüdgi veel ees. Üksi see on nende õnnetus, et naad oma tarkuse peale liig uhked on, midagi selle järele ei küsti, mis tõised rahwas mõistawad, ning hilja aeani ka kedagi wõerast oma maa piiri sisse ei lastnud. Aga peale leppituse-kauba, mis Englane, Prantsus, Wenelane ja Ameerika aastal 1858 Hiina maaga tegid, seisab nüüd jo terve Hiina maa wõerastele lahti, ning uues sõas 1860, kus Prantsused ja Inglased Pee=Kingi linnagi sisse jo tungisid, said selle leppituse-kauba põhjustkirjad uuest kinnitud. — Hiinlased on üks terawa waimuga rahwas, kes maailma edespõhises waimuelus veel väga tähtjaks saawad tõusma; ka ei ole ühtegi rahwast maa peal, kelle arv poolestgi nii suur oleks, kui nende.

§ 75 b. 1) Páris=Hiina, piirab läänes wasta Kõrge=Asiat, kelle mägestiku=arud Hiina madalikus aegamööda ära kaduwad, peale selle, kui naad Hiina=Alpimaad sünnitanud. Jõed on põhjas Hoang=ho ehk Kollane=jõgi, lõunas Tang=tsee=Kiang ehk Sinine=jõgi. Mõlema jõgedel on rohkest arust, kelle peal laewaga sünnib sõita. Sinna juure tuleb ka veel palju kanaalist. Reisri=kanaal on üksi 300 penk. pik, ja läheb põhjast lõunapoole läbi terve Hiina maa. Wasta põhja ja kirdet on terve maa suurest müürist sisse piiratud, kes aga nüüd jo ifa rohkem ära laguneb. Hiinas on liig paksult rahwast, kõige rohkem ülewal nimetud jõe-suude mail, nõnda et peale 5000 hinge üleültre ühe □ penk. kohta tuleb. Seesuguse hulgale ei wõi maa wiland riisi anda, olgu ta küll wägine ja harimise poolest kõige parema järje peal, nagu Hiina tõeste on. Sest siis ka tuleb, et nii palju wälja rändanud Hiinlast Sunda=saarte peal, Kalifornias ja Austraalias leitakse. Kõige ülem wili, mis Hiina sadamatest wälja weetakse, on thee. — Uju poolest on Hiinas üks selts buddha=usk, iseáranis Konwuutsee õppetused walitsemas, kes rohkem eluwiihside kui pikka usutunnistuste peale waatawad. Konwuutsee elas umbes 500 aastat enne Kristust.

Linnad: Pää= ja residensi lin on Pee=King, mite wäga kaugele suurest müürist eemal, möödad 6 penk. ümberringi ja warjab 2 milj. inimest. — Nan=King, Tang=tsee=Kiangi jõe ääres, 1 milj. inim. — Kwantong, Eurooplastest enamast

Rantoniks nimetud, tähtjas kaubalin, 1 milj. inimesega, seisab ühe saartest rikka lahe ääres. Selle lahes on kaks saart Eurooplaste pärast: Portugalia pärast on Makao, Britannia pärast Hong-Kong.

Hiina külge tulewad ka mõned suuremad saared arvada, nagu Hainan ja Formoosa.

Pilt 17. Hiinlaste weepumbas.

Seda weepumbast tarmitavad Hiinlased selle peale, wet üle jõe-
kalda lageda põllu peale juhtida. Jalgadega tallades käanavad mehed
üht rattast ümber, kes ühe ilma-otsata nõõri nagu woffirattas käima
paneb. Nõõri külles ümberringi on labidad. Ülemine rida labidaid
jookseb alla poole; alumine jookseb piklast kastist läbi ülesse poole,
nõnda et iga labidas wet enese ees ülesse lütkab ja seal wälja walab.
— Et Hiina maal liig paksult rahwast on, selleyärast ei wõi nende
põllumeeste wäljad suured olla; aga naad teewad kõik, mis naad wõi-
wad, et nende maa seda rohkem wilja kannaks.

§ 76. 2) Päriz = Hiinast kirde poole on Tunguusia
ehk Mandshuuria maa, Amuuri jõekond, läbikaudu mäGINE.
Põhjas elawad Tunguusid, lõunas Mandshud. Lõuna-
poolne jagu, Amuuri parem rand, on Hiina, põhjapoolne
Wenelase pärast.

3) Kolmas Hiinariigi jagu on Kõrge-Aasia. Ta langeb kolme jaku: a) Idapoolne Kõrge-Aasia ehk Mongoolia, kelle suuremat jagu Koobi kõrbe kattab. Mongoolid on no-maadid ja seisavad oma pää-wanemate al, kes Hiina keisrile tribuuti maksavad. b) Läänepoolne Kõrge-Aasia, keda Turfaaniks ehk Kõrge Tataariaks nimetasse, üht jagu ka Dshungaariaks; seisab ka würestide al, kes Hiina keisrile tribuuti maksavad. — d) Lõunapoolne Kõrge-Aasia, Tüübet, üks Hiina walitjuse alune preestri-riik, on buddha-usu pesakoht. Päälinnas Lassa elab jumalikul wiisil auustatud Daalai-Laama ehk ülempreester.

Poolsaare Koreea kuningas maksab kabele poole, Hiina ja Dshapani walitsejale tribuuti.

Dshapani riik.

§ 77. Koreeast põhjapoolse seisavad ridas Dshapani saared, 4 suurt ja 4 weikset. Nende ja kindlamaa wahel on Dshapani meri. Maa on wiljarikkas ja paksust täis rahwast; ta on linnadega ja küladega kui üle külwatud. Restpaigas on kõrged, wulkaanised mäe-ahelikud. Raks keisrit walitsewad: waimulik Dairi-Sooma ehk Miikaado, keda jumaliku auuga auustasse, ja ilmalik Kuubo-Sooma ehk Taikun, kelle käes wõimus ja meelewõid on. Mõlemad elawad kõige suurema saare Niponi peal, waimulik Mijaako linnas, ilmalik keiser Dshedos, kus 2 milj. inimest elab. Nende walitsejate kõrwas on weel palju wasälli würestisi (daimiod), kellel ka igal ühel suur wõimus on. — Wõera rahwa eest oli Dshapani maa seieaeani weel kangemast luffu pantud, kui Hiina: üksi Hollandi rahwal oli Mangesakki linna ees luba kange ülewaatamise al kaubelda. Müüd seisab aga jo kõige Eüroopa rahwale sadamaid wallali.

II. A a f r i k a.

Aafrikast üleühtse.

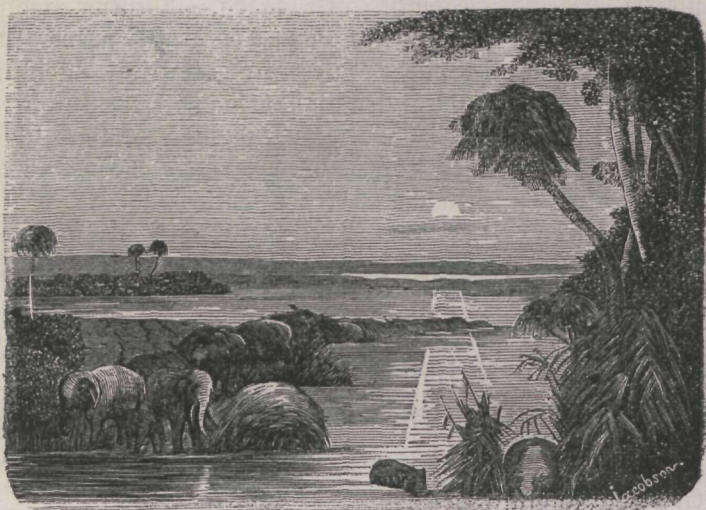
§ 78. Aafrika, keda Suesi maakitsus Aasiaga ühendab, on umbes 550,000 □ penk. suur. Kolm neljandiku temast

seisab palawwöö sees, mis kellegi muu maajau juures ete ei tule. Ümberkaudsed mered ei tungi peaaegu kuskilgi maa sisse; ainus tähtjas abjas on Gineea laht. Aafrikal on kõige wähem arusi ja sellepärast ka kõige wähem ranna laiali lautamist; 150 □ penk. maisamaa kohta tuleb 1 penk. randa. Seestpoolt on ta ka nüüd weel kõige tundmatam maa, ehk küll uuemal aeal mittu wahwa teadusmeest oma elu selle peale on ära kulutanud, temast leiduteedel selgemat teadmist kätte saada. Minewa aastajada lõppetusel hakkas Shottimees Mungo Park mitme surma- kumbutawa leiduteekonnaga peale, Kesk-Aafrikat läbiuurima. Neilt ei tulnud aga ühtegi leidukäijat tagasi, ehk kui ka, siis olid ommeti kõik nende pääwa-raamatud tee peal hukka läinud. Wast Shotti missjonäri Richardsoni (ütle: Ritsherdsni) ete- wõtmised olid õnnelikumad. Nende juures oli ka Sakslasi, nagu Dverweg, Barth ja Vogel. Kõigest neljast leidukäi- jast tuli üksi Barth (1855) tagasi, ja tema teadusaadused, ühen- dud tema seltsimeeste ülestähendamistega, on meid Aafrika maaga palju tutwamaks teinud. Ühel aeal Richardsoniga on missjonär Livingstone (ütle: Livingstoone) Lõuna-Aafrika läbi- uurimises niisama palju teinud, nimelt terwet maajagu risti läbi läinud. — Aafrika kliima on kõigepalawam maa peal — põhja rand ja lõunapoolne ots arwamata, on ta wõeraste ter- wisele wäga kahjulik.

Kõrgustikud ja madalikud.

§ 79. Terwe Lõuna-Aafrika on üks ilmatu suur kõr- gustik, kes lõunas, läänes ja idas rindlademikudes kitsa mere- randadele maha langeb. Selle kõrgustiku põhjapoolses servas on mõlemal pool etetungijad mägestiku maad, nimelt idas Abesiinia Alpid ja läänes Kong-mägestik. Suuri jõ- gesti Lõuna-Aafrikas palju ei ole; nimetamise wäärt oleksid üksi: Sangbeesi-, Draanje- ja Kongo- ehk Saiire jõgi. — Abesiinia-Alpide otsas hakkab Niiluse jõgi peale, ja jookseb läbi Nuubia rindlademikuse maa ja Egiptuse madaliku. Kong-mägestiku jautab Kuara jõgi (wanast Nüger) Kõrge- Sudaanist ära. Kõrge-Sudaani ja Abesiinia mägestiku wa- hel on Sudaani madalik Tsaad-järwega. Siit põhja-

poole, Atlantia merest kurni Niiluse aruni, ulatab Sahara kõrbe. Tõisel pool kõrbet, Wahemere rannas, tõuseb Lääne-Berberias ühiseisaw Atlasi mägestik püsti, keda üks mereni tungija kõrbesalk idapool seiswa Barka kiltmaast ära lahutab. Põhjapoolsed suuremad jõed on peale Niiluse- ja Kuaarajõe Senegal ja Gambia. — Aafrika mägestikud kattawad kahe-kordse ruumi jst, mis lagendikud kattawad.

Pilt 18. Tsaadjärwe ääres.

Nii pea, kui Aafrika tuline päikene alla weereb, tõttawad kõik elajad oma peidus- ja warju kohtadest wälja, ja ruttawad wee juure, oma janu kustutama. Seda näame neid ka siin pildi peal Tsaadjärwe ääres tegewat, kus pabemal pool suur kari elewantisi, paremal pool kaks hippopotamust ehk niilus-hobust pääwa palawust wee sees püüawad ära unustada.

Elajad ja taimed.

§ 80. Aafrikas on ahwide hull iseäranis suur; seal on tõiste seas nimelt paawianide, shimpanside ja uuest ülesleitud mehesuuruse gorilja ahwi kodumaa. Ilma nendeta on weel suur parw poolahwisi, kellest Madagaskaris üksi umbes 20 seltsi elab. Muu elajatest on tähtjad: Schaakal, hääne, löwi, dromedaar, kaamel, elewant, ninasar-

wil, hippopotamus, antiloope, sebra, kaelfirjak, jaanalind, iibis, krokutil ja palju muid. Taimedest: Leiwapuu, kohwipuu, akaatsia, aaloe, papiiros, datli- ja õlipalmid, puuwil, kumipuu ja muud. Määratu põlise metsjades paistawad iseäranis offkalised mimoosi-puud, wäga suured ahwileiwapuud ja mitmet sellsi kbis-puud silma.

I n i m e s e d.

§ **SI.** Inimeste arv Aafrikas on umbes 200 — 300 milj. Neid jautakse wiide liiki:

- 1) Berbeeria rahwas: Maurid, Kabiilid.
- 2) Riiluse rahwas: Koptid (wana Egiptuse rahwa järeltulew sugu), Nuuba- ja Gallarahwas.
- 3) Kõrberahwas: Tibbud, Tuared ja muud.
- 4) Sudaani rahwas: Mandinkod, Afsantid, Bor-
nueesid ja muud.
- 5) Kõrge-Aafrika rahwas: Mitmed Neegrifeltsid, Hottentottid, Betshuaanid, Kafrid, Somaalid ja muud.

Nende rahwaseltsidest on suurem hulk oma waimuharimise poolest weel wäga madala järje peal. Hirmsaid ebajumalaid teenides seisawad naad werehimuliste würstide walitjuse al.

Pilt 19. Neeger.

Ilmas sünnib küll palju hirmsaid asju, aga niipalju ilma süüta werd, kui Aafrika paganate juures, ei ole küll kuskilgi ärawalastud. Ühtepuhku peetakse weriseid sõdast, würstid pühitsewad suurte inimeste ohwitsega oma troonipühi, ja ühest Neegri würstinast räägitakse, et ta elawaid lapsi uhmeri sees lastnud puruks tampida. Lõppeks tulid nende kõwasüdamega pagana würstide juure weel kõwema südamega ristitud aupmehed, kes nende käest rah-

wast kui elaja loomi ostsid ja Ameerikamaale orjaks äramüüsid. Umbes 50 milj. Neegrit on sel wiisil Afrikast sinna ärawiidud, kus neid weel halvemast peeti, kui elajaid. — Afrika rahwast on umbes peale 40 milj. muhamediusku, 6 milj. risti- ja 1 milj. juudiusku; kõik teised on paganad.

Niilus=maad.

§ 82. Niilus on üks neist kõige imelikumast jõgedest maa peal. Kuskilgi ei ole tõist nii suurt jõge leida, kessel nõnda wähe arust olesk, nagu Niilusel. Suust hallika poole ei ole tal 300 penikoormat teed mite üht ainust aru. Sinna juure tulewad tema suured ülewoolamised, kellest ümberkaudse maa wiljarikkus ühstainu wälja stgineb. Niiluse hallika-rajast on kaks: Bahar-el-Abiad ehk Walge-Niilus ja Bahar-el-Adsref ehk Sinine-Niilus.

1) Ülem-Niilusmaa ehk Abesinia, on täis mägestikust, kes ennast Kõrge-Afrikaga ühendawad, ja kuni 14,000 jala kõrguseni tõusewad. Rahwas on ristiusk. Wanast walitses üks ainus wägew keiser stin, kes Gondaaris elas; stis langes Abesinia kolme riiki; nüüd on ta jälle üks keiserriik.

2) Kesk-Niilusmaa ehk Nuubia, on üks rindlademik, kelle kolm maajärku Sennaar, Dongola ja Nuuba ükstõifest madalamal seisawad. Sfimeses ühendawad ennast Walge- ja Sinine-Niilus.

§ 83. 3) Alam-Niilusmaa ehk Egiptus, keda jo wanast aeast saani kolme jaku jautakse: Ülem-, Kesk- ja Alam-Egiptus. Wiljarikkas on üksi 15 kuni 20 werst lai Niiluse org, kelle paremal ja pahemal pool lubja- ja liiwakiwi mägestikud püsti tõusewad, kes oma lõhusdikudega kuni Sahara kõrbeni ja Punase mereni ulatawad. Delta alustuse kohal jääwad mägestikud tagasi ja jõgi hakkab ennast jautama. Wanast tunti 7 suu = aru, nüüd on neid aga weel kaks tükki, keda mitmed kanaalid ühendawad. Suuni kuus hakkab Niilus tõusma, Septembri kuus seisab ta kõige kõrgemal, ning tema sigitawat wet katjutakse stis kõige maa jagudesse juhtida. — Egiptuses on peale 4 milj. rahwast. Kristlikuid Koptisi peetakse nende wana Egiptuse-rahwa järel tulewaks suguks, kellest

kõik Egiptuse suured ehitused tehtud, nagu piramiidid ja obeliskid, ning kes oma furnuid nii hästi mõistisid sisse balsamiirida, et naad seieaadik jõudnud alles seista. — Muud rahwast on seal Beduiinisi, Türglasi ja Eurooplasi. Egiptuse paisha maksab Türgi sultanile tribuuti.

Linnad: Kahiira, Egiptuse päälin, 300,000 inim.; linna wasta, pahemal Niiluse kaldal on kolm Wana-Egiptuse piramiidi, kellest kõige suurem 470 jalga kõrge on. Arwatakse neid wanaaegse kuningate mattuse-kohad olnud olemat. Wana Egiptuserahwa sissebalsamiiritud furnukehast (muumied) leitakse üleühtse wäga sagedaste kabeleks wäljaraiutud liiwakiwi-mägestikude seest. — Aleksandria, hea sadamaga, kellest suur kanaan Niiluse jõe wiib; 150,000 inim. — Punase mere rannas on Egiptusel mõned kauplemise paigad, kellest Sues kõige tähtsam on.

Sennaar, Nuubia päälin. Sealsamas on ka Kartuum, tähtjas oma kauplemise pärast Kesk-Aafrikaga.

Abessiinias on Gondaar.

Berbeeria riigid.

§ 84. Berbeeria riigid on endiste Kaliifide (Muhamedi aujärje pärijate) maad, said pärast isewalitsejaks priiriikideks, jäid aga osast Türgi sultani ülemwalitstuse alla, nagu Tripolitaania, Fesaani oaasiga, ja Tuneesia. Algeeria on Prantsuste kolonii, ja Marokko ja Fes isewalitsejad keiserriigid. — Rahwast tuleb kõige esite Araablasi nimetada, kes 7^{mal} aastasadal seie tulid. Berbid ehk Kabiilid on wana pärisrahwa järeltulew sugu, ja elawad elaja kaswatamisest ja rööwimisest. Maurid linnades on Araablastest ja Kabiilidest wälja läinud segu-rahwas. Ilma nendeta on ka weel palju Tuutisi. — Üksikuid muhamediusu riikisi selle kõrgustikus nimetadi muidu ka Rööwli-riikideks, oma kuulsaks saanud rööwimise pärast, iseäranis mere peal.

Linnad: Tripoli, Tripolitaania päälin, tähtjas koht Kesk-Aafrika kauplemisele. — Mursuk, Fesaani oaasi peal, on läbi kõrbe käija karawaanidele kõige tähtjamaks kogumise paigaks. — Tuunis, Tuneesia päälin, 100,000 inim. — Abdshair,

Algeeria pääl, kes wanast kõige wägemam rööwliirik oli; nüüd on ta Prantsuste kolonii. Albsheiri linnas elab praegu peale 100,000 inimest, kelle seas 70,000 Eurooplast on. — Fes ja Marokko, ühenimeliste keiserriikide päälinnad, igalüks 100,000 inimesega. — Seuuta, Fessi rannas, Hispaania kantšilin. — Tandsheer, sadamalin Marokko rannas.

Pilt 20. Kaano lin Sudaanis.

Kesk-Aafrika linnad ja külad on sawipätsidest üles ehitud, keda enne tuule käes kuivatadi. Majad on pealt ümmarguseks wõlitud; maal seisab selle wõlwi peal veel teraw õle-kattus. Need majad maal on kõik ühekordsed; ühes iseäralises kambris seisawad nende sees üks ehk kaks magamise aset. Mittu seesugust maja piirab sawist tehtud müür ehk aid sisse ja hoowi peal kasvawad mõned tähtjamad puud ehk ka nattuene wilja. Meie pilt näitab Kaano linna. Ta tuletab kaks tähtjat asja Aafrika maalt meele: Karawaanisi ja kullaotsijaid.

Sahara kõrbe.

§ 85. Sahara on kõige suurem kõrbe maa peal. Üks kaljuline mäeahelik ja oaašid, kes 30ma idapikkuse kraadi al põhjast lõunapoolse käiwad, jautawad teda kahte jaku. Läänepoolne jagu, Saahelik nimetud, on kõrgem, suurem, liivarikkam ja

kuiwem, kui idapoolne ehk päris Sahara, kus lubja-, kruusa- ja soolakrunt liiwast üle käib, keda üksi lausit kohtades leiatakse. Läbi Saaheli käiwad kaks weikese oaside aheliku, kellest idapoolne Beduiinidele, läänepoolne rööwija Tuareedele eluforteriks on. Päris Sahara oasid käiwad joones põhjast lõunapoolse, ja seisawad enamast Egiptuse walitsuse al; kõige lõunapoolsemat, Neegririiki Darfuuri, arwatakse Sudaani külge. Kõige suurem oas on Fesaan. Karawaanid käiwad läbi selle kõrbe osast kauplemise pärast, osast palwe tegemisele Mekka linna. Üksi kaamelitega on võimalik läbi selle ilmatu suure liiwamere käia, kus wahel nii kanged liiwa=tuisud (saamum) tõuswad, et terwed karawaanid liiwa alla matwad. Sanulist teekäijat eksitawad ka sagedaste petlikud warjukajetused, faata morgaanaks nimetud, kes järwesi, palmipuid ja külasti näitawad, aga kui ligemale lähed, on kõik kadunud.

Neegri maakonnad.

§ 86. Neegri maakondadest on kõige tutwamad: Senegambia, Ulem- ja Alam-Gineea, Sudaan ehk Nigriitja ja Libeeria. Senegambias on lordamööda kõrbesi, põliseid metsasi, rohklagendikusi (sawannid) ja wiljamaid üksteise kõrwas. Maa langeb mitme Neegririiki, aga rannamail on ka Eurooplaste koloniisi. Ulem-Gineea on tähtjas oma kauba pärast, mis sealt wälja tuakse, nagu elewandi hambad (elphenbein), pippar, kuld, orjad ja puuõli; sellepärast jautakse teda ka: Drja-, Kulla-, Hamba-, Pipra- ja Sierra-Levona randa. Tähtjas lin on Kumassie. — Alam-Gineea on wähe tuntud, sest et rannapoolt võimalik ei ole maale saada ja Eurooplaste terwis seda kliimat sugugi ära ei kannata. — Sudaaniks ehk Nigriitjaks nimetakse Kesk-Aafrika maid lõunapool Sahara kõrbet. Ta on osast sigituseta liiwamaa, osast wäga wiljarikas, iseäranis seal, kus ennast Kongmägestiku arud laiali lautawad. Aastaaegasi on siin kaks, üks kuuw ja üks märg aeg, kellest tõine hirmsa tormidega peale hakkab. Megaealt lõõtsub ka Sahara poolt tuline harmatani tuul. Maa on mitmesse riiki jautud, kus kuningad walitsewad. Meist on kõige tähtjam Timbaktu. Sudaani lin-

nad on: Kuuka, Masenna, Waara, Sokootu, Kaano, Seego. Kõige suurem järw on Tsaad.

Suurt lootust eestulewa aea peale annab Neegrite republiik Libeeria. Ta on ausa Ameerikalaste töö, kes orjapõlwest lahti ostetud ja lahti lastud Neegritele seie ühe julge asupaiga muretsefid. Ta on üks prii, isewalitseja riik Pipra=rannas. Seal on koolid, kus Neegrid ise õppetawad, ja kirikud, kus mustad Neegripreestrid ewangeliumi kuulutawad. Sõas kaitsewad naad ise ennast ja oma nõuulest, ning seadused ja kohtud on neil Ameerika moodi. Libeeria on juba ja saab edespidi weel rohkem kõige Neegrirahwa iseloomulise waimuelule tähtjaks taimelawaks siginema. Päälin on Monroowia.

Kapmaa ja Ida=Kannamaad.

§ 87. Kapmaa on 6000 □ penk. suur, 150,000 inimesega, ja näitab mittu suurt maa-lademiku. Mindmägestikud, äkkilised lõhustikud ja kiltmaad wahetawad üksteisega ära. Päriskrahwas on Sottentottid, üks hea südamega aga laisk rahwas, kes karjast elab. Metsmehed, kes rõõwimist armastawad ja Eurooplaste koloniides wäga kardetud on, elawad üksiainu jahist ja magawad wõse koopades ehk okstest tehtud pesades. Ei ole neil kindlaid elumajasti ega muud koduelajat, kui üks inetu loer. Kapmaa on Britannia kolonii, kelle päälin Kaplin on. Kõik laewad, kes Ida=India poole purjutawad, pidawad siin kinni. Sellepärast on selle linna uulitsjade peal kõiksugu inimesi näha ja kõiksugu keelest kuulda. Linna ligidal laswab kuulus Kapwiin.

§ 88. Ida=Kannamaaks nimetakse kõik maad Kapmaast põhjapoolt kuni Abessiiniani. Rahwas on enamast Neegrid, osast ka Araablased, kes mitmes riigis kuningate walitsuse al elawad. Wanast olid Portogaliaal siin suured ja rikkad koloniid, kes aga nüüd kõik hooletusse jätetud. Ka Maskati sultanil (§ 71 b.) on siin maid. — Lõunapoolt põhjapoolt on esite Kaprimaa, kus Inglastel Natal asumise kohaks on. Kannast laugemale ära maa poole on kaks isewalitsejat talupoea=republiiki: Draanje= ja Transwaalia republiik. Neid on Buursid, see on Hollandi rahwa sugust sündinud talupoead

asutanud, keda wiiskamise waen walitseja Inglaste wasta Kap-
maast sundis wälja rändama. — Kafrimaast põhjapoolse on
Soofala ja Mosangbiike maad, wäga rikkad kullast, keda
iseärانى Sangbeesijõe lamemikus rohkeste leitakse. Sanji-
baar on Maskati sultani päralt. Kõige põhjapoolsem ranna-
maa on Adshang.

Aafrika saared.

§ 89. Enamast kõik Aafrika saared on mägised ja
wulkaanised. Maad langewad loodupoolest kahte liiki:

1) Lääne-Aafrika saared Atlantia okeanis.

a) Assoorid, Portogalia päralt.

b) Madeera saarestik, ka Portogalia päralt. Päälin
Funtshal.

d) Kanaaria saarestik, kõige ligidamal kontinendi juu-
res. Teda tuleb klišima ja wilja poolest kõige ilusama maa-
kohtade seka arvada. Kõige suurema, Tenerifa peal on tule-
purskaja mägi, kõrge 11,000 jalga. Tähtjas saar on ka Ferro
(waata § 11.). Kanaaria saarestik on Hispaania päralt.

e) Kohelised-saared, Portogalia päralt. Neid nime-
takse ka Kap Wårde saarestikuks. Kõige suurem on San
Jaago.

g) Gineea-saared, Gineea lahes, osast Britannia, osast
Portogalia ja Hispaania päralt.

h) Kaugel okeani sees, 300 penk. kontinendist eemal, on
Britannia saar St. Heelena. Siin elas Napoleon I. wan-
gis, kuhu ta ka aastal 1821 ära suri.

2) Lõuna-Aafrika saared India okeanis.

a) Madagaskar, kõige suurem, 10,000 □ penk., seisab
Soofala ja Mosangbiike ranna wasta, kelle päralt waheliseiswa-
merd Mosangbiike wäinaks nimetakse. Kõrge mägestit
käib põhjast lõunapoolse üle terve saare. Rahwas kaupleb Ingt
laste ja Prantsustega, kellel siin mõned koloniid on.

b) Maskarenja saarestik, kelle kõige tähtsam saar Mo-
riitsius Britannia päralt on.

d) Britannia pärast on ka Amiranti ja Seychelli (ütle: Seshälli) saarestikud, kelle rikkus kookuspähklid ja pabakonnad on.

e) Kap Gardafuist kirde poole on weikene saarekene Sokootora Maskati sultani pärast.

III. Ameerika.

Maa, produktid ja rahwas.

§ 90. Ameerikal on kaks suurt ühentud poolikut, kes ühtekoku 670,000 □ penk. möödad. Teda on kaudis ühtewiisi põhja ja lõuna pooliku peal. Ükski maajagu ei tungi nii ligidale wasta põhja-naba, ükski ei ulata nii kaugele Lõuna-Seaäresse. Põhja- ja Lõuna-Ameerikat hoiab pik maapeenar koku, keda Kesk-Ameerikaks nimetakse ja kelle kõige kitsam jagu Panama maakitsus on. Kesk-Ameerikast idapoolse on hulk saarest, kes ühtekoku Lääne-India nime kandwad. Nastaga on Ameerika kõige koomal; Beeringi wäin lahutab neid üksteisest ära. Üleülitse lahutab Ameerikat Suurookean Aasiast, ja Atlantia-okean Euroopast ja Afrikast ära. — Nastal 1492 leidis seda maajagu Christoph Columbus üles, kust aeast saani ta iga rohkem ja rohkem tutwaks sai. Kõige põhja- ja lõunapoolsemad maa-jaud arwamata, oli Ameerika weel möödaläinud aastafadas Euroopa riikide walitsuse al; nüüd on naad ennast aga jo enamast kõik lahti lõõnud ja prii republiikideks heitnud. Sinna rändab iga weel palju Eurooplasti wälja, iseäranis Saksu, sest et Ameerikas weel wähe rahwast on, üleülitse paljalt 75 milj.

§ 91. Kliima poolsest on Ameerika wäga mitmesugune, sest et ta üle kõige wõõde ulatab. Üleülitse on aga Ameerika külmem, kui tõised maa-jaud nendesama laiuse kraatide al. See tuleb osast külma tuultest, kes Põhja-Seaärest ja Atlantia okeanist tulles üle maa lõõtsuwad, osast ilmatu metsadest, jõgedest ja järwedest, kellega Ameerika rohkestest kaetud on. Nagu kliima mitmesugune, nõnda on ka Ameerika produktidega lugu. Kõige põhjapoolsem Ameerika läheb Põhja-Siberimaaga peaaegu ühte; aga mida rohkem lõuna poole, seda suuremaks lä-

heb nii hästi elaja kui taime rikkus. Ka on Wana-maailma kõige tähtsamad koduelajad ja kultuurtaimed siin kõigest kodupaika leidnud, ja pealegi mõnes kohas seesuguses paljususes, nagu seda nende endise isamaal kuskilgi näha ei ole. Näituseks tuletame aga tõpra- ja hobuste karjasi meele Lõuna-Ameerika steppides, nimetame Ühendud-Riikide suuri sia- ja lamba-kaswandeid, Brasilia ja Lääne-India kohwiharimist, ja nende ja muu riikide suuri riisi- ja puuwilla-istundusi. Kõik need nimetud elajad ja taimed on Wana-maailmast Eurooplaste käe läbi seie toodud. Ameerika enese päris-produktidest on nimetamise väärt: Taapir, Ameerika tiiger jaaguvar, kuuguvar, laama, biišoni härg, laiskelajas, wõvelajas, sippelga karu, kondor, koolibri, tuufan, kalkun, rändaw tuikene, padakon, aliigaator ehk Ameerika krokutil, boa, mahagooni puu, okfaline kaktus, kartohwel, tubakas, mais.

§ 92. Rahwast Ameerikas on suurem jagu kas Kaukaasia, Ameerika ehk Etioopia seltsi. Sinna juure tuleb aga weel hulk segurahwast, ja weikene jagu Mongoolia ja Malaisia seltsi inimest, kes iseäranis Kalifornia kullaleidu aéal igalt poolt sinna koku woolasid. — Ameerika pärisrahwas on Indiaanlased, ka punaseks meesteks nimetud, sest et naad karwa poolest pruunikad punased on; peale selle on neil mustad juuksed ja laiad palged, ning oma ihu tättoweerivad naad sagedaste kirjuks (waata § 31.). Maa ulesleidu aéal elas neist suurem jagu metsalinnu jahist ja kalapiiügist. Naad olid juguarudesse jautud, kellest igauks omale kõige wahwamat päämeheks walitses. Mitmed juguarud olid oma waimuharimises jo kaunis kõrge järje peal, iseäranis Mehhikaanlased ja Peruualased, kes küllades ja linnades elasid, uhke kuningliku kodade ja templidega, kus kõik ehteasjad selgest kullast ja hõbedast olid. Rahwa üle walitsesid feisrid, Mehhikaanlaste juures kaziikideks, Peruualaste juures inkadeks nimetud. Peruualastel olid ka jo kuulsad laulikud ja mängumehed. So Columbuse aéal said kõik maad Hispaania rahwa wahel ära jagatud, ning Ameerika maa peremehi sunniti nüüd oma enese maal orjatööd tegema. Nende waenlased ja pealetungijad olid neist targemad, sellepärast ka wägewamad, ning kõik rahwa was-

Pilt 21. Indiaanlased.

tapanemine ei aitanud midagi. Kes priiks tahtis jääda, pidi metsadesse ja laanedesse varjule heitma, kus praegu veel palju prii Indiaanlasi elab ja „walge-meeste“ wasta ühtepuhku wariist sõateed käib. — Nõnda läheb weel meiegi aeal iga rahwas hukka, kes aegsaste ära ei tunne, mis aeg talt nõuab, ja oma waimuharimises kõiste rahwaga ühes edasi ei lähe. — Kõised kuulsad Indiaanlaste suguarud on: Karaiiblased, Boto-kuudlased, Otomaaklased, Araukaanlased, Patagoonlased, Huurõnlased, Arkansalased, Kalifornlased ja muud. Kõige Indiaanlaste arw on 15 milj. — Rohkem on Kaukaasia seltsi rahwast, kelle arw 25 milj. on, ja kes enamast kõik Euroopast sinna elama asunud. Neegrise on umbes 8 milj.; muud on segurahwas. Ühe Eurooplase ja Indiaanlase lapsi nimetatakse Mestiitsideks, Eurooplase ja Neegrilapsi Mulättideks. — Ise rahwas on Eskimood Krõõni maal, keda Mongoolia seltsi arwatakse. — Ehk küll Ameerikas ka weel palju pagana usku leida, siiski on kõik walitsejad rahwa sugud ristiusku. Põhja-Ameerikas on kõige rohkem lutheruse usk laiali lautud, Lõuna-Ameerikas katoligi usk.

Lõuna-Ameerika.

§ 93. Lõuna-Ameerika on üks suur, wasta lõunat teritud kolmnurk. Lõuna otsas algab Kordiljeeras de los Andes, ehk ka lühidelt Kordiljeera mägestik, kes laialilautamise poolest kõige suurem mägestik on maa peal. Mõõda läänepoolist randa edasi jookstes, käib ta wahel kahes ja kolmes üksikus ahelikus kõrwu, keda aeg aealt mägestik-sõlmed ühendawad. Lõunast põhjapoolse tehakse wahet Patagoonia-, Tshiile-, Peruu-, Kiito- ja Nju-Granaada-Kordiljeera wahel. Tshimborasso 20,000 jalga kõrgeladwast, keda kuu aega kõige kõrgemaks mäeks peeti, on uuema mõõtmiste järel kolm latwa Boliwia-Kordiljeeras kõrgemad, aga weel rohkem Alkonkaagua wulkaan Tshiiles, kelle kõrgus 1600 jalga Tshimborassost üle käib. Tõised kõrged ladwad on Aljmani, Soraata ja muud. Kolm asja on weel Kordiljeera mägestiku juures tähele panna. Esimast tema ilmatu suur pikkus ja selle wasta arwada kassin laius, kellele lõunast põhjapoolse jätku juure kaswab. Lõuna-Ameerika Kordiljeeral üksi on jo 900 penk. pikkust, aga kõige laiemas kohas kõigest 100 penk. laiust. Tõiselt on wulkaanide hull Kordiljeeras des tähelepanemise wäärt; nõndasama ka sagedad ja hirmsad maawärisemised, kes tunnistawad, et Lõuna-Ameerika pinna al maa-aluse tulukeste pääpaik on. Kolmandalt: Kordiljeera kõrgustik-ahelikust ei lahuta mite ika kitsad lõhustikud ja arud üksikõisest ära, waid naad lähewad sagedaste laiali ja awaldawad ennast siis kui kõrged, Kalewi wääriliste müüridest sissepiiratud kiltmaad. Seie tuleb arwada: 1) Boliwia kiltmaa; 200 □ penk. suure Titikaka järwest kesk-hommiku poole; ta on 12,000 jalga merepinnast kõrgemal. Boliwias 150 penk. põhjapoolse on 2) Kiito kiltmaa, peale 8000 jalga kõrgel, Tshimborasso mäe ja Kotopahhi wulkaaniga, kelle müürid ja kohinat kuulus Humboldt oma leiduteekonnal 25 penk. kaugel kuulis. Ehk nende kiltmaade peal on puhast ja parasjas. Kõige mägestikudest maa peal warjawad Kordiljeera mäed kõige rohkem kulda oma sees.

Peale Kordiljeera on Lõuna-Ameerikas weel mõned iseäralised mägestikud. 1) Sierra-Newaada, 18,000 jalga

fõrge, idapoolse Magdaleena jõest, kes teda Kordiljeerast äralahutab. 2) Venesueela ranna mägestik, 8000 jalga. 3) Brasiilia kõrgustiku mägestikud, 7 — 8000 jalga. — 4) Guajaana mägestikud, Brasiiliast põhjapoolse, 7000 jalga.

§ 94. Nende mägestikude seisju järel on ka kerge pääjõgede jooksu ära tunda, kes enamast iga kas ida ehk lõuna poole woolawad. Maad on kõige suuremad jõed maa peal, nagu Ameerika kõige weerikkam maa-jagu on. 1) Drinoko jõgi, Venesueela ja Guajaana mägestikude wahel, sünnitab merde jookstes üht deltat. 2) Amazoonijõgi, kelle ülemist kolmat jagu Maránjoniks nimetakse, on kõige suurem jõgi maa peal, hakkab Kordiljeera mägedes kases arus peale ja jookseb Guajaana mägestiku ja Brasiilia kõrgustiku wahel. Parem pool on tal kõige suuremad arud, ja suus on ta ise 40 penk. lai. 3) Brasiilia kõrgustikust jooksewad kolm jõge lõuna poole, Paraguái, Paranaa ja Uruguái, kes ennast lõppeks ilmatu laias suus ühendawad, kes Rio de la Plaata nime kannab.

§ 95. Nende jõekondades, mägestikude wahel, lautawad ennast lõpmata suured lagendikud laiail: tõuseks meri 1000 jalga kõrgemale, siis paistaksid Kordiljeera-, Guajaana- ja Brasiilia-mägestikud nagu saared wee sees wälja. Need lagendikud on kas põldudeks haritud, ehk põlised metsad ja steppid. Põlised metsad kattawad Amazooni jõekonnas (siin Silwaseks nimetud) 60,000 □ penk. maad. (See on rohkem, kui kolmas jagu kõigest Euroopast.) Steppisi ja rohelaanesti on Drinoko ja Rio de la Plaata jõekondades, kellest esimene Ujannoseks, teine Pampaseks nimetakse. — Üht lõunapoolne ots Lõuna-Ameerikast on pärisrahwa kätte jäänud. Muial walitseb Euroopa-sugu rahwas, umbes 14 milj.; nende wahel elab aga ka pärisrahwa suguarust, kelle arw umbes 6½ milj. on.

Lõuna-Ameerika riigid.

§ 96. 1) Kreoolide riigid. Suurem jagu Lõuna-Ameerikast oli weel 50 aastat tagasi Hispaania päralt, kust tuleb, et Hispaania keel ja katoligi usk seal walitsemas on.

Hispaania ülemvalitsus on aga nüüd otsas, sest et tema endine maakond ennast temast lahti lõõnud ja 9 republiigiks ümbermuutnud. Ühtekogu on naad 160,000 □ penk. suureb, 15 milj. inimesega. Kõik Hispaania sugust wälja läinud rahwast nime-tasse freoolideks. Nende üheksa republiiki on:

Wenesueela, põhja rannamaa. Päälin Karakas, 50,000 inimesega. Drinoko jõe ääres on kaubalin Angostuura.

Nus-Granaada, lääne rannamaa, osast Kordiljeera mägede peal, üks mitmest republiigist kogu seatud koguriik. Päälin Bagotaa, 50,000 inim. Mere ääres on Kartageena. Suure okeani ääres Panamaa, tähtjas kantsi- ja kaubalin, kust raudtee üle maakitsuse läib.

Ekwadoor, Kiito kiltmaa. Päälin Kiito, 70,000 inim., seisab ekwaatori al.

Peruu, osast kitsas peenar Kordiljeera läänepoolsel kaldal, osast kõrge mägestik. Päälin Liima, 100,000 inim., suuruse poolest neljas lin Lõuna-Ameerikas.

Boliwia, Kordiljeera mägede ja Titikaka järwe kaudse kiltmaa peal, on üks neist kõige kõrgema kohtadest maa peal. Päälin Tshukijaka. Kõige suurem lin on La Paas. Kuulus on ka kulla- ja hõberikkas Potosii lin.

Tshiile, kitsas rannamaa. Päälin Santjaago, 80,000 inim. Sadam ja kaubalin Walparaiiso. Lõunapool Tshiilet elawad wahwad Araukaanlased, keda Hispaania sõamehed ära ei jõudnud wõita, ehk naad muidu küll peaaegu terwest Ameerikast jagu sawad. Naad on nüüd Tshiile republiigiga leppingu seadust teinud. Nende päralt on ka Tshiile saar ja mittu muud weiksemat saart.

Argentiina republiik, üks rigikogu 13 ühendud kuberman-gust. Päälin Buenos-Aires (üttele Buee-nos Aatii-res), La Plaata paremal kaldal.

Uruguái, La Plaata pahemal kaldal. Päälin Montewideo, kõige parema sadamaga La Plaata suus.

Paraguái, ainus republiik, kes mere külge ei puudu.

§ 97. Patagoonia, kõige lõunapoolses jagu Lõuna-Ameerikast, kus weel Ameerika pärisrahwas elab ja walitseb.

Patagoonlased on enamast 6 kunni 7 jalga pikkad, ja sellepärast kõige suuremad inimesed maa peal. Maa lõunapoolse otsa ees on mitmed saared, keda ühtekokku Tulemaaks nimetakse ja kus Pesherääd elavad. Kontinendi ja saarte vahelt käib Magelhaeni (ütle: Majiljaani) väin läbi, nõnda Portugalia meresõitja Magelhaeni järel nimetud, kes kõige esimene laevamees oli, ümber maakera sõitma.

Patagooniast idapoolse seisavad tühjad Falkmaa saared, kus wallaskala püüdjad jaama pidavad. Naad on Britannia pärast.

§ 98. 3) Brasiilia keiserriik, terve idapoolne jagu Lõuna-Ameerikast. Keskpaias on ta kiltmaa, mere ja jõgede poole rindlademil. See vägew maa, kelle suurus 147,000 □ penk. on, 9 milj. inimesega, oli wanast Portugalia pärast. Looduse poolest on Brasiilia imeliku rikkusega ehitud, ja iga on veel lõpmata metsasi, kelle sisse inimese jalg ei ole saanud — tõsised, kuninglikud põlised metsad. Nende metsade pääwalb on

Pilt 22. Brasiilia põlises metsas.

Raks taapiri tuleb jõelt joomast, kelle peale jaaguar põesa al wahib ja ennast kargamisele walmis seadab. Puu oksa ümber on ennast boamadu mäsfinud ja tõise peal seisab suur tuulani lind. }

Amazooni jõekonnas, kus naad Silwase nime kandwad. Siin on suured puud, põesad, kõispuud, meie puu kõrgused sõna- ja lad ja muud taimed üksteisest läbi kasvades nii tihket rägastiku sünnitanud, et üksi kirwega teed walmistades wõimalik on, edasi kõndida. Rõndasama rikkas, nagu taimeriik, on siin ka elajariik. Kolm kunni neli jalga pitka weesiga ehk taapiri kiisawad wee sees krokutilid, kuiwal maal tiigrid taga.

Ühest puust tõisi lendawad kui nooled weiksed koolibri linnud, ja okste peal kiigutawad ennast tuukanid oma suurte nokkadega. Dõ aeal tõuseb sagedaste hirmus elajate kontsert. Seal kuuldakse segu mõiraja pärdikute hulgemist, sajuassu-ahwi wilistamist, tiigride hundamist, laiskelaja ohkamist, pappakoid ja muu lindude waljust kisa. Selle kõsesse kõra wasta on tulise keskpaäwa aegne wainne olemine wäga imelik. Kiwid on suurte sisalikude ja kirju salamandridega kaetud, kes puustisirutud päädega ilma liikumata ja suure meeleheega tulist õhku näitawad sisse hingawat. Suuremad elajad heidawad rägastikude sisse peitu, ja linnud puulehtede ja kaljude alla, ehk kus muial nattufene rohkem jahedust leidwad.

Linnad: Päälin Rio de Dshaneero, ehk paljalt Rio, seisab peaaegu kaljukitse-põõrijoone al, ühe abjase ääres, keda kõige ruumitamaks ja julgemaks sadamaks peetakse maa peal; rahwa hulk 300,000; kaupleb kangeft. 170 penk. põhjapoolse on Bahia, ka suur kauplemise lin, 190,000 inimesega. Rio ja Bahia on kõige suuremad linnad Lõuna-Ameerikas. — Oma kauplemise pärast tähtjad on ka Pernambuco ja Paraa.

§ 99. 4) Guajaana kõrgustik, kellest seie maani üksi rannamaad ja arud jõesuudes tutwad on. Maa sigindus on ülewäga rikkas, aga kliima terwisele kahjulik. Põhjapoolne jagu on Wenesueela, lõunapoolne Brasiilia päralt; wahel segu on ka Eürooplaste koloniisi wägewa kohwi, riisi, suhtru, kakao ja puuwilla põldudega.

Koloniid: Prantsuse päralt Rajänn; Hollandi päralt Georgetown (ütle: Dshordshtaun).

Kesk-Ameerika ja Lääne-India.

§ 100. 1) Põhja- ja Lõuna-Ameerika ei ole mite nagu Aasia ja Afrika ühest maakitsusest ühendud, waid ühest

300 penk. pikkast maasillast, kes ennast kirde poole laheks poolsaareks, Honduurajeks ja Sukataaniks, wälja sirutab ja umbes 12,000 □ penk. suur on. Teda nimetakse Kesk- ehk Zentro-Ameerikaks. Kõige lõunapoolsem piir on Panamaa maakitsus, põhjapoolsem Tehuantepeki laht Suure okeanis. Terwe Kesk-Ameerika on mägine, ja leitakse mägestikudes 12,000 jalga kõrgeid latwast — aga need mägestikud ei ole Lõuna-ega Põhja-Ameerika mägestikudega mite ühendud, waid on pealegi isekesis kolme lahutud jaku jautud. Ka Kesk-Ameerika oli wanast Hispaania päralt, langeb aga nüüd wiide republiiki: Kosta-Rika, Nikaraagua, Honduuras, San Salwador, Guatemala.

§ 101 a. 2) Põhja-, Lõuna- ja Kesk-Ameerika wahel on suur meri, keda üks saar-ahelik Atlantia okeanist ära jautab. Seda merd lõikawad Floriida ja Sukataani poolsaared ja Kuuba saar lahte jaku. Loijepoolist jagu nimetakse Mehhiko laheks, kesk-hommikupoolist Karaiibi mereks. See meri warjab 4000 suuremat ja weiksemat saart, keda Lääne-Indiaaks nimetakse. Meist on Karaiibimere poolne saar-ahelik enamast wulkaanine, Atlantiamere poole pöördub ahelik aga madalad lubja- ja koralli saared. Ameerikat ülesleides juhtusid Eurooplased kõige esite Lääne-India peale. Mitme saare peal elas sel aéal inimesejõõja Karaiibi rahwas. Palju Euroopa rahwast asus nende saarte peale elama, kus suhkrupilliroog, kohwi, puuwil, tubakas ja muud wiljad rohket kasu toowad. 2 1/2 milj. inimesest, kes seal praegu elawad, on 4/5 jagu Neegrid. Üksikud saared ja saarestikud on:

§ 101 b. Bahamaa saarestik, Britannia ülemwalitsuse al. Weikene saarekene Guanahani oli esimene, kelle juures Columbus aastal 1492 maale heitis.

Meli suurt Antilje saart:

a) Kuuba, kõige suurem, peale 2000 □ penk. suur, 1 1/2 milj. inim., mägine, wäga wiljassigitaw ja kasulik omandus Hispaania maale. Päälin Hawánnah, kantsi ja ilusa sadamaga, kaupleb kangeste, 180,000 inim.

b) Hamáika, Britannia päralt, 300 □ penk. suur.

d) San Domingo ehk Haiti, 1300 □ penk., wanast Prantsuse ja Hispaania päralt. Aga minewa aastasada lõppe-

tusel tegid Neegriorjad mäsšamist, löid kõik Eurooplased maha, ja nüüd on läänepoolne jagu saart üks Neegri republiik, idapoolne jagu uuemal aeal ennast aga jälle Hispaania ülem-walitsuse alla heitnud.

e) Porto-Riko, 200 □ penk. suur, Hispaania päralt.

Weiksed Antiljed, ühtekoku 300 □ penk. Neist on Britannia päralt: Barbados, Trinidad, Dominika ja muud. Prantsuse päralt: Guadaluup ja Martiniik, mõlemad kaunis suured saared ja inimestega rohkeste täidetud.

Peale ülewal nimetud saarte on veel palju weiksemaid, kes osast Britannia, osast Hollandi, Daani ja Rootsi päralt on.

Põhja-Ameerika.

§ 102. So enne sai nimetud, et Lõuna-, Kesk- ja Põhja-Ameerika mägestikud mite ühest tükist ei ole, ehk neid kül sagedaste ühtekoku Kordiljeera mägestikuks nimetaks. Põhja-Ameerika Kordiljeerad on ka rikkad wulkaanidest, kellest mõned aeg aealt keewa wee wjast wälja ajawad. Meh-hiko kiltmaast peale lõunapoolse lahutawad naad ennast kahte arusse: esimene, Rokki Mauntiins (ka Oregon- ehk Kaljumägestik), jookseb 100 kunni 200 penk. lääne rannast eemal kunni Põhja-Seeamereni; tõine aru, Rand-Alpid, käib Kaliforniast kunni Aljashka poolsaareni. — Põhja-Ameerika Kordiljeerast täitsa lahus seisab Aligääni mägestik, kes mööda Atlantia mereranda edelast kirde poole jookseb. Teda on mittu ahelikku, kes aegamööda lademikudes maha langewad, üht 30 kunni 40 penk. laia madaliku mere ääres järele jättes.

§ 103. Sõgesi jookseb nende mägestikude pealt: Suure okeanisse: Koloraado ja Columbia ehk Oregon; Põhja-Seeamere: Mäkkenji, kõik kolm Kordiljeera mägestikust tülles. Atlantia-okeanisse woolawad: Konnektiköt, Hudson (Hööf'n), Delaware (ütle: Delaweer) ja muud jõed, kõik Aligääni mägestiku pealt maha jookstes. — Aligääni ja Rokki-Mauntiinsi wahel on Missisippi lai jõekond. See wägew jõgi alustab Rokki-Mauntiinsi peal, jookseb tük maad läbi põlise metsade keshommiku poole, ja kaalub siis jäädawaks lõuna poole. Kesk jõekonda on päratu suured roht-laaned,

sa wannid elskht preriid eks nimetud, kes 50,000 □ penk. maad kattawad. Nende peal wõib pääwad otsa kää, ilma et muud näha oleks, kui pikka rohtu ja lillist; lõunapool leitakse siin ja seal ka mõningad tulpi puu ja puuwilla wõstastid, ja põhjapool arwa mõned pähkli ja tammepuu metsa salgud. Lõpmata karjad metshobuseid, hiisoni härgi, põtrasti toidawad ennast selle rohu sees. Suus lautab ennast Mississippi üheks kõndsaseks deltax laiali. Tema suuremad arud on: Missuuri ja Arkansas paremal, Illinois ja Dheio oma Tenessii aruga pahemal pool.

Wiis suurt järwe on põhjapool Mississippi jõekonda: Ülemjärw, kõige suurem mageda-wee järw maa peal, Mitsshigäni, Huuröni, Siri ja Dntaario järw, ühtekoku 5000 □ penk. Maad seisawad treppiwõisi üksteisest kõrgemal, aga nõnda, et Huuröni ja Mitsshigäni järw ühe järgu peal seisawad. Siri ja Dntaario järwe ühendaja jõgi sünnitab kõiges maailmas kuulsat Meiaägärä tökket. Dntaario järwest woolab wiimaks wägew Loorenzi jõgi merde, kes 70 wersta eespool suud 15 wersta lai on.

Mehhiko republiik.

§ 104. Siin oli 16^{mas} aastafadas, kus Hispaanlased Ameerikat ülesleidsid ja ärawõitsid, üks wägew riik, ka siis jo Mehhiuks nimetud, kus üks keiser walitses. Cortez (üttele: Kortes) wõitis seda maad Hispaania walitsuse kätte, kelle alla ta 1822. aastani jäi. Siis lõi ta ennast mäsfamisese Hispaaniast lahti, ja on nüüd üks republiik. Suurus 40,000 □ penk., 8 milj. inim.

Linnad: Päälin Mehhiko, seisab ilusa koha peal kahe järwe wahel ja on kõige uhkem lin Ameerikas. Rahwa arw 205,000. — Tõised tähtjad linnad on: Puebla, Guadalahhara, Potosii, kõik oma kulla ja hõbeda kaewanduste ja kauba pärast kuulsad.

Mehhiko päralt on ka poolsaar Sukataan. Kalifornia poolsaar on weel suurem jagu Indiaanlaste käes.

Ühendud=Riigid.

§ 105. Üligääni rannapoolse lademiku peale asus 16. ja 17. aastasadad palju ja mitmetfugu wäljarändajaid Eüroopa maalt elama, kus neil wahwa Indiaanlaste fugarudega palju wõitlemist oli, keda naad ifa rohlem ja rohlem keshmaa poole rühkifid. Muga mööda langesid kõik need koloniid Britannia kätte: neid oli minewa aastasadad üleühtfe 13 tükki. Seal tõusis weiffe riiu=asjadest, mis koloniidel Britanniaga sai, aastal 1773 mäsfamine ja söda mölema maie wahel, ning Inglased pidid wiimaks Ameerikalasi wabaks kiitma. Nõnda sfündis Ühendud=Riikide republiik ehk Union Põhja=Ameerikas, kes ruttu kaswis ja kelle rahwaarw Eüroopa wäljarändajate pealewõlamife läbi nõnda tõusis, et ta nüüd jo peale 150,000 □ penf. suur on 35 milj. inimesega. Praegu on teda jo 36 riiki ja mittu waldkonda ehk teritooriat, see on maajagu, kus weel rahwa arw 60,000 hinge peale ei ole tõusnud, ja kes fellepärast ifewalitsejad riigid ei wõi olla. Muidu on kõik riigid ifewalitsejad republiigid, kus üks kongres seadust annab ja üks kubernär nende täitmiste eest mu-retfeb. Kongressi ja kubernäri, mölemaid walitseb terwe rahwas. Nõnda tallitab iga riik ife oma koduseid asju; aga wäljaspooliste asjade kohta on ta paljas liige Unionist, ning ei tohi ifeenesest tõiste riikidega leppitufe seadust teha, ega söda pidada. See on terwe Unioni ast, ning fellestarwis on üks kindral=kongres ühe ülema präfidentiga walitsetud: efimest seadufe andjaks, tõist seadufe=täitmife järele=waatajaks. Kindral=kongres on, nagu ühfiku riikide kongressidgi, kahes jaus: Senat ja repräfäsentantimaja. Efimese sfisse saadab iga riik kaks saadikut, tõise sfisse iga 70,000 hinge pealt ühe saadiku, keda rahwas — nagu präfidentigi — ife walitseb. Weikene maakond Määrilända ja Wirgiinia wahel Washingtoni (ühtle: Uäfingt'ni) fogu=linnaga on terwe Unioni päralt.

§ 106. A. Kuus kirdepoolist riiki (Uus=Inglis=maa).

- 1) Meen.
- 2) Nju=Hämpfhiir.
- 3) Wärmaunt.

- 4) Mässätshuset, päälin Bost'n, 178,000 inim.
- 5) Rood=Giländ.
- 6) Konnektivöt.

B. Eõised Atlantia-okeani äärsed riigid.

- 7) Nju=Joorik, lin Nju=Joorik, kõige suurem lin Ühendud=riikides ja üleülitse Ameerikas, 814,000 inimesega.
- 8) Pensilvaania, päälin Filädelfiä, 570,000 inim.
- 9) Nju=Dshersi.
- 10) Delawäre (ütle: Deläweer.)
- 11) Määriländ, päälin Baltimore (ütle: Bältimoor), 214,000 inimesega.
- 12) Ida=Virgiinia.
- 13) Põhja=Karoliina.
- 14) Lõuna=Karoliina, päälin Charleston (ütle: Tsharl'st'n,) 50,000 inimesega, on puuwilla=kauba kõige tähtjam koht.
- 15) Georgia.

D. Mehhiko lahe äärsed riigid.

- 16) Floriida.
- 17) Alabaama.
- 18) Luisiaana, suure kaubalinnaga Nju=Orliäns, kellel 170,000 inimest.
- 19) Missisippi.
- 20) Tehhäs.

E. Suure-okeani äärsed riigid.

- 21) Oregon.
- 22) Kalifornia, kes oma suure fullarikkusega palju asujaid koku awatas. Päälin San Franzisko, kõige parema sadamaga Suure-okeani ääres; rahwa arv 103,000.

G. Missisippi idapoolsed riigid.

- 23) Lääne=Virgiinia, päälin Richmond (ütle: Ritsh-mönd).
- 24) Dheio, päälin Sinsineeti.
- 25) Mitshigän.
- 26) Indiaana.
- 27) Wisconsin.

28) Illinois, Iſhikeego linnaga, kelle rahwa arv 220,000.

29) Kentöſſi.

30) Tenesſii.

H. Miſſiſſippi läänepoolsed riigid.

31) Minneſootaa.

32) Giowä.

33) Miſſuuri, päälin St. Louis (ütle: Lui), 161,000 inimesega.

34) Arkanſas.

35) Kanſas.

36) Newaada, Kalifornia ja Tutee jaudeſt uueſt riigiks ühendud.

Seie juure tulewad weel 8 teritooriat. Sinna arwataſe kõik maad ülema Miſſiſſippi ja Kollki-Mauntiinsi wahel, keda oſaſt põliſed metsad, oſaſt preriid kattawad, ja kus suur hulk Indiaanlaſte ſuguaruſi elab, ehk Eüroopamaa küttid ümber hulguwad. Kaliforniast idapoolle on Tutee waldkond, kus mormoonid Uue-Jeruſalema linnas elawad. Weel rohkem idapoolle on Uue-Mehhiko waldkond, rikkas kullast ja muu kalli metallidest. — Põhja-Ameerika Ühendud-Riikide päralt on nüüd ka endine Wene-Ameerika.

Britannia ja Daani Põhja-Ameerika.

§ 107. 1) Britannia Ameerika. Ilmatu suur maa-jagu põhjapool Ühendud-Riikſi on — kui Kröönimaad ja endiſt Wene-Ameerikat maha arwame — kõik Britannia päralt. Aga wigusepäraſt on ükſi lõunapoolsed maajaud tähtjad; põhjapoolſeis waldades, kus kalli nahkadega kangeſt kaubeldaſſe, on ükſi ſiin ja ſeal ükſikuid kantsiſi ja kaubakohtaſt leida. Rahwas on oſaſt Indiaanlaſed, oſaſt põhjarahwa Eskimode ſuguf.

Tähtjamad kubermangud on:

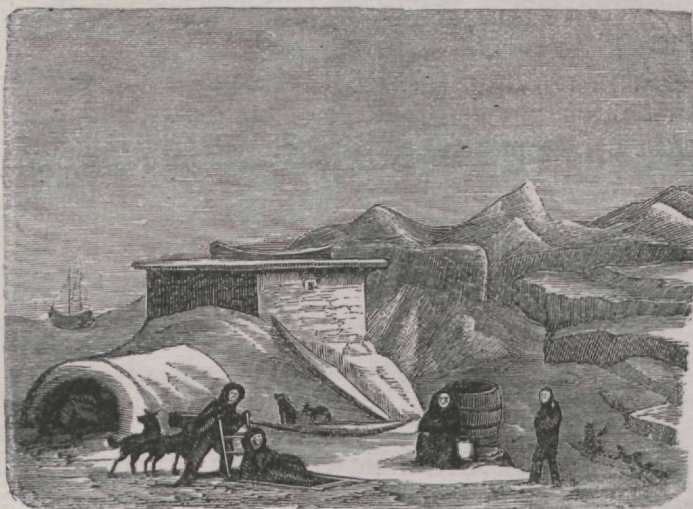
a) Känäda, linnadega Keesek, Möntriilja Kingſton. Känädal on 2 milj. rahwaſt; kõige tõiſte maajaudeſt ühtekoku ei ole neid rohkem, kui 1/2 milj.

b) Uus-Braunſhweig ja poolſaar Uus-Šhottimaa.

Tähtjad Britannia saared on:

a) Nus = Leitumaa ehk Nju = Faundländ, wäga rikkas hülgedest, kaladest ja muu elajatest, kelle nahkadest kallid kasulaid tehakse. Oma puukalade rikkuse pärast on ta iseäranis kuulus, sest et nende püügist peale 30,000 meremeest elawad ja iga aasta 10 milj. rubla eest seda kala müüwad. Naad kuiwatawad teda tuule käes enne kōwaks kui puu, nõnda et teda igale poole wõiwad ära saata, ilma et ta millasgi halwaks läheks. Ka selle saare mustad siidikarwa koerad on kuulsad, keda nende tarkuse pärast kiidetakse.

b) Bermuda saared, rannast 150 penk. eemal.

Pilt 23. Eskimoode elumajad.

Ka kest jeätust ja lund on wcel elu-ja rōõmu-leida. Seda näitab meile ülemal seisaw pilt, kus Eskimood oma talwe korterisse on heitnud. Ces otfas lafeward kaks poisji lingu, wanad inimesed waatawad pealt. Paremal pool näame üht koera-sõitu, pahemal pool taga otfas üht laewa, kes jeätuse wahesele jäänud. Majal enesel on pik, aga madal koobas ces, kust inimesed läbi pugewad, kui tupa tahtwad minna; seal naad siis ühes koos ennast hülgeraswa tule ümber selle üle rōõmustawad, et neil seefugune soe paik on, kuhu tuisu ja lõymata külma cest warjule pugeda.

§ 108. 2) Daanikoloniid on Krōõnimaal läänepoolses rannas ja Väffini lahe ümber. Rahwa arv on umbes 10,000, kes otfast

Eurooplased, osast ristiusku pöördud Eskimood. Kröönimaa on üks saar, ja niisugusi saarest on Ameerika põhjapoolse rannas mitu. Mõõda Ameerika põhjapoolist randa võib laevaga, Beeringi väinast läbi minnes, Suure-okeanisse sõita, ehk küll see aastal 1850 ülesleitud tee kauplemise juures tarvitav ei ole, sest et seda Põhja-Seeimeri keelab. Siiski käib siin palju meresõitjaid, keda wallaskala, merehobu ja hülge kasutaja püüf seie avatab. — Kröönimaa toob Daanlasele suurt kasu, iseäranis oma hülgeraswaga, pätsu- ja rebasenahkade ja eiderani sulgedega. Uuemal aeal on ka mineraalid leitud, iseäranis hõbedat. Kiwisõbe lademedes maa al leitakse kiiunrapakstust palkest, ehk küll nüüd ümberkaudu ükski puu tugewamaks ei jõua saada, kui sõrme pakuselts.

IV. Austraalia.

Maa, produktid ja rahwas.

§ 109. Austraalia langeb kahte jaku: Kontinent-Austraalia ehk Nus-Holland ja Saarestik-Austraalia, kellest pool jagu palawwõõ, pool paraswõõ peale tuleb. Suurus on 160,000 □ penk., peale 3 milj. inimesega. Austraaliat leiti nattukene hiljem üles, kui Ameerikat. Portogalia mees Magelhaens oli esimene, neid maid aastal 1521 läbi käima; peale tema saadi sealtpoolt wast 18 aastafadas selgemat teadust, nimelt Inglis laewamehe Coogi läbi. Siiski on praegugi weel keskmaa jagu peaaegu puhtast tundmata.

Ida-ranna poolt algab üks keskarmunägestik peale, kes oma lõunapoolses jaus Austraali-Alpide nime kannab. Sest mägestikust alla tõttades, jõudsid uued asujad Kesk-Austraalia lõpmata madalikude peale, kes neil nii wähe awatellelikud wälja näitafid, et seal koloniide asutamine wäga pikkamest edasi jõuab. Suurem jagu Austraaliat on küll palawwõõ sees, aga kiiima on tal sellegipärast paras ja wäga terve.

§ 110. Ehk küll Austraalia produktid suurt seltsirikust üles ei näita, siiski on nende seas mitu isesugu asja, mis tõiste maades ei leita. Neist on iseäranis nimetamise wäärt:

Smeliku kehamoobuga Känguru, pardisarnatse nokkaga ehitud nok-elajas, lendaw praw, rebasesarnane koer ilma haukuja healeta, 60 jalga pil kashelot, kelle soolikade seest üht heahaisuga rohthu (ambrat) leitakse. Dingo on Austraalia kõige suurem kiskja elajas. Lindude seast on tähele panemiseväärt: ilma tiiva ja suleta, aga karnadega laetud emu, tore paradiisi lind, walged kottkad, rohelisted tuikesed, mustad luiged ja pappakoid. Mesilased on siin ilma nõelata.

Pilt 24. Uue-Hollandis.

Kestpaigas taga otsas näame siin kaks rohthpuud, kelle al Austraalia kaasuarid, emudeks nimetud, warju otsiwad. Ces otsas wee sees rõõmustawad ennast kaks musta luile ja mõned nok-elajad. Pähemal pool näame üht toredat leiersaba lindu, paremal pool seisawad mõned kängurud, kes kõige suuremad elajad en Austraalias.

Taimeriigist on tähtjad: Saago ja kookuspalmid, manna-, leiwa- ja nuhipuud, kellest wiimsest Austraalia pärisrahwas omale sõariistu walmistab; terwed akaatsia metsad, kes kõige selgemat araabia-kummi annawad; moorus-puud, kelle koorest riidet walmistakse; birnid, kelle wars jämedamas otsas on; nardu-taimed, kelle seemneid paganad sßöömaaeaks korjawad, ja lillid, kes ilusad karwa poolest, aga ilma lõhnata.

Güroopa koduelajatest on siin iseäranis lambad nii rohkesti sginenud, et neid mõni kolonist 100,000 tükki pidab. — Uue-
mal aéal on rikkad kulla=kaewandikud üles leitud, kuhu nüüd
rahwast kõigest maailmast koku rändab.

§ 111. Rahwas on Austraalneegrid ehk Paapuad, Malaiaseltsi rahwas ehk Alfuurud ja Güroop-
lased. Paapuad, kellel suured pääd, pikkad, kuivand koiwad
ja käewarred, ning ahwisarnane näumood, on oma waimuha=

Pilt 25. Malaiaseltsi meeste ja naesterahwas.

rimise poolest weel kõige madalama järje peal. Nemad seisawad seltsipäälkude walitsuse al, elawad puuokstest tehtud urts-
kutes, koopades ja õõne puude sees, ning toidawad ennast too-
rest lihast, kaladest, taimejuurikatest ja sisalikudest, ning ei põlga
ka inimese liha ära. Dma jumalatele ohwerdawad naad ka
weel inimesi. — Alfuurud on kollased, ilusa sirge kehaga
inimesed, seisawad niisama seltsi päälkude walitsuse al, nagu
esimesed, on oma waimuelus aga jo kaunis haritud. Nemad
elawad küladest ja linnades, kauplewad ja hariwad põsdu. Kus
ristiusi aset nende seas leidnud, seal on neil omad kirikud, koolid,
õppetajad, koolmeistrid, raamatud, kaubalaewad, sõawäed, n. n. e.

Kontinent=Austraalia.

§ 112. Kontinent=Austraalia ehk Uus=Holland saab nüüd leidu=teekäijadest iga rohkem läbiuuritud, ehk küll seismaani üksi rannamaad tutvad olid. Alastal 1860 ja 1861 läidi lõunast põhjapoolse läbi terve kontinendi. Suuremas jaus leiti madalat maad, kellest siin ja seal mäe=ahelikud üle käisid, ning kus metsad, kõrbed ja steppid üksteisega seisuwahetust tegid. Nähti ka järvesi, aga rahwast ei leitud mite wäga paljult.

Eürooplaste koloniid: Ida=rannas on Britannia kõige wanem ja tähtjam kolonii Uus=Lõuna=Waales (ütle: Uääls), ka Bötini lahels nimetud, 350,000 inimesega. Päälin Sidni, 90,000 inimesega. — Suur kolonii on ka Wiktooria maakond, 600,000 inimesega, kellest 125,000 päälinnas Melburnes elab. Siin on uuemal aeal palju kulda leitud.

Teised Britannia koloniid on lõuna= ja lääne=rannas. Iseäranis palju Eürooplasi asub lõuna randa, Udelaiide walda elama, kus wiljasigitaw maa ja hea kliima on. Lääne randa saadawad Ingliseid oma kurjategijaid elama, nagu Wenelased Siberi maale.

Saarestik=Austraalia.

§ 113 a. Saarestik=Austraalia ehk Polineesia (see on Palju=saarestik) langeb kahte aheliku. Esimene ehk sees=ahelik hakkab India saarte juures Uue=Gineega peale, pöörab ümber Uue=Hollandi põhja= ja idapoolise ranna ja lõpseb Uue=Meremaaga ära. Naad on enamast kõik suured ja mägised saared. — Teine ehk wäljas=ahelik algab idapool Filippiini saarestiku peale, pöörab esite ümber sees=aheliku, ja kääneb siis järsku idapoolse. Selle aheliku saared on esimese wasta weiksed, ja emb kumb, kas kõrged ja wulkaanised, ehk madalad ja korallidest sünnitub. Ilma selle kahe aheliku on weel rohkest üfiskuid saarestikust ja saarekesi.

1) Sees=aheliku saared: Uus=Gineea, kõige suurem 12,000 □ penk., just Karpentaaria lahe wasta, kellest teda Torres=uulits ära lahutab. Ta on peaaegu puhtast tundmata. Siin on paradiisi linnu kodumaa. — Siis tulewad:

Uus-Britannia, Saalomoni saared, Uus-Kaledoonia ja muud weissemad. Uus-Meremaa on wiimane, 3000 □ penk. suur, keda Cook=uulits kahte jaku jautab. Ta on Inglise kolonii. Päärahwa Maooride arw on seal weel 100,000. Päälin on Nalländ. Sees=ahelikü külge wõib ka Tasmaania saart arwada, keda Bas=uulits Uue-Hollandi ära lahutab.

§ 113 b. 2) Väljas=ahelikü saared. Neid on mitmed teekäijad wäga kiitnud, nii hästi oma lahke kliima, rikka wiljapuude (kookus, leiwapuu, piisang), kui ka oma hea südamega inimeste pärast. Nende ahelik algab läänes Mariaani=saa-restikuga, kus Hispaania rahwal koloniisi on. Siis tulewad: Karoliini=, Fidshi=, Sõbruse= ja Seltsi=saa-restik. Wiimse seas on Tahiti saar 20 □ penk. suur, ja on kõige wiljarikkam ja ilusam Austraalia saar.

3) ühiku saarkondadest on kõige tähtsamad: Sandwichi (ütle: Sänduitshi) saared. Neist on Dwaihi 200 □ penk. suur, ühe 13,000 jalga kõrge wulkaaniga. Rahwas on selle saarestiku peal enamast kõik jo ristiusku. Nende kuninga walitseb nimetud Dwaihi saare peal Honolulu linnas, kelles 10,000 inimest. Ta on tähtjas kaubalin, ja pääjaamaks nende aurulaewadele, kes Ameerika ja Hiina wahet käiwad.

Kolmas raamat.

V. E ü r o o p a .

Piirid, mägestikud, kliima.

§ 114. Meie maajagu E ü r o o p a ühendab ennast idas Aasiaga, ja et see omalt poolt palju suurem on, sellepärast näitab wälja, kui oleks E ü r o o p a paljas liige oma idapoolsest naabrist. Tõiselt poolt uhtivad kaks okeani tema piiri, sest et Wahemerid E ü r o o p a kohta kül ka üheks isäralikuks okeaniks wõib arvada. Nende üksikuid jagust ja muid piirisi õppisime jo enne tundma (§ 35).

E ü r o o p a suurus on 170,000 □ penk. Tõiste maade wasta on tal kõige suurem ranna laialilautamine: 30 □ penk. kohta tuleb üks penikoorem randa. Maakere ise on üks kolmnurk, kelle otsad edelipool Biskaja laht, kirdepool Uraali mägestiku põhjapoolne ots, ja keskohmikupool Aasiawi meri on. Kere kohta tuleb 120,000 □ penk., arude kohta 50,000 □ penk. Nimeta kõik arud ehk poolsaared (§ 35).

Üks maa, kel nii palju arusi on, peab ka mägine olema. Nõnda on siis ka kõik poolsaared, iseäranis lõunapoolsed, mägised maad, ja kesk maakera sisse tungib üks mägestiku kolmnurk, kelle ülemine ots Saksamaal seisab (Harzi ja Weeseri mägestik). Mägestikust, kes seda kolmnurka täidawad, nimetakse E ü r o o p a keskmaa-mägestikuks. Kõrguse poolest on E ü r o o p a mägestikud keskharwulised. Kõige kõrgem ladu Mont-Blang (14,000 jalga kõrge) seisab Himaalaja ja Kordiljeera mägede kõrgusest palju tagasi. Mineraalidest kõige rikkamad on:

Uraal ja Karpaatid oma kullaga, ja Hispaania mäed oma hõbedaga, elawa hõbedaga ja siatinaga. Britannia mägedes kaewatakse palju rauda, waske ja siatina, Saksamaa mägedes iseäranis palju rauda, Wene- ja Skandinaawia mägedes waske ja rauda. (Waata ka § 36a.)

Nagu mägestikud karkarwulised leidmine olewat, nõnda on ka lugu jõgedega. Euroopa kõige suurem jõgi Wolga on 500 sent. pik, ei saa aga siiski suuruse poolest tõiste maajaude jõgede ligigi. — Kõrbesi Euroopas ei ole, ja steppisi leitakse üksi Aasia piiri wasta. — Kliima poolest on Euroopa ainus maajagu, kes palawwõõsse ei puudu. Üks weikene jagu arwamata, kes külmwõõsse ulatab, on ta terwelt paraswõõ peal. Mathemaatika kliimat muudab idas ühendus suure Aasia maaregaga, ja läänes mere mitmekordne tungimine kuiva maa wahel. Üleüldse maksab siin seadus: Mida rohkem idapool, seda külmem, mida rohkem läänepool, seda soem.

Euroopa elaja- ja taimerikkus ei ole mite nii suur ja uhke, kui tõiste maajagudes; aga ühtlasi ei ole tal ka mite nii palju lihwtiseid ja kahjulikuseid loomasi. Nõnda näitab siis Euroopa inimese figimiseks kõige mõnusam maajagu olewat.

Elajad ja taimed.

§ 115. Euroopamaa koduelajatest on weis kõige tähtsam. Kõige paremaid seltsisi leitakse Inglismaal, Hollandis, Holsteinis, Alpimägedes ja Ungriamaal. Hispaania lambad (meerino lambad) on oma peenikese willa pärast jo ammust aegast saani kuulsad; nüüd ei jää neist aga enam ka Saksa- ja Lõuna-Wenemaa lambad järgi. Kõige paremad hobused on Inglismaal, ja ka Ungria- ja Wenemaal, kus naad steppides pool metsalifelt üleskaswawad. Mägise maades leitakse iseäranis palju kitsesi, eeslisi ja hobueeslisi. Põhjamaa rahwa eluülespidaja on pätsu ehk põhjapõder, ja Wenemaa lõunapoolse steppides on kaamel tarwiline elajas. Sigu kaswatakse kõige rohkem Inglis-, Saksa-, Austria- ja Wenemaal. Sulgloomasi, nagu kanu, anisi, kalkunisi sigitakse iseäranis palju Doonawi jõearse maies, ja Saksa- ja Prantsuse maal.

Siidiusji kasvatamine on Itaalias, Hispaanias ja Türgi-
maal väga hea korra peal, ja mesilast leitakse terwes Euroo-
pas igal pool, kus rahwas põllutööst elab.

Metselajatest, kellest siin üksi kõige ülemaid nimetame,
on tähtjad: kaljukitsed, alpikitsed, põdrad, hirved,
metskitsed, jänesed, rebased, ilwesed, karud, hundid,
hülged, merehobud, wallaskalad, heeringad, luiged,
anid, fregattid, allid ja muud. — Taimeriigist on nime-
tamise väärt: wiinamarjad (iseäranis Hispaania, Prantsuse,
Lõuna-Saksa ja Ungriamaal), mais, nisu, rukkis, oder,
kaer, lina, kanep ja kartohwel, kellest mais ja kartohwel
Ameerikast seie on toodud. Wiljapuud on: sidronid, pome-
rantsid, õunad, kuldõunad (sirsihed), ploomid, kirsid
ja muud. Metsadest on nüüd jo mitmel maal hooletuma
puuraiskamise pärast suur puudus, kus sellepärast kiwisüt ja
turbast põletakse. Rikkas metsadest on weel Skandinaawia,
tema järel aga ka suur jagu Wene- ja Saksa maad.

I n i m e s e d .

§ 116. Inimeste arv Euroopas on 280 milj., see on
wiies jagu kõigest inimestest maa peal. Neid jautakse üheksa
sugufelti:

1) Germaanifelts, kes saksa keelt räägivad, ehk kelle
keeled saksaakelega sugulased on. Seie tulewad arvata: Sak-
sad, Hollandlased, Bläämid (Belgias ja Hollandi maal),
Inglased, Daanlased, Norralased ja Rootslased,
ühtekogu 90 milj.

2) Romaanifelts, see on kõik rahwas, kes wanast suure
Roomariigi liikmed olid ja üht keelt räägivad, kellega ladina-
ja kreeka keel sugulased on. Neid on: Hispaania- ja Por-
tugalia rahwas, Prantsused, Itaalia lased, Ru-
määnid ehk Wallahhid (Siibenburgia maal), Uued-Kreek-
lased ja Albaneesid, ühtekogu 80 milj.

3) Slaawifelts: Wenelased (langewad kolme liiki, kes
ennast Weliiki-Rossiks, Maalo-Rossiks ja Beelo-Ros-
siks nimetawad), Poolakad, Wendid (Lausiži maal), Tsheh-
hid (Böömia, Määria ja Põhja-Ungriamaal), Serbid (Slii-

ria, Dalmaatšia, Monteneegro, Bosnia, Serbia, Kroaatšia ja Slawoonia maal) ja Bulgaarid, ühtekoku 70 milj.

4) Soomeselts: Gestlased, Soomlased, Madjaarid (Ungriamaal), Kareelid, Sürjäänid, Permlased, Ostjääkid, Tshuwashid, Botjääkid, Tsheremissid, Mortwiinid (enamast kõik Wolga jõe ääres, iseäranis tema aru Kaama jõekonnas kunni Uraali mäeni) ja Lappolased (Põhja-Sooime ja Rootsimaal), ühtekoku peale 20 milj.

5) Keltiselts, kuhu wana Kelti ehk Gaalenirahwa järele jäänud ja laiali pillatud salgud arwatakse, kelle käes wanast terve läänepoolne Eüroopa ja Alpimaad olid. Need on: Shottid (Shottimaal), Waalenid (Inglismaal Waalest (Uäälsi) maakonnas), Sirilased ja Kimrid (Bretanjes) ühtekoku 10 milj.

6) Baskiselts, wana Ibeeride järel tulew sugu, kes Pireneei pärisrahwas olid. Need on Lõuna-Prantsuse ja Põhja-Hispaaniamaal weel 1 milj.

7) Leedoseelts: Leedorahwas ja Lätlased ühtekoku 3 miljoni.

8) Türgiselts: Dsmannid ehk Türklased, Mogaiid, Bashkiirid, Tatterlased ja Kirgiisid, ühtekoku 3 milj.

9) Mongooliselts: Samojeedid (Põhja-Wenemaal) ja Kalmulad (Wolga ja Donnijõe wahel).

Ilma nende nimetud suguseltsideta on weel kaks tükki, kes üle kõige Eüroopa laiali lautud: Tuudid ja Mustlased.

Türgi suguselts, kes muhamedi usku on, Tuudid ja mõned pagana-suguarud Põhja-Seedmere ääres arwamata, on kõiges Eüroopas ristiusk walitsemas. Kreeka-katoligi kiriku päralt on idapoolne Eüroopa, 80 miljon tunnistajaga. Rooma-katoligi kiriku päralt on lõuna- ja edelipoolne Eüroopa, 130 milj. tunnistajaga. Protestanti kiriku päralt on põhjapoolne Eüroopa, 60 milj. tunnistajaga.

Üksitud maad ja riigid.

§ 117. Eüroopa langeb 68 ükskõigest lahutud, isewalitseja riiki, kellest ennast mõningad riigikogudeks ühendanud (22 Saksa riiki ja 25 Helweetsia kantoni). Walitsuse poolest

on neid 30 republiiki, kõik muud on monarhiid, nimelt: **4 keiserriiki**: Wene, Austria, Türgi ja Prantsuse riik; **13 kuningriiki**: Britannia, Preisi, Hispaania, Portogalia, Rootsi ja Norra, Hollandi, Belgia, Daani, Kreeka, Itaalia, Baieri, Saksi ja Württembergi riik; **7 Suurbertsogiriiki**: Baadeni, Hesseni, Mecklenburg-Schweriini, Mecklenburg-Strelitsi, Oldenburgi, Saksi-Weimari ja Luksenburgi riik; **5 Hertzogiriiki**: Braunschweigi, Saksi-Rooburg-Goota, Saksi-Meiningeni, Saksi-Altenburgi ja Anhalti riik; **8 Würstiriiki**: Lippe, Schaumburg-Lippe, Waldecki, Schwarzburg-Sondershauseni, Schwarzburg-Ruudolftati, Reüs-Schleizi, Reüs-Greizsi ja Lichtensteini riik. Ilma nendeta on veel üks **publ-monarhiid**: Kirikuriik. Nende monarhiide kõrwal on **30 republiiki**: 25 kantoni Helweetsias, priilinnad Hamburg, Bremen ja Lüübek, ja republiik Santo Mariino ja Andorra.

Suuruse ja rahwa arwu poolest on Euroopa riigid wäga mitmesugused. Kui suur wähe ei ole näituseks Weneriigi ja Santo Mariino republiigi wahel, kellest esimesel jo üksi Euroopas 90,000 □ pent. on, teisil paljalt 1 □ pent. Muidugi on siis ka nende riikide wäed wäga mitmesugused; tehakse ka wahet esimese, teise, kolmandama ja neljandama liiki riikide wahel. Esimese liiki arwatakse Euroopa kuus suurewäeriiki: Wenelast, Austriat, Preislast, Prantsust, Britanniast ja Itaaliast.

§ 118. Euroopa üksikuid riikisi tähele pannes, wõime neid looduse teel nelja jausse seada:

I. Kolm lõunapoolist poolsaart.

1) Pireneei poolsaar. Riigid: Portogalia ja Hispaania. (§§ 119—121.)

2) Apeniini poolsaar. Riigid: Itaalia, Kirikuriik ja Santo Mariino. (§§ 122—125.)

3) Balkaani poolsaar. Riigid: Kreeka ja Türgi. (§§126—128.)

II. Kesk-Euroopa maad.

4) Doonawi madalik, Balkaani ja Karpaati mägestiku vahel. Riigid: Türgi vasallriigid ja Ungria-Krooni maad. (§§ 129—130.)

5) Alpide mägestik. Riigid: Helveetsia ja Austria Saksia krooni maad. (§§ 131—134.)

6) Germaania, Alpide, ja Põhja- ja Läänemere vahel. Riigid: Põhja-Saksamaa riigikogu, Lõuna-Saksamaa riigid, Holland ja Belgia. (§§ 135—139.)

7) Gallia, Pireneide, Alpide ja Germaania vahel. Riigid: Prantsus. (§§ 140—141.)

III. Põhja-Euroopa saared ja poolsaared.

8) Britannia saared. Riigid: Inglis, Šotti ja Sirimaa, kõik kolm üheks riigiks ühendud. (§§ 142—145.)

9) Süüti poolsaar. Riigid: Daania. (§§ 146—147.)

10) Skandinaavia poolsaar. Riigid: Rootsi ja Norra. (§§ 148—150.)

IV. Ida-Euroopa.

11) Weneriik. (§§ 151—171.)

I. Kolm lõunapoolist poolsaart.

Pireneei poolsaar.

§ 119. See kõige läänepoolsem Euroopa poolsaar on 10,000 □ penk. suur; kaks merd (misjuga?) uhtwad tema kaljulist randa, ja Gibraltarri merekitsus lahutab teda Aafrikast ära. Tal on palju merde tungivaid säardust, kellest kõige tähtsamad: Kap San Vincent (ütle: Wintsent), Finisterra ja Ortegat. Peale Pireneei mägestiku jooksewad mitmed mägestiku ahelikud ehk Sierrad, nagu neid Hispaanialased nimetawad, läbi maa. Kõige tähtsamad on: Sierra-Newaada, 11,000 jalga kõrge, Mula-asseeni ladwaga, ja Sierra-Moreena. Kantaabria ahelik põhjas ühendab ennast Pireneei mägestikuga. Nende mäeahelikude vahel lautawad ennast suured kiltmaad laiati, kus kliima suwel wäga palaw ja

talvel kaunis külm on. Siin on wähe rahwast, muud kui lamburid käiwad oma suurte meerino-lamba karjadega ühest kohast tõisti, kus wahel 10 kunni 40 tuhat tükki ühes karjas on, ning künngaste warjul nähtakse kaanin-jäneseid tosinate kaupa mängiwat. Orgudes ja madalikudes on peaaegu Afrika kliima, ja seal on sellepärast ka Afrika produktiwi leida, nagu rikka Granaada ja Andaluusia orgudes, kus datlid jo wäga hästi küpsewad. Rahwas on omas waimu-harimises üleühtse tagasi jäänud, nagu seda igas katoligi riigis näha on, sest et rooma-katoligi preestrid rahwa-koolide sõbrad ei ole. Preestride ja mungade hull on lõpmata, kes ennast kõik rahwa rumalusest ja kloostride suurest warast nuumawad.

Selle poolsaare rikkuse, iseäranis tema hõberikkuse pärast on jo wanast aeast saani wõerast rahwast sinna elama tunginud. Jo Wõniitsia rahwal oli seal koloniidid. Siis taplesid tema pärast Kartaago ja Rooma rahwas, kelle käest teda aastal 400 peale Kristust Westgooti rahwas ära wõitsid. Aastal 711 asusid Araablased (pärast Maurid) selle poolsaare peale elama; üksi Kantaabria mägedes jõudis ennast weel üks weikene kristlik riik ülewal pidada. Megambõda lautas ennast aga ristirahwa walitsus wahwa wõitlemistele järel jälle lõunapoolse laiali, ning aastal 1492 langes wiimane Mauride lin, Granaada, ristirahwa kätte. Sel aeal olid ennast mittu kristliku riiki ühendanud, keda Hispaaniaks nimetadi. Teemast lahkus seisib Portugalia riik.

§ 120. I. Portugalia kuningriik oli 16ma aastasadast Ameerika ärawõitmise ja leiduteekondade aeal üks wäga wägew riik, jah, esimene kaubariik Euroopas. Müüd on tal aga weel wähe koloniidid tõistes maajagudes; ta on oma endise kõrge järje pealt maha langenud. Suurus: 1700 □ penk.: rahwa arw: 4 milj., peaaegu kõik rooma-katoligi usku.

Linnad: Päälin Lisboa (saksakeeli Lisabon), 300,000 inimesega, seisab Taaho jõe kaldal, wäga ilusa ja kõrge koha peal. — Dporto, oma joodawa wiina pärast kuulus; 82,000 inim. — Coimbra, uniwersiteedi lin. — Elwas, kõige kindlam kants.

§ 121. II. Hispaania kuningriik, oli nagu Portugalia 16ma aastasadast Kaarel I. ja Wilip II. walitsuse al kõige

wägewam, nõnda et kõised Euroopa walitsused tema wõimust arwasid wähendama pidada. Aga oma nõrga walitsejate ja troonipärimise waidlemiste läbi langes ka Hispaania selleks, mis ta nüüd on. Suurus: 9200 □ penk.; rahwa arw: 16 milj., kes ka kõik rooma-katoligi usku on. Hispaania riik langeb nelja üksiku „krooni;“ need on: Kastiilia, Aragoonia, Nawarra ja Biskaaja.

Linnad: Päälin Madriid, 300,000 inimesega, seisab kuiwa kiltmaa peal, on wäga ilusaste ülesehitud ja näitab palju toredaid kirikuid, ja kuningliku majasi. Wet tuakse Guadaraama mägedest. Selle mägestiku ääres on San Lorenzo klooster, ka Eskorialiks nimetud, kuhu kõik Hispaania walitsejad maha maetakse. Mite kaugel sealt on Laache jõe ääres kuninglik suwelos ja lin Aranhuees, ning siit weel nattute allapoole Hispaania endine päälin Toledo, kus nüüd maa ülempiiskop elab. — Sewilja, 150,000 inim., tähtja kalewi wabrikutega. — Seeres, 52,000 inim., kuulus oma joodawa wiina pärast. — Kaadis, maaneeme peal, sõasadam ja riigi esimene merekauba koht. — Granaada, kus endine Mauri kuningate ühe los praegu weel alles. — Maalaga, kuulus oma wiina pärast. — Kartabeena, sõasadam 150,000 inim. — Barseloon, 250,000 inim. — Walénzia, oma raamatu kauplemise pärast tähtjas. — Wahemeres on kaks saarestiku Hispaania pärast: Pitiuusid ja Baleaarid. Wiimaste seas on kõige tähtsamad saared: Maljorka, Palma linnaga, ja Minorka saar.

Nende mõlema suurte kuningriikide seltsi käib weel weikene talupoegade ja karjaste republiik Andorra, Hispaania ja Prantsuse ühendud kaitsemise al seistes. Mlusa Piirenei orgudes, kõrge lumega kaetud mägedest sisse piiratud, seisawad selle heasüdamega ja wõeraid lahkest wasta wõtja rahwa külad. Rahwa arw on kõigest 4000 hinge.

Apeniini poolsaar Itaalia.

§ 122. Põhjas Alpide mägestikust sisse piiratud Itaalia poolsaar on suurem jagu mäginine maa. Pikkuti käib taft täitja Apeniini mägestik läbi, ning jättab aga mõningad ma-

dalikud järele. Meist on kõige suurem Poo jõekond ehk Lombardia madalik; kõised weiksemad on: Toskaana madalik, Arno jõe suus, Kampánja di Rooma, Kampánja di Naapoli ja Apuulia madalik.

Lombardia 70 penk. pik ja 10 kunni 30 penk. lai madalik on üks rohkestest westitud maafond, lahke kliima ja rikka wiljaandega. Nisu-, maisi- ja riisi-põldude wahelt paistawad wiigi- ja wiinamarja, sidroni- ja oliiwipuude aiad wälja. Poojõe arud on: Tessiino, Lago madshoore järwest tülles, Uda, Koomer järwest, ja Mintsho, Garda järwest läbi jookstes. Mere ääres on hull suuremaid ja weiksemaid järwest, Lago unideks nimetud, keda kitsad maapeenrad merest ära lahutawad ja kes täis weikseid saarekese on.

Toskaana madalik on ilusa mäekünkudest ja oliiwi- ja kastaania metsadest sisse piiratud. Wiljapõldudest käiwad mooruspuu alleed läbi, ja pidu serwasi on naad paplipuudega ära istutud, kelle najal wiinamarjad püsti ajawad. Slnwaheta halja heinamaade peal õitserwad kõige ilusamad lillid, ja aidades kaswatakse kõiste wiljajalstide seas ka iseäranis kosutawaid meloonisi. Mere ääres on marém mad ehk suured soofed rannamaad, kus üksi talwe aeal karjasi käiakse söötmas, sest et suwel pahad aurud terweise kahjulikud on.

Kampánja di Rooma ks nimetakse terwet wiljarikkast madaliku Teewere jõekonnas, Apeniinide ja mere wahel. Tema lõunapoolne jagu, umbes 5 penk. pik ja 1 kunni 2 penk. lai, on Pontiini soo nime al tuttaw, kellest kanaal läbi käib. Üksi kanaali ääres kaswab wilja. Muidu on ta inimestest tühi, sest et soo aurude pärast seal keegi ei wõi elada. Üksi hirvedele, metsfigadele ja lindudele on ta elukorteriks, ning talweaeal ka karjadele söödimaaks.

Kampánja di Naapoli on Itaalia kõige wiljarikkam jagu. Nisu, maisi ja muu wilja kõrwas kaswab mäekünkude peal oliiwi-, wiigi- ja mooruspuid, ja kuldõuntest ja datlipuiest näikse terweid metsasi. — Sdapoolse Apeniini mägedest on Apuulia madalik selle wasta enamast kuuw sööt, kus suured hobuste ja lammaste karjad toidust leiawad.

§ 123. Kliima on Itaalias üleühtse lahke ja hea. Põhja-Itaalias on lund ja jeätust üksi paar kuud otsa leida,

Kesk-Staalias küpsuvad ja kuldõunad, ja Lõuna-Staalias saab lund aga arwa näha, ning palmipuud ja kaktused kasvavad siin jo väga hästi. Suureks waevaks on wahel Aafrika maalt lõõtsuja palaw sirõkko tuul. — Staaliatalane awaldab palju waimuandeid ja elawust, iseäranis muusika ja laulmise ilustuses; aga tal puudub tõsidus ja waimu kindlus. Wanal aeal tegid ennast siin suure waimuga mehed kõige maailma ees kuulsaaks, kelle ilustuse-tõbb ka weel järeltulewa aegadele jäädawaks eeskujuks saawad olema. Ka nüüd on Staalias weel küll kuulsaid mehi ning muusika-, ehitamise- ja maalimise-ilustustes on ta praegu weel kõigile õppijatele ülemaks kooliks. — Suurus: 5400 □ pent.; rahwa arw: 27 milj., suurem jagu rooma-katoligi usku.

Staalias on kas poolsaare enese, ehk ümberkaudse saarte peale jo aegsaste mitmetesugu kultuur-rahwast elama asunud, nagu Wõniitjad, Etruskid ja Kreeklased. Siis sai ta suure Rooma riigi peaks, kes terve sel aeal tuntud maailma üle walitses. Kui selle riigi õhtupoolne jagu ära oli lagunud, langes ka Itaalia aegamööda mitmesse tükki. Iseäranis tähtjas oli Kirikuriigi asutamine. Nõnda ära tükkistatud jäi ta kunni uuema aeani, kus ta ennast jälle ühendama hakkanud ja selle tõbga jo tükk maad edasi jõudnud.

§ 124. I. Itaalia kuningriik, suur 5166 □ pent., 24½ milj. inimesega. Osast rahwa tahtmise järel, osast ärawõitmise teel on suurem jagu Itaalia maid endise kuningriigi Sardiinia külge saanud. Nõnda sündis Itaalia kuningriik, keda nüüd 8 kubermangu jautakse. Need on:

Ülem-Staalias: 1) Lombardia (endine Piemonte ilma Sawoieni ja Nizzata, ja endine Lombardia), 2) Weneetsia ja 3) Emiilia (endine Modena ja Parma).

Kesk-Staalias: 4) Toskana, 5) Umbria (endise Kirikuriigi keskmine jagu) ja 6) Markid (endise Kirikuriigi idapoolne jagu).

Allam-Staalias: 7) Naapoli (terwe lõunapoolne jagu Itaaliast) ja 8) Sidsiilia (saar). — Itaalia päralt on ka Sardiinia saar. Korsika saar, keda Bonifaziuse wain Sardiiniast ära lahutab, on Prantsuse, ja Malta saar Inglise päralt.

Linnad: Lombardias: Toriino, 200,000 inimesega. — Geenowa, tõuseb mööda mäerinda üles ja on jellepärast oma marmori lossidega kaugelt nähtud ilmatu ilus. — Milaano, oma uhke Toomkiriku pärast kuulus.

Veneetsias: Veneetsia, 120,000 inimesega, seisab suure hulga saarte peal Laguunides, üks penikoorem kindlast maast kaugel; majade ääres on kitsad purved, kus peal käiakse, ja uulitsade asemel on kanaalid. Vanast oli Veneetsia lin üks väga vägev kaubalin ja rikkas republiik, kellel mite üksi Staalias, vaid ka Balkaani poolsaare peal maid oli. — Paadua, uniwersiteedi lin. — Mantova ja Verona, kantsilinnad.

Emiilias: Parma. — Modena. — Bolónja, esimene siidivabrikute paik. — Arraara, oma marmori pärast kuulus.

Toskaanas: Firenze, Staaliala kuningriigi uhke päälän, Arnojõe ilusas orus, 116,000 inim. — Piisa. — Livorno, tähtjas mere kaubalin.

Umbrias: Peruu ds ha.

Markides: Ankoona, mere kauplemise koht ja kantsilin. — Loreto, ristirändamise koht.

Naapolis: Naapoli, oma 420,000 inimesega kõige perekam lin Staalias. Ta seisab väga ilusa koha peal. Tulepurtskaja mäe Vesuusi jalul lautab ta ennast wibus ümber sinise sadama laiali. Wee peal kiiguvad kalameeste lodjad ja muud suuremad laewad; eemalt tõusewad saared wee seest üles. Staalialane ütleb: Vedi Napoli e poi muori (see on: Wõeras, tule Naapoli, näe teda ja sure). Kõige ilusam uulits on Toledo uulits. Siin on kõige kirjum rahwa kihin. Rest uulitsat mööda sõidawad tõldade ridad ja ratsamehed; jalgsi käijad hoiawad serwade poole. Väljas kohwimajade uste ees istuwad kohwijoogjad; kofkad, ülespassijad, jeätus-wee müüjad, kastaania küpsetajad, ennemuistse juttu westjad ja kõikjuga sed hantwärgid jooksewad sinna tänna, ja otsiwad teenistust. Uhtlast on kõikjuga riideid näha: Moodu järel riides kodaniku kõrwal näed ja lazaronit oma närutand hilpudes; punase mütsi ja wõõga ehitud kalamehe juures seisab talunaene oma kirju päärätti kuga; seal on soldatisi punases mundris, munkasi pikkas „kõrdi kuu“ riides, kirjutressidega teenijaid, Inglise, Wenelasi, Kreel-

lasti, ka Neegrifigi omas rahwa=riides. — Naapoli ligidal on Wefuufist wanal aeal finni maetud linnad Herkulaanum, Pompeeji ja Stabiiä, keda ofast uuemal aeal jälle maa alt wälja on kaawatud.

Pilt 26. Naapoli linna turu peal.

Sibülias: Palärmo, 170,000 inimesega. — Messina, kaupleb palju lõunapoolse puuwiljaga.

§ 125. II. Kiriku riik. Paawst ei ole mite üffi rooma-katoligi kiriku ülem pää, waid ühtlasti ka ilmalik würst. Tema wald oli seiemaani 750□ penf. suur, 3½ milj. inimesega, kellest aga nüüd suurem jagu Staalia kuningriigi külge ära wõeti, nõnda et paljalt 214□ penf. järele jäid.

Päälin Rooma, 200,000 inimesega, mõnes tükkis kõige imelikum lin wanas maailmas, seisab ofast paremal, ofast pahemal pool Teewere jõge. Kõige rohkem nägemise wäärt asjad on siin: Peetri kirik, Watikaano ehk paawsti los oma 10,000 tuaga, ja Kastello St. Anshelo (Ingli kants) ehk wangihoone, kuhu Watikaanost maa-alune tee ligi käib. Kõige kirjum elu awal dab ennast ilusas korso uulitsas. Sadam on Tshwiita=Welfia.

III. Santo Mariino republiik, Umbria maakonnas, 1 □ penk. suur, 8300 inimesega.

Balkaani poolsaar.

§ 126. Kolmat, 8000 □ penk. suurt lõunapoolist poolsaart jautab wägew, aga weel wähe tuntud Balkaani mägestik Euroopa kereft ära. Põhja poole ei läkita see mägestik ühtegi tähtjat aru wälja, aga wiland saadab ta neid lõuna poole, kus naad kui wõrk üle kõige poolsaare kääwad ja suure hulga, mägedest sisse piiratud maakondasi sünnitawad. Balkaani süsteemist puhtast lahuz on weiksama poolsaare Moreea mägestiku-süsteem, kes kui eesleer suure poolsaare lõunapoolses otsas seisab, kes ennast temaga Korintuse maakitsuses ühendab. Selle wasta aga lähewad suure poolsaare mägestikud mere = wee al edasi ja tõusewad aeg aealt kui saared wee peale, keda poolsaare ümber rohkeste leida on. Kliima on lahke ja paras, ja maa kannab rohkeste wilja, kellest oliiwid, wiigi- ja wiinamarjad esimese numri al seisawad.

Ka see poolsaar on aearaamatus wäga tähtjas maa. Tema lõunapoolse jagudes elas wanast Kreeka rahwas. Selle rahwa suurte tegudest, tema waimu kõrgusest ja selleläbi tema wägewa wõimusest iga järeltulewa Euroopa rahwa waimuharimise üle kunni meie aeani, sellest kõigist kuulutawad meile aearaamatud wäga palju. Pärast heitis neid wägewam Rooma rahwas oma alla. Üks pool selle suure Rooma keiserriigist, Hommiku- ehk Kreeka-riigiks nimetud, seisis kunni keskaja arwuni. Ta langes siis oma päälinna Konstantinoopoliga Türgi rahwa kätte, kelle riigi pesa nüüdgi weel selle poolsaare peal seisab, ehk kül tema maid rohkem Aastias ja Aastikas on, kui Euroopas. Ühtekoku on Türgiriik 80,000 □ penk. suur, 39 milj. inimesega. Oli ta aga ka lord nii wägew, et terve õhtupoolne Euroopa tema ees wärikses, siis on tema wõimus nüüd nii otsa lõppenud, et teda „haigeks meheks“ sõimatakse, kellele pea surm kätte tulla. Nõnda on ennast ka jo Kreeka kuningriik tema walitsuse alt lahti lõvunud, kes nüüd lõunapoolist poolsaare jagu walitseb.

§ 127. I. Kreeka kuningriik. Suurus 950□ pent., rahwa arw 1½ milj., kes kreeka-katoligi usko on. Uus-Kreeklane on küll kaunis tõist sugu, kui tema kuulsad eeswanemad olid, siiski ifa weel priiuse armastaja, rõõmsa meeleline ja ka wal kauplemise peale, aga ka ilma usu ja truufeta. Nanna äärne rahwas on kui meresõitjadeks sündinud ja sellepoolest kuulus. Kreeka riiki on kaks jagu: Liwaadia (wanast Hel- las), Türgiriigi ja Keepanto lahe wabel, ja Moreea (wanast Peloponneesus), keda Korintuse maakitsus Liwaadiaga ühendab.

Linnad: Päälin Ateene, oli Türgi walitsuse aeal puh- tast ära lahutud, on aga nüüd jälle kaunis uhkest üles ehi- tud; warjab mitmesuguseid mälestusi wanast Kreeka aeast. Nä- gemise wäärt on nüüdgi weel Akroopolis, üks wanaaegne kaljukants. — Sadam Pireeus. — Korintus, kus apos- tel Paulus kaua aega elas. — Patraas.

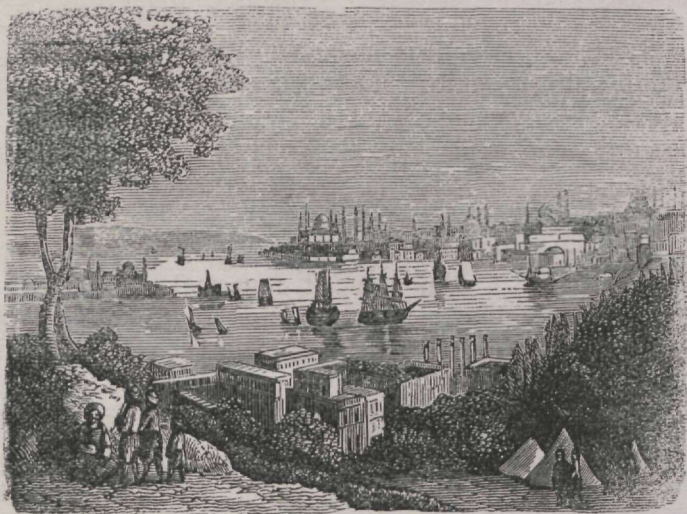
Saared (ühtekoku ka Kreeka Arhipeelaguselks nimetud): Megroponte, kõige suurem. — Südra saarekene, 2□ pent. suur, aga 50,000 inimesega, kessel ühtekoku 400 laewa on; kõik meremehed. — Maisa maast kaugemal on Kükladi saa- restik, kelle kõige suuremad saared Naksia ja Süüra on. — Läänepool on Ioonia saarestik, Korfu, Kefaloonia ja Bante saarega.

§ 128. II. Türgi keiserriik, 7000□ pent. suur, 11 milj. inimesega, kellest 9 milj. ristiusku on. Muhamedi usulesti on 3 milj., ja neistgi on paljalt üks milj. Türglased. Muu rahwas on suurem jagu Slaawi seltsi, nagu Serbid ja Bulgaarid. Türgi keisri ehk sultani walitsus on ilma määramata, see on, ta walitseb täitsa oma tahtmist mööda. Tema kõige ülem riigikohus on diwan, kelle esimest ministrit suurwesiriiks nimetakse. — Türgiriik langeb ilma wasälli- riikide kuude kubermangu, ja igas ühes walitseb üks kubernär, keda pashaks nimetakse.

Linnad kuue kubermangu järel: 1) Traakias: Konstan- tinopoli, türgikeeli Istambul. Ta on suure Türgi riigi päälin, ja üks neist kõige suuremaist ja imelikumaist linnadest maa peal. Oma 900,000 inimesega seisab ta Bosporuse ääres, nõnda et ta kaks maailma jagu ja kaks merd ühendab.

So wanast aeast saani on ta tähtjas kaubalin, sest tema sadam on üks neist kõige parematest. Sultani uhket lossi nimetakse seraailiks. — Adrianoopoli, Maritsa jõe ääres, 150,000 inim. — Sellesama jõe ääres on ka Filipoopoli ehk Fe=libee. — 2) Makedoonias: Salonika, kaubalin. 3) Tes=saalias: Larissa. — 4) Albaanias: Jaanina. — 5) Bos=niaas: Bosna=Seraj. — 6) Bulgaarias: Sofia. Kantfi=linnad on Widin, Silistria, Warna.

Eüroopa saartest, mis Türlkaste päralt, on kõige suurem Kandia (wanast Kreeta), päälinna Kandiaga.

Pilt 27. Konstantinoopoli.

Marmora mere poolt, mäe otsast waadatud. Kesk pilti taga^motsas maa neeme peal näame segu lossi, aidast ja mosheesi, keda ühtekokku Seraailiks nimetakse; rohkem paremat lät näame Istambuli majasi, kelle üle tornid wälja paistawad; Bosporuse enese peal sõidawad laewad edasi, tagasi; pahemal pool paistab Skutaari lin Nafla kalda pealt meie silma.

II. Kesk-Eüroopa maad.

Doonawi madalik.

§ 129. Kesk-Eüroopa pääjõgi on idast läänepoole jooksjä Doonau, kes oma ülemise jauga Saksamaa piiri sees

seisab. Sellepärast räägitakse ühest Doonawi kõrgustikust, kes Saksamaa päralt, ja ühest Doonawi madalikust. Doonawi madalikus elab 10,000 □ penk. peal umbes 15 milj. inimest, kes aga mite kõik ühest suguseltsist ei ole. Kõige perekasmad seltsid on neist Madjaarid ja Slaawid. Ka ei ole naad kõik ühe riigi walitsuse al, waid osast on neid Türgi, osast Ungria-krooni maade alamaid.

I. Türgi wasälliriigid.

1) Serbia würstiriik, 1000 □ penk. suur, peale 1 milj. inimesega. Maksab Türlasele tribuuti.

2, ja 3) Wallahhia ja Moldau, mõlemad Rumäänia nime al ühe würsti walitsuse alla ühendud, kes Türgi sultanile tribuuti maksab. Suurus: 2000 □ penk., 4 milj. inimesega.

Linnad: Serbias on kantšilin Belgrad, 35,000 inim. — Kragujewats, mägestiku jalal, Serbia würsti residens. — Wallahhias: Bukarest, 124,000 inimesega, riigi päälän ja würsti residens. — Moldawis: Sassi, päälän, 70,000 inim. — Raubalin Galatsh.

II. Ungria-krooni maad.

§ 130 a. 1) Ungria-kuningriik, 3265 □ penk. suur, 8 ³/₄ milj. inimesega.

2) Siibenbürgia suurwürstiriik, 1100 □ penk. 2 milj. inimesega.

3) Woivoodina, Doonawi ja tema aru Teisi wahel, ja Temeswaar Banaat, Teisi, tema aru Mooroshi ja Doonawi wahel, 544 □ penk., 1 ¹/₂ milj. inim.

4, 5) Kroaatsia ja Slawoonia kuningriigid, Draui, Doonawi ja Sauu wahel, 333 □ penk., 967,000 inim.

6) Dalmaatsia kuningriik, kes Alpide- ja Balkaani-mägestiku ühendamise punktist peale mööda Adriaatia mere randa edasi läheb; 230 □ penk., ¹/₂ milj. inim.

7) Rajawahimaad, kitsas, aga pik kolonii mööda terwet piiri wasta Türgi raja. Ta on 600 □ penk. suur, 1 milj. inimesega, kes soldatid on ja põllutöö kõrwas raja peal wahti pidawad.

Kõik need riigid ühtefoku on Ungria kuningriigi krooni-maad, kelle kuningas Austria keiser on. Selle wiljasgitawa

maal on Madjaarid walitseja rahwas, kes oma wahwuse ja isamaa armastamise pärast kuulsad. Naad on üks ilus, intelligent inimese selts, kes oma waimuharimises kaunis kõrge järje peal seisawad, ja kelle literatuura (kirjadus) jo väga suureks ja rikkaks kaswanud. Madjaarid on Gestlastega jugulased. Tõist rahwast on: Slaawisi, weel wähe haritud, Saksu, Mustlasi ja Suutisi. Usu poolest on $\frac{1}{2}$ jagu rooma-katoligi, $\frac{1}{4}$ jagu protestanti, ja $\frac{1}{4}$ kreeka-katoligi usku.

Ungria maa oli wanast Roomariigi kubermang, keda 9mas aastasadas Aastast tulejad Madjaarid ärawõitsid, kes tül aega ka terwet Saksamaad oma wahwusega wärisema pandsid. So 10mas aastasadas heitsid naad oma hertsogi Stefani al risti usku, keda nüüd Rooma paawstist kuningaks krooniti. Kuninga Ladislawi al wõideti Slawoonia ja Kroaatsia maad Ungria külge, ja pärast ka weel Dalmaatsia maad. Peale kuningliku suguwõsa ära suremise aastal 1301 sai Ungria riik üheks puhkuningriigiks, kus igakord kuningat uuest walitsebi, kui wana ära suri. Seit aeast saani, kus Ungria rahwas Austria keisrit Ferdinandit I. aastal 1526 omale kuningaks walitset, on nende maa üks jagu Austria keiserriigist.

§ 130b. Linnad: Ülem-Ungriamaal: Presburg, endine päälid Doonawi ääres, kus nüüdgi weel riigipääwa peetakse ja kuningat kroonitakse; 45,000 inim. — Mõõda Doonawi jõge allapoole on kantsid Raab, Komorn ja Gran. — Neustidlerjärwe ligidal on Dödenburg. — Mäelinnad Kremnitz ja Schemnitz.

Allam-Ungriamaal: Dofen ja Pest, tõine tõiselpool Doonawit. Esimene on paremal pool jõge kõrge kalda peal, ja on Ungriamaa praegune päälid, 58,000 inim. Pest seisab pahemal madalal kaldal, 135,000 inimesega, ja on tähtjas kaubalin. Tema ümberkaudsed maad, nagu Erlawi ja Tokaji maakonnad, annawad kuulsat Ungriamaa joodawat wiina. Slawoonia raja pool seisawad Siget ja Sigetwaar. — Segedin, kindellin.

Woiwoodina ja Temeswaar-Banaati linnad: Temeswaar, tugew kants, 24,000 inimesega. — Tereesialin, 55,000 inimesega.

Kroaatias ja Slawoonias: Agram ja Gheet.

Siißenbürgias: Klausenburg, 25,000 inim. — Kroonstat ja Hermansburg.

Dalmaatias: Saara, päälin.

Alpide mägestik.

§ 131. Kaukasuse mägestiku järel on Alpid kõige kõrgemad mäed Euroopas. Lõunas langewad naad järsku Lombardia madaliku peale maha, põhjas aga lautawad naad ennast pikkamesti allalangewa arudes kaugele laiali. Need arud on pikkad mäe-ahelikud, kellest mõlemal pool weiksemad arukesed wälja lähewad, kes omalt poolt suuremaid ja weiksemaid orgusi sisse piirawad. — Alpid on üks tore mägestik. Tema ladwad on umbes 8000 jala kõrgusest saani kunni otsani igawese lume ja jääga kaetud, ja tema kaljurünkaste otsad küüniwad nagu lõpmata tornid pilwedesse. Läbi sügawa, koleda lõhustikude tungiwad rusutajad jõed wulinal alla. Puhod puuduwad sul lõpmata kaljurünkad wõlwitud kattustega silma, puhod jälle korrata kaljuhunikud, kelle terawad otsad ennast nagu nõelad wasta taewast püsti sirutawad. Siin jooksewad koredad mäeküürad ühetasases kõrguses edasi, seal jälle tõusewad mustad paed korraga nii äkkilijest püsti, et lumigi nende külge kinni ei wõi jääda. Mlama regioonides aga lautawad ennast ilusad ja wiljarikkad orud laiali, keda jääliugustikude kõrwas roheline murd ja alpihallid ehitawad.

Terwet Alpi mägestiku jautakse kolme jaku:

1) Lääne-Alpid, Bahemereft kunni Mont-Blangi ladwani. Kõige tähtsamad ladwad on siin: Pelwoo, 13,000 jalga kõrge, ja Mont-Biiso, 12,000 jalga.

2) Bentro-Alpid, algawad läänes Mont-Blangi 14,000 jalga kõrge ladwaga. Lõised kõrgeid ladwad on: Mont-Roosa, peaaegu Mont-Blangiga ühe kõrgune; Finsteraarhorn, 13,000 jalga, St. Bernhard ja Bernina.

3) Ida-Alpid, lahutawad ennast kahte arusse. Kõige kõrgemad ladwad on Ortles ja Suur-Glofner.

Pilt 28. Alpid.

Helweetsia republiik.

§ 132. Helweetsia on üks riigikogu 25 prii-riigist ehk kantonist, kellest igal ühel oma walitsus on, keda aga üks koguseadus ühendab. Koguseadust annab kogu-kohus, keda rahwas walitseb ja kes Bärni linnas koos on. Suurus on 740 □ penk., rahwa arv 2½ milj., kellest suurem jagu Germaani-, aga ka palju Romaani- ja weikene jagu idas Slaawi-seltsi on. Umbes 1½ milj. on protestanti-, töised enamast rooma-katoligiusku. Elaja kaswatamine ja põllutöö on pääatallitused.

Suurem jagu Helweetsiast oli wanast Saksa riigiga ühendud. Aga kui pärast Saksa keisrid Habsburgi sugust seda maad ülekohtusel wiisil litsuma hakkasid, tappis Willem Tell maa-walitseja Gessleri ära, ning Schwizi, Uuri ja Unterwalbi rahwas kiskusid aastal 1308 kõig keiserlikud sundimise kantid maha, heitsid wastastiku kaitsemiseks kogu ja taplesid 1315 ja 1386 õnnelikult Austria rahwaga. Ika rohkem linnast ja maakon-

dast heitsid selle fogu nõuusse, kes aastal 1648 mitme sõa järel oma priiuse lõppeks onneti sai kinnitud.

Linnad: Bärn, 34,000 inimesega, riigifogu päälin. — Züürih, ilusa järve ääres, kõige tähtjam wabriku ja kaubalin. — Baasel, oma rikkuse, kauba ja siiditööde pärast kuulus. Igas ühes neist kolmest linnast on uniwersiteet. Prantfus=Helweetsia jaus on Genf, 45,000 inimesega, ilusa Genferi järve ääres, ka uniwersiteedi lin. Weiksemad linnad on: St. Galli, Freiburg, Luzern ja Neienburg.

Austria keiserriik.

§ 133. Kõik Austria keiserriigi maad ühtefoku mõõdamad 11,300 □ penk., 33 milj. inimesega, kellest peaaegu ^{5/7} jagu rooma-katoligi usku on. Maa on oma wiljarikkuse pärast kuulus. Joodaw wiin, aia wiljad, umalad, linad, tubakas on iseäranis nimetada. Suuri metsasi on Tiroomis, Slawoonias, Galiitsias. Ka weiste kaswatamine on tähtjas, nagu pudelajate, mesilaste ja siidiussti harimine. Mägedest kaewatakse kulda, hõbedat, elawad hõbedat, tina, wask. Soola on ülesligagi.

Kui Rudolf von Habsburgi aastal 1273 Saksa keiseriks walitsedi, olid tema suguwõsal rikkad mõisad Ulem-Reini ja Mari jõgede ääres. Pea aga langesid ka terwed rikkad maad tema kätte, nõnda et ta jo oma poegadele Austria, Steiermarki ja Kraini maid omaseks wõis jätta. Sest aeast saani on Habsburgi maja ruttu kaswanud. Iseäranis tähtjas oli, et 1526 Böömia ja Ungria puhk-kuningriigid omad kroonid Habsburgi kätte pandsid. Pärast tuli küll ka raskemaid pääwi, iseäranis Napoleoni I. aeal, ja lõppeks weel aastal 1866, kus Austriat saksa seaduse-fogust wälja lükkati, ning Lombardia ja Weneetsia kubermangud tema alt Itaalia kätte said. — Müüd on Austria konstituutjia monarhiide liiki astunud, ning sellega on tema elule uus ja rõõmus sigimise aeg peale halkanud. Uus riigipõhjusseadus tunnistab Austria monarhiid üheks riikide-ühenduseks, kus igal rahwal ühewääriline õigus on, ning igal ühel seaduste äramääramiste juures riigi-nõuukogus (reihsradis) luba on ühes mõista, kelle kätte ifa wiimane otsuse andmine jääb. See riigi-nõuukogu on kahes jaus: herrade koda ja saadikude koda.

§ 134. Peale Ungria-krooni maie ja Galiitsia kuningriigi on Austria päralt mittu ühendut riiki, keda ühtekoku Sassa-krooni maaks nimetakse.

1) Ertshertfogiriik Austria, keda Doonawi aru Enskachte jaku jautab. Suurus 561 □ pent., 2½ milj. inimesega.

Linnad: Wiin, keiserriigi päälin, 600,000 inimesega, Doonawijõe paremal kaldal. Tähtjad hooned on keiserlik loss, Stefani kirik oma 444 jalga kõrge torniga ja uniwersiteedi maja. Wabrikute arv on väga suur, ja kauplemine elus, iseäranis Doonawi-maade ja Türklastega. Linna ligidal on keiserlik suweloss Schönbrun. Doonawi ääres, kelle org siin kindlaks tehtud, on Linz.

2) Hertfogiriik Salzburg. Suurus: 130 □ pent., 154,000 inim. Päälin Salzburg, ilusa koha peal, 20,000 inimesega.

3) Hertfogiriik Steiermark, 390 □ pent., peale 1 milj. inim. Päälin Graz, Muuri jõe ääres, 70,000 inim.

4) Hertfogiriik Kärnten ehk Karintia, 188 □ pent., 346,000 inim. Päälin Klagenfurt, 17,000 inim.

5) Hertfogiriik Krain, 181 □ pent., 452,000 inim. Päälin Laibach, 24,000 inim.

6) Grahwiriik Görz ja Gradiska, Marktgrahwiriigi Slistria ja Triesti linnaga. Suurus: 145 □ pent., 520,000 inim.

Linnad: Triest, 107,000 inimesega, merekaubalin, kaupleb iseäranis Hommiku maaga. — Görz, 16,000 inim.

7) Grahwiriik Tirol ja Foraarlberg, 532 □ pent., 925,000 inim.

Linnad: Innspruk, 17,000 inim., wahwa Andreas Hoferi hauaga. — Trient, 17,000 inim.

8) Kuningriik Böömia, 944 □ pent., 4½ milj. inim., kellest suurem jagu Slaawi seltsi on.

Linnad: Praah, 160,000 inim. — Böönihsgraz, kantšilin. Kuulsad terwise-wee ja suplemise kohad on: Tepliz, Karlsbad, Marienbad.

9) Marktgrahwiriik Määräia ehk Moraawia, 404 □ pent., ligi 2 milj. inim. Päälin Brün, 62,000 inim. — Kanšilin Olmütz.

10) Hertfogiriik Ehleesia ehk Sileesia, 93 □ penk., 1/2 milj. inim. Päälin Troppau, 16,000 inim.

Peale nende Saksaa-krooni maie tuleb siin kaks idapoolist riiki nimetada, mis Austria päralt, need on: Kuningriik Galitsia ja Hertfogiriik Bukowina, esmine 1422 □ penk. suur, 4 1/4 milj. inimesega, tõine 190 □ penk., 450,000 inim.

Linnad: Lemberg, 73,000 inim., kellest 2/5 jagu Juudid on. — Krakau, 50,000 inim. — Tshernowiz, 26,000 inim., Bukowina päälin.

G e r m a a n i a.

§ 135. Germaania langeb kahte suurde jaku. Suurem jagu, keda Ülem- ehk Rörge-Saksamaaks nimetakse, on mäginine maa, kellel lõunapool Alpid, põhjapool Harzi-, Erz- ja Riiseni mägestik rajaks on. Tõine weiksem jagu on Alam- ehk Põhja-Saksamaa, keda ka Saksaa madalikuks nimetakse. Kõik jõed, kes läbi selle madaliku jooksewad, hakkawad Ülem-Saksamaal peale. — Rahwast on suurem jagu Saksu; nende järel tulewad Slaawid, kelle arv idapoolses jaus kõigist tõistest kõige suurem on. Läänepool kelmist Doderi jõge elawad Wendid, ja Weikseli jõekonnas Leedorahwas. Rajamaades on Romaanisi, ja lahus üle kõige maa Suutisi. — Sakstest tuleb nende suur hoolekandmine oma rahwa koolitamise eest kiita. Kus Prantsuse, Hispaania ja Itaalia maal suurem hull alamad sugu rahwast rumaluses ja roppuses üles kaswab, seal ei jää Saksamaal ükski laps ilma õppetufeta. Alama õppetufe tarwis on rahwa- ehk külakoolisi igas kohas, ja ülemat õppetust leitakse täielikult kodaniku-, real- ja gümnaasi koolides, ehk universiteetide peal. — Põhja-Saksamaal walitseb protestanti-ust, Lõuna-Saksamaal rooma-katoligi kirik.

Kõige wanemaid sõnumeid Saksarahwast leiame wana Roomlaste aearaamatu kirjutajate, iseäranis Tacituse kirjadest. See ütleb, wanad Saksad olla suure kasu ja riiuku loomuga olnud; nende riided olnud elaja nahad, keda naad palja keha peal kannud, nende tallitus sõdimine, linnu ajamine ja jookmine. Kõik muud tööd pidanud naised tegema. Oma sõalaulude juures olla naad kilbid suu ees hoidnud, et heal kore-

dam wälja näitaks ja hirmsamast kajaks. Weel neljandama aastafadas elasid Saksad nõnda ilma efsitamata oma metsades, teenisid oma pää-jumalat Wo odani, müristamise-jumalat Doonari, sõa-jumalat Ziui ja palju muid. Aga jo ammust saani on Sakstel suur rändamise himu olnud, ning suure rahwa-rändamise aeal, kus wägewamad Hunnid idapoolt nende peale tungisid, hakkasid naad ühes troppis läänepoole rändama, üht maajagu tõise järel lagunewa Rooma riigi külele ära kiskudes, aga nende maiega ühes ka Roomlaste suurt waimuwara pärides. See sündis aastal 375 peale Kristust. Päril Saksa riik algab aga aastal 843 p. Kr., kus Karolus Magnuse wägewat riiki tema kolme poeapoea kätte ära jagati ja kus Saksamaa Ludwigi kätte sai, kelle sugu 911ma aastani walitses. Peale selle sai Saksamaa puht-kuningriigiks, kelle trooni peal mitmed saksa würistijugud istusid. Ühtlasi walitsesid aga ka ligi 300 waimulikku ja ilmaliku rüütli ühiku maades, kes küll keisrit omaks ülemaks tunnistasid, aga siiski tema wõimust kammitsa pandsid, rahwast riisusid ja tegid mis tahtsid. Neljastkümmne aastafadas pandi Keisri walitsemise õiguse 7 würisti kätte, kes nüüd kuurwüristi nime kandsid. Mitmesugused riidlemised ja taplused, isäranis prii linnade, würistide ja rüütlide enese wahel, wiisid Saksa riiki ifa rohkem ja rohkem oma hukatuse poole, kunni talle Napoleon I. otja peale tegi. Aga Wene wägi murdis pea Napoleoni wõimuse Guroopas katki, ja Saksa riigid (üleühtse 33 tükki) heidsid aastal 1815 Saksa seaduse-koguks ühte, kellele Preist ja Austria sõda aastal 1866 otja tegi. Austriat liikkati seaduse-kogust wälja, ja Põhja-Saksa riigikoguks ühendasid ennast Preisiga mittu weiksemat riiki. Nõnda langeb nüüd Saksamaa kahte jaku: 1) Põhja-Saksamaa riigikogu, 2) Lõuna-Saksamaa riigid.

I. Põhja-Saksamaa Riigikogu.

(7540□ pent., 30 milj. inimesega.)

§ 136 a. Preisi kuningriik, 6395□ pent., 23 1/2 milj. inimesega, kellest 15 milj. protestanti ja 8 milj. katoligi usku on. Linnad: Brandenburgi kubermangus: Berlin, Preisi

kuningriigi päälän, möödad ümberringi 2 ½ penk., peale 700,000 inimesega. Suur uniwersiteet. Ligidal on kuninglik suwelos Charlottenburg. — Potsdam, 45,000 inim. — Frankfurt, Doderi jõe ääres, 40,000 inim.

Pommerni kubermangus: Pöönihsherg, uniwersiteedi lin, 100,000 inim. — Danzig, kowa kantši- ja tähtjas kaubalin, 90,000 inim.

Pooseni kubermangus: Poosen, kantšilin.

Schleesia kubermangus: Breslau, uniwersiteedi lin, 164,000 inimesega.

Sakši kubermangus: Magdeburg, 100,000 inim. — Halle, uniwersiteedi lin. — Eisleeben, Lutheruse sündimise ja suremise koht. — Wittenberg, Lutheruse ja Melanchtoni mälestuse sammastega.

Westfaali kubermangus: Münster, ühe katoligi akadeemiga.

Reini kubermangus: Köln, kuulsa toomkirikuga, 132,000 inim. — Bon, uniwersiteedi lin. — Aachen, kaua aega saksa keisrite kroonimise lin, 64,000 inim.

Hoohezolleri kub.: Hehlingen.

Lauenburgi kub.: Ratseburg.

Schleswig-Holsteini kub.: Altoona, 53,000 inim.

Hanooweri kub.: Hanoower, 80,000 inim. — Göttingen, uniwersiteedi lin.

Hesseni kub.: Kassel. Kuuljad terwise-wee ja suplemise kohad on: Wisbaaden, Ems, Schwalbah, Selters, Homburg. — Maini jõe ääres on Frankfurt, 80,000 inimesega.

§ 136 b. 2) 3) Meklenburgi kaks suurhertsogiriiki. Suurus: 293[□] penk., 652,000 inimesega, kõik lutheruse usku.

Linnad: Schweriin, päälän, 25,000 inim. — Rosstok, uniwersiteedi lin. — Nus-Streliz, kõise riigi päälän, 8000 inim.

4) Oldenburgi suurhertsogiriik, 117[□] penk., 300,000 inim., enamast kõik lutheruse usku.

Päälän Oldenburg, 13,000 inim.

5) Braunschweigi hertsogiriik, 67[□] penk., 293,000 inimesega, kes lutheruse usku.

Päälin Braunschweig, 45,000 inim.

6) Anhalti hertsogiriik, 48□ penk., 193,000 inimesega, kes protestanti (reformiiritud ja lutheruse) usku.

Päälin Dessau, 16,000 inim.

7) 8) Lippe kaks würstiriiki, 28□ penk., 140,000 inimesega, kes protestanti usku.

Päälinnad Detmold, 6000 inim., ja Bükeburg, 5000 inimesega.

9) Waldecki würstiriik, 20 □ penk., 60,000 inimesega. Päälin Urolsen.

10) Hamburgi priilin, Saksamaa esimene kaubalin, nõnda et kõigest maailmast laewu tema sadamas on. Suurus on 6□ p., 300,000 inimesega, enamast kõik lutheruse usku. — Kuls=haafen, Hamburgi sadam suure laewadele.

11) Lüübeki priilin, ka tähtjas kaubalin, suur 6□ penk., 56,000 lutheruse usku inimesega. Lüübeki sadam on Travemünde.

12) Breemeni priilin, tähtjas kaubalin, iseäranis Põhja=Ameerikaga. Suur 3½□ penk., 104,000 inimesega, kes protestanti usku. Breemerkhaafen on Breemeni sadam suurte laewadele. — Wanal aeal olid ennast suur hulk linnasti ühendanud, kes ennast Hansa linnatoguks nimetasid, ja kes sel aeal esimene merewägi olid, nõnda et nende kogu kuningaid=trooni peale pandis ja lahti lastis. Aastal 1600 lagunes ta koost ära; ülewal nimetud kolm priilinna on üksi weel järele jäänud.

§ 136 d. 13) Saksi kuningiriik, 272 □ penk., 2½ milj. inim., enamast kõik lutheruse usku.

Linnad: Dreesden, päälin, iseäranis kuulus oma maalide galerii pärast; 146,000 inim. — Leipzig, uniwersiteedi lin, saksja raamatu kauplemise keskpaik; 86,000 inim.

14) Saksi=Weimari suurhertsogiriik, 66 □ penk., 280,000 inim., kes lutheruse usku.

Linnad: Weimar, päälin, 15,000 inim. — Seena, uniwersiteedi lin. — Wartburg.

15) Saksi=Meiningi hertsogiriik, 45 □ penk., 178,000 lutheruse usku inimesega.

Päälin Meiningi, 8000 inim.

16) Saksi-Rooburg = Goota hertsogiriik, 36 □ penk., 164,000 lutheruse usku inim.

Päälin Goota, 18,000 inim.

17) Saksi-Altenburgi hertsogiriik, 24 □ penk., 142,000 inim., kes lutheruse usku.

Päälin Altenburg, 18,000 inim.

18) 19) Schwarzburgi kaks würstiriiki, 33 □ penk., 140,000 inim., kes lutheruse usku.

Päälinnad Sondershausen ja Ruudolstat, igal ühel 7000 inimest.

20) 21) Reüßi kaks würstiriiki, 22 □ penk., 130,000 lutheruse usku inimesega.

Päälinnad Greiz ja Schleiz, esimesel 11,000, teisil 6000 inimest.

22) Põhja-Hessenimaa (üks jagu Hessen-Darmstati suurhertsogiriigist).

Pää- ja uniwersiteedilin Wiisfen, 9000 inim.

II. Lõuna-Saksimaa riigid.

(2100 □ penk., 8 milj. inim.)

§ 137. 1) Baieri kuningriik, 1390 □ penk. suur, $4\frac{4}{5}$ milj. inimesega, kellest $\frac{2}{3}$ katoligi, $\frac{1}{3}$ lutheruse usku on.

Linnad: Münchhen, päälin, 167,000 inim. — Augsburg, 50,000. — Nürnberg, 70,000 inim. — Speier, 13,000 inim.

2) Würtembergi kuningriik, 354 penk., $1\frac{4}{5}$ milj. inimesega, kellest $\frac{2}{3}$ lutheruse, $\frac{1}{3}$ katoligi usku on.

Linnad: Stuttgart, päälin, 70,000 inim. — Ulm, 24,000 inim.

3) Baadeni suurhertsogiriik, 278 penk., $1\frac{2}{5}$ milj. inimesega, kellest $\frac{2}{3}$ katoligi usku on.

Linnad: Karlsruhe, päälin, 30,000 inimesega. Freiburg ja Heidelberg, uniwersiteedi linnad. — Baaden-Baaden, kuulus terwise-vee koht.

4) Hesseni suurhertsogiriik, 139 penk., 818,000 inim., kellest $\frac{3}{4}$ lutheruse, $\frac{1}{4}$ katoligi usku on.

Linnad: Päälin Darmstat, 38,000 inim. — Mainz, kantfilin, 43,000 inim. — Reini jõe ääres Worms.

5) Lihtensteini würstiriik, 2□ penk. suur, 7000 inim.

Hollandi ja Belgia kuningriigid.

§ 138. Holland ja Belgia olid lutheruse usu üleswõtmise aeal Niiderlandi nime al Hispaania kubermang. Holland wõitles ennast aga lahti ja heitis republiigiks, kelle wasta Belgia Hispaania walitsuse alla jäi ja pärast Austria kätte sai. Peale Napoleoni langemise said aastal 1814 mõlemad maad üheks kuningriigiks ühendud, ja üks Draania prints kuningaks tõstetud. Aga mõlema maade wahel oli rahwasugu, keele, eluwiihise, usu ja tallituste poolest liig suur wähe; sellepärast löi ennast Belgia aastal 1831 Hollandist lahku, ja Euroopa suurewäeriigid andsid talle ühe Kooburgi printsi kuningaks.

I. Hollandi kuningriik. Suurus: 643 □ penk.; rahwa arw: 3²/₃ milj., kellest suurem pool lutheruse, weiksem pool katoligi usku on. Holland oli kaua aega kõige esimene merewäeriik Euroopas. Tema rahwas on üks wahwa inimese sugu, mite liig tuline, aga töwärmastaja ja kokuhoidja, seal juures auus omas teus ja üleliiga puhas; ta on kauplemise peale ja meremeesteks kui loodud.

Linnad: Amsterdam, päälin, postide peale ülesehitud ja suure hulga kanaalidest läbi lõigatud, kellest ligi 300 silda üle wiinwad. Tähtjas kauba ja wabriku lin, 270,000 inim. — Amsterdamiist põhjapoolse seisab Saardami küla, kus Peeter I. laewaehitamise ametit õppis. — Rotterdam, 114,000 inim.

Hollandi kuningas on ühtlasi ka Luksenburgi suurhertsog, kes üks iseäraline, 46 □ penk. suur riik on.

Päälin Luksenburg, 13,000 inimesega.

§ 139. II. Belgia kuningriik. Suurus: 536 □ p.; rahwa arw: ligi 5 milj., enamast katoligi usku. Belgia on üks rikkas ja witsew maa, kus wäga paksult rahwast elab. Reid on osast Prantsuse feltsi, Walloonideks nimetud, osast Saksa feltsi ehk Bläämi rahwas. Kirikudes, koolides, teatrides ja aealehtedes on aga enamast Prantsuse keel walitfemas.

Linnad: Brüssel, päälin, ilufaste ehitud, rikkas wabrikuteft, 188,000 inim. — Antwerpen, suur kaubalin, 120,000 inim. — Lüttich, 102,000 inim.

Prantsuse keiserriik (Gallia).

§ 140. Prantsuse riigi suurus on 9880 □ penk., 38 milj. inimesega, kellest suurem jagu rooma-katoligi, ja paljalt 1 ½ milj. protestanti usku on. Maa on oma looduse ja kohaseisu poolest üks neist kõige rikkama ja õitsewama maadest Euroopas. Kliima on lahke ja paras, iseäranis lõunapool, kus talw meie kewadega ühte lähed ja palawaid suwepääwi mere tuuled jahutawad. Mägestikudest on kõige tähtsamad: Sewénnid, Vosgeesid, ja Ardénnid. Oma wiljarikkuse poolest on Prantsuse maa kõige esimene Euroopas, iseäranis oma puuwilja ja wiinamarja rikkuse pärast. Lõunapool siginewad ka oliivid, ning siidiussi kaswatamisest elab palju rahwast. Wabrikud ja kunstlikud tööd on hea korra peal, ja kauplemine on tähtjas. Ülema rahwa koolitamise eest on väga hästi muretsitud; alam rahwas elab aga weel ilma suure õpetuseta. Aga ka alama Prantsuse mehel on terane pää ja tuline waim, ning sellepärast võttab ta ruttu wasta, mis talle elawalt ete pannakse, iseäranis, kui asi tema auuks on.

Prantsuse riik juurdub Karolus Magnuse Franki-riigis, ja sai (nagu ülewal jo nimetud) aastal 843 peale Kristust tõis-
test jagudest iseriigiks äralahutud. See kuningriik langes küll ei miskiks alla; aga pärast on tal suured kuningad olnud, nagu Hindrik IV., surnud 1610, ja Ludwig XIV., surnud 1715, ja suured ministrid, nagu Richelieu (ütle: Riish'ljö), surnud 1642. Need on Prantsuse riiki wägewa järje peale tõstnud, nõnda et tema wõimus terve Euroopa peal litsus. Sest aecast saani on ka Prantsus ühte puhku nii hästi nõuus, kui sõalahingi teaduste uurimises, uue õppetustes, seaduste muutmises ja moodudes terve Euroopale sundijaks ja etenäitajaks olnud. Omas õnnes saiwad aga kuningad ja ülem rahwas pärast liig ülbeis ja ülemeelelikuks, ning alam rahwas pidi mõndasugust ülekohut kannatama ja muljutust kandma. Seal algas 1789 esimene Prantsuse werine mäsfamine, kus rahwas ennast ise lahti

peastis ja Prantsuse riiki republiigiks tegi. Rahwa puuduliku õppetuse pärast sai ta aga weel mitu kord uuest maha rusutud ja mitu kord tõusis ta jälle üles, ning praegu hoiab seal Napoleon III., Napoleoni I. poepoeg sõawäe abiga keiserliku krooni omas pääs.

§ 141. Prantsuse riik on deparde m angidesse jautud. Meid on Korsika saare ja aastal 1860 Itaalia külest juure saadud Sawoieni ja Nizza maajagudega ühtefoku 89 tükki.

Pilt 29. Palee-roajal.

Palee-roajal on üks ilmatu suur los, kelle lust-aiad mõlemast poolt palee tiiv-hoonetest sisse on piiratud. Nende sees on 200 uhket poodi ja söögimaja, kus kõik raha eest on saada, mis süda himustab.

Linnad: Pariisi, Prantsuse riigi päälin, 1,800,000 inimesega, on oma suuruse poolest tõine lin Euroopas. Suurte losside ja muu ehitustest on iseäranis nimetamise väärt: Tüürii, kuninglik los, pik kahetordne maja, kes mitu hoovi sisse piirab. Tema külge puudub tüürii aid oma uhke terrasside, alleede ja staatuadega. — Luuwr, üks uhke, neljanurgeline los, kus palju kunst-kogusi, staatuasi, maalisi ja wanausi sees on. — Palee-roajal, ehk kaubamaja. Kirikudest

on Notre-Daame kirik kuulus, kelle kõige suurem kel 36,000 naela kaalub. — Pariisi ligidal on: St. Dönni, Prantsuse keisrite matmise koht, ja St. Aluu, keisri suvelos.

Tõised tähtjad Prantsuse riigi linnad on: Wärsalj, 44,000 inimesega. — Orleang. — Nante, 6 penk. Loare jõe suust ülewal pool, tähtjas wabriku ja kaubalin, 114,000 inim. — Noshfoor, sadamalin, kus Inglased Napoleon I. aastal 1815 kinni wõtsid. — Bordo, kuulus oma joodawa wiina pärast, 163,000 inim. — Tuluus, 114,000 inim. — Marselj, 261,000 inim., kaupleb isäranis Itaalia, Aafrika ja Lewántega. — Tulong, sõasadamaga, 85,000 inim. — Nizza, kuhu tema hea kliima pärast palju haigeid terwist käib otsimas. — Awinjong, tähtjad siidwabrikud. Aastadel 1308 kuni 1376 oli ta Rooma paawstide residens. — Lióng, 320,000 inim., siidi ja sameti wabrikutega. — Straasburg, kuulsa müinsteriga, kelle torn 445 jalga kõrge on; tugew kantsilin; 83,000 inim. — Põhjas on Bulonj, kust Inglismaale sõidetakse. — Korsika saare päälin on Ajátsho, ühtlasi Napoleon I. sündimise koht.

III. Põhja-Eüroopa saared ja poolsaared.

Britannia kuningriik.

§ 142. Prantsuse maast põhjapoolle Atlantia-oceanis on 120 penk. pil Suur-Britannia saar. Kõige suuremat laiust näitab ta oma lõunapoolses otsas, kõige kitsam koht (13 penk.) on seal, kus lõunapoolne jagu, Inglismaa, ja põhjapoolne, Shottimaa, üksteisega koku puuduvad. Läänepool Suur-Britannia saart on tõine weiksem saar, Jirimaa. Kus Jiri- ja Shottimaa kõige rohkem ligistiku on, nimetatakse merd Põhja-Kanaaliks; kus Jiri- ja Inglismaa kõige rohkem ligi puuduvad, St. Georgs-Kanaaliks; aga merd Jiri- ja Inglismaa wahel, Jiri-mereks. Weiksemaid saari ja saarestikusi on suurematel eesleeriks ees. Kõik ühtekoku mõdawad 5770□ penk., 30 milj. inimesega.

Wanal aeal oli nende saarte peal mittu riiki üksteise kõrwas. Inglis- ja Jirimaa said 13. aastajadas ühte, Inglis-

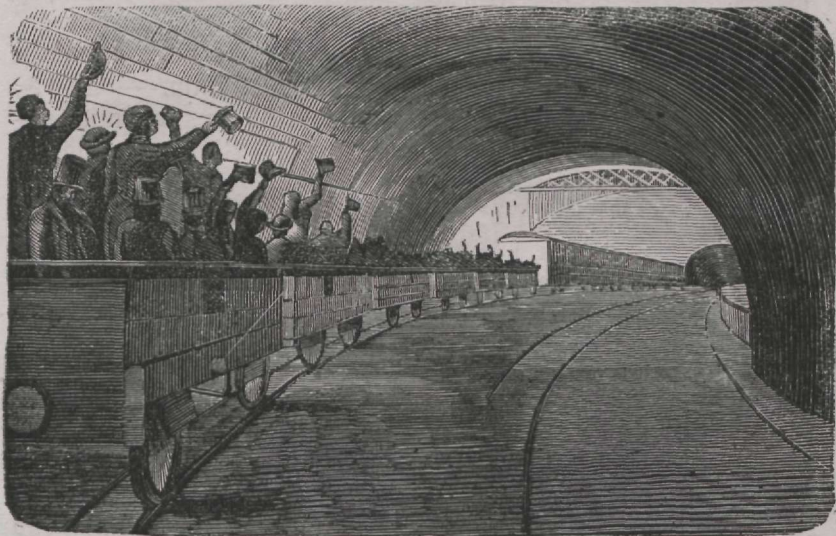
ja Shottimaa 17. aastajada alustuses. Britannia wägewus ei ole sellepärast mite wäga wana, ja wast kuningana Elisa- beti aeal (surnud 1603) on ta jo osast seks saanud, mis ta nüüd on. Praegu aga on Britannia esimene mere-wägi Euroo- pas; tema käsi ulatab üle kõige maawööde ja läbi kõige kau- gema merede. Jo üksi Euroopas on tal peale Britannia saa- restiku kolm tähtjat saart kantsidega: Wahemeres Gibraltarri kants ja Malta saar La Valette linnaga, ning Elbejõe suur ees Helgoland. Kõige wäljasmaa omandustega ühtekoku on Britannia 208,000 □ penk. suur, 175 milj. inimesega. Seal juures on ta praegu esimene kauba- ja wabriku riik kõige maa peal.

Britannia on üks konstituutsta monarhii, kus kuninga (ehk kuningana) kõrwas parlament seisab. See parlament annab seadusi, waatab riigipalitsuse järele ja kinnitab kroonu maksusi. Ta on kahes jaus: Ülemkoda ja Alamkoda. Esimese liik- med on kõige kõrgemad auunime kandjad ja ametnikud rüütlide ja kiriköppetajade seas; teise liikmed on rahwa saadikud.

§ 143. I. Inglismaa. Suurus: 2743 □ penk.; rahwa arv: 20 milj., kes Germaani seltsi on; üksi Waalesi (Wäälsi) maakonnas elawad Keltid. Usupoolest on suurem hull anglikaani ja piiskopi kiriku liikmed, kes mõlemad protestanti-kiriku osjad on; palju rahwast on aga ka rooma-ka- toligi usku. — Läänepoolsed poolsaared Kornuüäl ja Waa- les, ja terve lääne ja loiejepoolne maa on mäGINE, idapoolne madal. Wilja-rikkuse kõrwas sigitab Inglismaa niiske kliima heinamaade peal rohket heina ja selleläbi elajakaswatamise head korda. See niiske ja kurb kliima sünnitab aga ka sagedaste Ing- lismehe juures meele-tusauust, spliiniks nimetud, kust muist tu- leb, et Inglismaal nii wäga palju iseene se tapmist leitakse.

Linnad: Päälin London, Temsejõe ääres. Ta on 2 penk. pil ja 1 penk. lai, ning warjab peale 3 milj. inimest; teda arwatakse sellepärast kõige suuremaks linnaks Euroopas ja kõige perekamaks maa peal. Majade arv on 330,000, nende seas 1700 kooli 18,000 koolmeistriga, 429 kirikut ja 423 weif- jemat palvemaja. London on Inglismaa industrii, kauba ja merewäe keskpaik. Igalt poolt, ligidalt ja kaugelt merede pealt,

tuleb ühtepuhku kaubavoori siise ja läheb jälle wälja, ning laewade hulk, mis aastas sinna käib, on 30,000. Tähele pane-
mise wäärt majad ja ehitused on: Pauli kirik, kõige suurem
protestanti kirik maa peal, kelle torni otsas 27 jalga pik kul-
latud rist seisab. Tauer on üks wana kants Temse ääres
magasinide, kasärmude, sõariistade kogude ja riigi-wangihooone-
dega. Kuninglik los, keda aiad ehk parkid siise piiravad.
Meist on Dsheemspark Londoni rahwa kõige armsam jaluta-
mise koht, ja Heidpark oma kristalli lossi pärast kuulsaks
saanud.

Pilt 30. Temse tõnnel.

Mõlemaid Temsejõe kaldaid ühendab suur hulk sildast ja üks Tõn-
nel, kes majade ja jõelamemiku alt läbi käib, 34 jalga sügaw ja 1300
sammu pik on, ja kus gaasi-tule paistusel auru-wantrid läbi sõidawad.

Ülewal pool Temsejõe ääres on kuninglik residensi los
Windsör, ja al pool Griinitsh oma kuulsa tähttorniga.

Inglismaa kõised tähtjamad linnad on: Känterbõri,
Inglismaa esimene piiskopi elukoht. — Sõasadamad Ports-
mõd ja Plimmõd, esimene 96,000, tõine 113,000 inim. —
Mäntshest'r, puuwilla pääkauplemise koht, 472,000 inim.
— Brisl', Brisli lahe ääres, 164,000 inim. — Liwer-

puul, 485,000 inim., tõine Inglismaa kaubalin. — Nju=Käsl', kõige suurema kivisõbe kaevandifuga maa peal, 110,000 inim. — Liids, 229,000 inim. — Bõrminghäm, kõige suurema metallitöö wabrikutega, 336,000 inim. — Uniwersi=teedi linnad Aksförd ja Keembridsf.

§ 144. II. Shottimaa. Suurus: 1473 □ penk.; rahwa arv: 3¹/₈ milj., suurem osa Kelti suguseltfi ja refor=miiritud (ehk presbiteriaani) usku. Rahwas elab põhjapool kala= ja linnu=püügist ja lamba=kasvatamisest; lõunapool põllu harimisest, elaja kasvatamisest, mäe= ja wabrikutööst ja kauple=misest.

Linnad: Edinburg, päälin, ilusa koha peal, arwatakse Euroopa kõige ilusama linnade seka; 200,000 inim. — Gläs=goov, 450,000 inimesega, tähtjas wabriku ja kaubalin. — Gläsgoost nattukene läänepoole Peesli Põhjamere ääres: Döndii ja Geberdiin.

Saarestikud: Hebriidi saarestik, kus Staffa saare peal kuulus Tingali koop on. — Orkaadi ehk Orkne saa=restik. — Shetlände saarestik. — Iga kolme saarestiku peal on suur kala= ja eider=ani udufulgede püüdmine.

§ 145. III. Sirimaa. Suurus: 1530 □ penk.; rahwa arv: 5⁴/₅ milj., ka Kelti suguseltfi, aga suurem jagu rooma=katoligi usku. Rahwas elab waest wiisi põllu tööst, sest et Inglased kõik maad enese kätte kiskunud ja oma rendi=talu=poegi raske maksudega liialt litsuwad. Maa seestpidine jagu on läbikaudu madalik, üksi mere ääres tõusewad mäeahelikud püsti, kellest kõige kõrgemad 3000 jalga möödawad.

Linnad: Päälin Döbblin, 320,000 inim. — Kaark, 80,000 inim. — Limmerik, 58,000 inim.

Daani kuningriik.

§ 146. Praegune Daanimaa on weikene ülejäänud osa endisest wägewast Daani riigist, kelle päralt ka Skandinaawia poolsaar oli. Tigeda kuninga Kristjaan II. aeal löi ennast Rootsimaa lahti; aastal 1814 läks Norramaa ta külest ära, ja meie aeal kantas ta ka Schleswigi ja Holstein=Lauenburgi kuber=

mangud ära. Nüüd on Daani riigi suurus 2,587 □ penk., 2 milj. inimesega, kes lutheruse usku on. Ta langeb kahte jaku: Süütimaa ja Arhipeelagus, kelle saartest Själland, Fiiinen ja Laaland kõige suuremad. Sinna juure tuleb veel kaks kõrvalist maad: Fäär Dör ja Island.

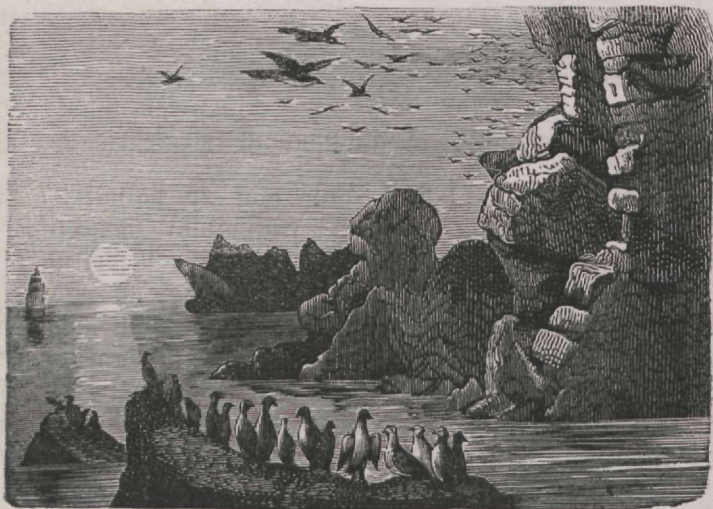
Linnad: Kjöbenhavn, riigi päälin, Själlandi saare peal, väga hea sõasadamaga ja tähtjas kaubalin; 157,000 inim. Umberkaudne ilus maa on täis kuninglikuid lossijä. — Helsingvör, tähtjas kaubalin. — Dodense, Fiiineni saare peal, 15,000 inimesega. — Süüti poolsaare peal on kantsi lin Frideria.

§ 147. Umbes 120 penk. Süüti poolsaarest loije poole on mäginne Fäär Döri saarestik. Siin elab umbes 9000 inimest, kes ennast kala- ja linnupüügist toidavad.

Islandi 1800 □ penk. suur saar on paljalt 27 penk. Krööni maast kaugel. Ta on üks vulkaanine mägestik, kus terveid maajagusi jäälugustikud ja tühjad laavapöslud kattavad. Kõige suuremad tulepurtskajad mäed on Hekla ja Krabla. Selle imeliku maa vulkaanilist loodust avaldavad maa-wärisemised, wääwli-lademed ja mitmetseitsi palawad hallikad, kellest mõned aeg aealt suure maa-aluse miiristamisega kinni sada jalga kõrgeid weesambaid üles wirutawad. Islandi kareda kliima süü on, et seal rohkem inimest ei ela, kui 65,000; aga imekspanemise wäärt on, kuidas see weikene hulk oma isamaa asju toimetab, oma keelt harib ja lapsi koolitab. Küll ei leita seal raud-teeft ja telegrahwi traatist, ehk muud asju, kelle abiga elu hõlpsaks ja kergeks läheb, aga Islandi rahwa leplik ja rahulik meel, kes niisama auuwäärt tore on, kui loodus tema ümber, ei hooli palju sest puudusest, ja paneb suure kindmusega kõige uuenduste wasta, mis tema elu küll ehk kergemaks, aga mite wanelikumaks ei teeks. — Päälin on Reikjawik. Siin on kaks raamatu trükkimise maja, mittu aealehte, ei ühtegi wangihoonet (enam), üks awalik raamatukogu 7—8000 raamatuga, üks literatuura-septs, kelle ülem eesmärk see on, oma Islandi keelt selgelt ülewal hoida ja harida, ja oma raamatuwara kaswatada.

Skandinaavia poolsaar.

§ 148. Skandinaavia suurus on ligi 14,000 □ penk., kust Rootsi kohta peale 8000 ja Norra kohta 5800 □-penk. tuleb. Selle suure maatiikki peal elab paljalt 6 milj. inimest, sest mägestikud, järved ja sood täidavad suurem jagu maad. Rootsist üksi jo ei ole $\frac{9}{10}$ jagu põllutöö peale kõlblik. Rahwas on Rootslased ja Norralased. Lappolastest ja Soomlastest elab seal aga ka peale 20,000, kelle maakond põhjast kuni Ahwenanmaa saarestiku kohta ulatab.

Pilt 31. Põhja-Kap.

Siin näeme üht tükki Skandinaavia põhja-poolsest rannast, kus kalju seinad 900 jalga kõrgele tõusevad, keda lõpmata suured parved eider-anisi, kajakaid ja muid merelindusi kattavad. Päikene ei tõuse siin millasgi silmaringist kõrgele.

Pää-mägestik läib põhjast lõunapoole läbi kõige maa, aga rohkem Norra kui Rootsi jau sees. Tema küür ei ole mite ärateritud harjad, vaid laiad, 2 kuni 4000 jalga kõrgeid kiltmaad (fielbid), kelle peal kõrgeid mäe-ladwad püsti tõusevad. Neist on Snehättan ja Skagestöl-Lind kõige tähtsamad, mõlemad peale 7000 jalga kõrgeid. Läänepool langeb Skandi-

naawia mägestil äffitse, mõnes kohas mittu tuhat jala kõrguse kaljuseintega merde, kes omad pikkad meresilmad (fjordid) maa sisse ajab. Idapoolse langeb ta aga pikkamisi Botni mere lahessse maha, kuhu ka palju jõgesi (elvisi) jookseb. Need jõed ei kõlba aga oma kõrge languste, suurte tõkete ja kivistude pärast laewa-sõidule. Kõige suurem on Dalli-jõgi ehk Dal-Elf. Mere randa mööda edasi läib suur ahelik weikseid kaljusaareksti, keda Skääriks nimetatakse. Lõunapool on iseäranis palju järvesi; neist on kõige tähtsamad: Weenerijärv, kellest Svöta-jõgi läbi jookseb, Wetteri- ja Mälaarijärv.

Wanal aeval olid selle poolsaare peal mittu weikest riiki, kes aegaealt laheks riigiks, Rootsi ja Norra, kogu sulajid. Umbes aastal 1000 peale Kristust hakkas ristiusk siin walitsema. 1397 said Rootsi, Norra ja Daani maad kuningana Margaretast üheks riigiks ühendub, aga aastal 1524 jälle lahutub. Norramaa jäi küll weel Daani külge, aga Rootsimaal sai Gustaw Waasa ühe uue kuningriigi asutajaks. Selsamal aeval heitsid ka kõik kolm riiki lutheruse usku. Rootsi riigil on pärast kuulsad kuningad olnud, nagu Gustaw Adolf, surnud 1632, ja Kaarel XII., surnud 1718. Aastal 1814 heitis ka Norramaa Daani küllest lahti Rootsi kuniinga alla. Mõlema riikidel on aga siiski ise seadused ja ise walitsus, ning kuniinga wõimus on rahwa saadikute läbi sisse piiratud. Siiski on Rootsimaal riütlite õigused kõigist kõige suuremad ja talupoead, kellel ka seaduse andja riigipäawa (Stortingi) peal wähe ütlemist on, üleliigagi koormatud. Norramaal ei ole selle wasta kellegi seisusel eesõigusi, ja riigipäawa peal annawad kodanikud ja talupoead wiimast otjust. Norramaa walitsust kiidetakse wäga, ja seadetakse teda headuse poolest Helweetsia walitsusega ühe järje peale.

§ 149. I. Rootsi kuningriik. Suurus 8025 □ penk.; rahwa arv: 4¹/₅ milj. Suurem hulk rahwast elab lõuna pool: põhja-jau ehk Lappomaa kohta tuleb kõigest ¹/₄ milj. Iseäranis kiidetakse Dal-Elfi oru ehk Dalekaria rahwast oma tugewuse, auusa meele ja truuse pärast.

Linnad: Päälin Stukholm, kuninglik residens, seisab saarerikka Mälaari kaldal, seal kohal, kus selle järwe wesi Lääne

merde jooksleb. Üks jagu linna on põhjapoolse, teine jagu lõunapoolse kalda ääres, ja kolmas mõlemate vahel saare peal. Ümberkaudsed kohad on ilusad ja säravad uhke suvemajadest, aiadest ja triiphonetest. Rahwa arv on 134,000. — Stukholmist 8 penk. põhjapoolse on Upsaala, uniwersiteedi lin, 10,000 inim. — Danemoora, Rootsi kõige suurema rauakaevandustega. — Gjötaborg, Rootsimaa puuvilla industrii keskpaik, 56,000 inim. — Karlskroona, sõasadam, 17,000 inim. — Põhjas, Tornea jõe suus on Haaparanda. — Tähtjad saared on Gootland ja Döland.

§ 150. II. Norra kuningriik. Suurus: 5800 □ penk.; rahwa arv: $1\frac{3}{5}$ milj.

Linnad: Päälin Kristjaania, seisab pikka Kristjaan-Fjordi tagumise otsa peal, kelle kaldad linnade, külade ja üksiku majadega kui ärafilwatud on. Kaupleb kangeste; rahwast 66,000. — Rootsi piiri peal on kants Fridrihschal. — Bergen, 31,000 inim., läbi ja läbi kaubalin. Iseäranis tähtjas on kalakaup (puukalad, heeringad). — Drontjem, 20,000 inimesega, oli wanast kuningate kroonimise ja residensi lin. — Põhjas on weikese saarekese peal kaubalin Hammerfest, tähtja kaubasadamaga.

IV. Ida-Euroopa.

Wene keiserriik (Rossia).

§ 151. Ilma Galiitsia, Bukowiina ja Preisi kuhermangu Posenita on terve Ida-Euroopa madalik Wene riigi pärast. Nastiast lahutab teda mineraalirikkas Uraali mägestik, Kesk-Euroopast Weikselijõgi, Doonawi madalikust Karpaati mägestik, ja Weike-Nastiast Kaukasuse mägestik ära. Selle ilmatu suure maakonna peal, kes peale 90,000 □ penk. mõõdab, ei tõuse mite üht ainust mägestiku üles; üksi mõningad mäeahelikud lahutawad üksiku jõgede ja merede maakondast üksteisest ära. Neist on kõige tähtjamad: Uraal-Balti maaselg, kes Põhja-Uraalist peale hakkades 55. ja 60. laiuskraadi vahel lääne poole edasi läheb kunni Waldai kilt-

maani ehk, kuidas teda ka nimetakse, Wolhonski metsani, kus ka kõige kõrgem (1000 jalga) on. Siit põõrab ka nattu-kene edeli poole, ja ulatab ka weel tüf maad läbi Germaania madaliku. Liivimaal on tema kõige kõrgem ladw Munamägi Kõuge kihelkonnas. — Tõine mäeahelik on Uraal-Karpaati maaselg, kes Uraali jõest kuni Karpaati mägestikuni ulatab. — Weiksemad mägestikud on: Soome mägestik, kes Skandinaavia mägestikust tülles Peeterburgi ja Nowgorodi kubermangus aega mööda ära kadub. Tema kõige suurem aru Maanselga Soomemaal on 1200 jalga kõrge. — Tauri mägestik Krimmi poolsaare peal, kelle kõige ülem ladw 4740 jalga kõrge on.

§ 152 a. Jõgesi jooksed Põhja-Teämerde: 1) Peshoora, 285 penk. (ligi 2000 wersta) pik. 2) Meseena, 120 penk. pik. 3) Dwiina, peale 160 penk. pik, sünnib kahest jõest: Suhoona ja Wüütshesda.

Lääne-merde: 1) Neewajõgi, kes 332 □ penk. suure Laadoga järwest wälja jooksed. Euroopa mageda-wee järwest on Laadoga kõige suurem, ja mitmest järwest jooksed wet tema sisse, nagu Dneega järwest läbi Swiiri, ja Ilmeni järwest läbi Wolhowi jõe, ka Saima ja muu Soome järwest. 2) Marowa, jooksed Peipsi järwest Soome lahesse; tema wägewa tõlke ääres on mittu suurt wabrikut (Weiksemad Balti jõed waata § 36 b.). Peipsi järw on 51 □ penk. suur; tema pikkus on 75 wersta, kõige laiem koht 45 wersta; 2 kuni 8 wersta lai ja 24 wersta pik weelitus ühendab teda Pihkwa järwega, kes 14 □ penk. suur on. Smajõgi ühendab ka Wirtsjärwe Peipsi järwega. 3) Düüna jõgi, tuleb Twerri kubermangust Dwinetsi järwest, ja on 140 penk. pik. 4) Weikseli jõgi, tuleb Karpaati mägestiku pealt ja jautab ennast 5 penk. rannast kaugel deltaks. Tema kõige suurem aru on Buuh.

§ 152 b. Musta-merde, Kasowi lahega: 1) Dnjestter, Karpaati mägedest tülles. 2) Buuh (ka Lõuna-Buuh, ja Weikseli aru Lääne-Buuh). 3) Dnjeper, hakkab Smolenski kubermangus peale, mite kaugel Düüna ja Wolga hallikatest, ja langeb 240 penk. jooksu järel Odéssa lahesse. Tema

arudest on kõige tähtsamad: Bereesina, 110 penk. pik Pri-pet ja Desnaa. 4) Don, algab Tuula kubermangus ja woolab 195 penk. jooksu järel Nasowi merde. Kõige suurem aru on Doonets. Need neli jõge woolavad omas alumises jaus läbi ilmatu suure steppide, kes ennast Musta-mere äärest põhjapoolse laiali lautavad. Kevade aeal on wägew rohukasw nende peal; kessurwine palawus põletab aga kõik tuhaks. Sõe orgudes ja kus muidu wilja sünnib kaswatada ja ka palju kaswatakse, seal rändawad sagedaste nii suured rohufirtju hulgad ümber, et filmapilguga terwed põllud paljaks teewad.

§ 152 d. Kaspia-merde: 1) Kur, lõunapoolse Kaukasuse mägedest tulles, ühendab ta ennast enne merde jooksmist Arakse jõega, kes praegu Wene riigil piiriks on wasta Persia maad. 2) Teerel, ka Kaukasuse mägedest tulles, jautab ennast suus mitmeks aruks. 3) Wolga, kõige suurem Euroopamaa jõgi, hakkab Twerri kubermangus Wolhonski metsas (umbes 35 penk. Pihkwast) peale, on 500 penk. pik, ja jookseb lõppeks rohkem kui 80 arus Kaspia merde. So Twerriist saani wõib tema peal laewadega sõita. Wolga kõige suuremad arud on: 238 penk. pik Kaamajõgi (kessel omalt poolt Wjätka ja Bjeelaja kõige suuremaks aruks on) ja Dkaajõgi. Nõnda läbi terve Wenemaa jookstes, on Wolgajõgi kauba-teeks kõige riigile. Põhjapoolsed maad saadawad tema peal oma puu ja kasukanaha rikkust käima, läänepoolsed maad oma metallist, wiljarikkas Kesk-Wenemaa oma rohket wiljasaaki ja lõuna-maad oma rohket kala ja soola-wara. Seda wahetust toimetades käib lugemata palju wenest ja lodjast edasi tagasi, ning ilma nendeta weel peale 200 auru-laewa. 4) Uraalijõgi, Uraali mägedest tulles, on 300 penk. pik.

§ 153. Rahwast elab Euroopa-Weneriigis 72 milj. Suurem jagu neist on Slaawi seltsi, nende järel tuleb Soome- ja wiimaks Türgi selts. Uskude poolest on kreeka-katoligi usk walitsemas ja kõige rohkem laiali lautud. Rooma-katoligi usu tunnustajaid on kõige rohkem Poolamaal, ja protestanti usulesti Balti kubermangudes ja Soomemaal. Peale selle on weel Muhamedlasti, Juutisi, ning Kappolaste ja Samojeetide seas ka paganaid.

Wanal aeal elas praeguse Wenemaal suur hulk nomaadi-

rahwa suguarust, kes kahte pääselti langesid: Soome ja Slaawi selti. Aastal 862 peale Kristust kutsusid need rahwad, kes iseenele keskis riisus olid, Warjäägeride (Normanni merefõitjate) pealiku Kuurikut tema kahe wennaga oma üle walitsema. Kuuriku wennad surid jo kahe aasta pärast mõlemad ära, ning nüüd walitses ta kui ainus Wene suurvürst, wõitis Nowgorodi linna ära ja heitis teda oma riigi päälinnaks. — Aastal 988 heitis Wladiimir Suur kõige oma riigiga risti usku. Sautamiste läbi langes Weneriik pärast mitmesse würsti- ja suurvürstiriiki, kes ka kaua aega Mongoolide walitsuse al seisid, kuni 15. aastasadast Swan I. terwet selleaegist Weneriiki oma alla heitis. — Aga wast 1613 aastast saani hakkas Weneriigi wõimus tõusma; kus Románowi sugu, kes Kuuriku suguaru suguwereft oli, auujärje peale sai. Iseäranis Peetri Suure ael (1689—1725) sai Weneriik kõige Eüroopa maale tähtjaks, kes oma riigi piirisi õnnelikult sõdades lõunas Kasowi- ja põhjas Lääne mereni wälja lautas. Aastal 1703 wõitis ta Rootslaste käest Ingria maa ära, siin Peeterburgi linna asutades, ja aastal 1710 Gesti- ja Liwi maad. Neli aastat enne surma hakkas ta keisri nime kandma. Selsamal wiisil walitses keiserana Katharina II. (1762—1796), kelle ael Weneriik 30,000 □ pent. suuremaks sai, kes Türgi sõdades Wenemaa piirisi kuni Musta mereni wälja lautas ja Poola maad Weneriigi walitsuse alla heitis. Ka Kuuramaa sai aastal 1795 wene kubermanguks. Keiser Aleksander I. ael (1801—1825) heitis Soome maa tema walitsuse alla (1809), lautas Napoleon I. Moskwa linna al (1812) oma wõimuse ära, ja lõunas langesid Besaraabia ja muud maad Türgi walitsuse käest Weneriigi kätte. Nikolaus I. al (1825—1855) langes Kaukaasia maa ja Amuuri wiljarikkas pahem jõekond Wene walitsuse alla. Praeguse keisri Aleksander II. al, kes 19. Weebruari 1855 walitsema hakkas, on peale päris-orja-põlwe lõppetamise (1861) uus ja rõõmus elu kõiges Wene riigis peale hakkanud, mis rohkem wäärt on kui kõik endised suured sõdad ja wõidud.

Terwet Eüroopa-Wenemaaad jautakse 8 jaku:

1) Suur-Wenemaa; 2) Uraali maad, 3) Alam-Wolga maad, 4) Lõuna- ehk Uus-Wenemaa, 5) Ukreine ehk

Weike-Wenemaa, 6) Lääne Wenemaa, 7) Poolamaa ja 8) Läänemere äärsed maad.

Suur Wenemaa.

§ 154. Seie arwatakse kõik Wenemaad Walgest merest kinni Ukreineni, kellel Moskwa kubermang pesapaigaks on. Uraal-Balti maaselg jautab teda kahte jaku: põhjapoolseid kubermanguisi on 3, lõunapoolseid 17. Põhjapoolne Suur-Wenemaa on suurem jagu metsa ja suurte karjamaadega kaetud, kus weel väga palju harimata maad on. Rahwas on peale Wenelaste Soomlased, Lappolased ja Samojeedid, kes kui nomaadid karjast ja kalapüügist, ja lõunapool ka põllu tööst elawad. — Wiljarikkas lõunapoolne Suur-Wenemaa on selle wasta jo kaunis hästi haritud ja Wenerahwa elu süda; ka on siin suurem jagu rahwast Wenelased (Weliiki-Mosfid). —

Põhjapoolsed kubermangud: 1) Arhangelst, pääl in Arhangelst, Dwiina jõe ääres, 24,000 inimesega, kaupleb kalli kasuka nahkadega, walmistab laewasi, purju riidet ja laewa kõisi; palju rahwast elab ka wallaskala ja heeringa püügist. — 2) Woologda, pääl in Woologda, 16,000 inimesega. — 3) Dloonets, pääl in Beetrosawódsst, Dneega järwe ääres, 7000 inimesega.

Arhangelstist põhjapoole on Koola poolsaar, kus päikene talwe aeal kaks kuud otša üles ei tõuse. Põhja-Seeämeres on kaks saarestiku Wenemaa päralt: Nowaja Semlää, kus talwe aeal hülge ja metselaja püüdjad jahtimas käiwad; ja kaugel wasta põhja Terawmägede saarestik, kus kõige pikkem pääw 4 kinni 5 kuud pik on. Lühikese suwe aeal käib sinna kala- ja hülge püüdjaid hulgaupa koku, kus naad kaasa wõetud telkide al elawad.

Lõunapoolsed kubermangud: 1) Nowgorod (ehk Weliiki-Nowgorod), pääl in Nowgorod; Ilmeni järwe ääres, väga wana lin. Nastal 862 peale Kristust oli ta Muuriku residens, pärast republiik ja Hansa lin, kus 400,000 inim. elas; nüüd on tal paljalt 15,000 inim. 2) Pihkwa, pääl in Pihkwa, 17,000 inim. 3) Moskwa, pääl in Moskwa, Wene keisrite kroonimise- ja uniwersiteedi lin, 400,000 inimesega, ümberringi 60—70

wersta suur. Kreml ehk keiserlik los seisab kest linna ja on müüridest sisse piiratud; siin elasid Wene zaarid Peter I. saadik. Linnal on peale 10,000 maja ja 400 kirikut. — 4) Twer,

Pilt 32. Wene troika = sõit.

Wenelastel on talwe ael nii hästi linnades kui maal sest suur rööm, kolme=hobuse sõitutega, keda troikadeks nimetasse, mõidu ajada. Peeterburgis ja Moskwas käiwad ka snurtsugu rahwas seesuguste troikade peal sagedaste suurte feltside kaupa maal lusti sõitmas.

päälin Twer, 26,000 inim. — 5) Jarosláw, päälin Jarosláw, 35,000 inim. — 6) Kostromaa, päälin Kostromaa, 12,000 inim. — 7) Wladiimir, päälin Wladiimir, 20,000 inim. — 8) Nishni=Nowgorod, päälin Nishni=Nowgorod, 35,000 inim., kus iga aasta Juulist kuni Augusti kuni 6 nädalat otja kõige suurem Eüroopa laat on. Sel ael on seal 4 kuni 600,000 inimest igalt poolt koos, kes sinna iga aasta peale 60 milj. rubla eest kaupa koku toowad. — 9) Njäsaa, päälin Njäsaa, 21,000 inim. — 10) Tuula, päälin Tuula, 50,000 inim., kuulsa rauatöö wabrikutega. — 11) Kaluga, päälin Kaluga, 32,000 inim. — 12) Smolénst, päälin Smolénst, 15,000 inim. — 13) Drél pää-

lin Drél, 34,000 inim. — 14) Kursk, päälin Kursk, 30,000 inim. — 15) Woroonesh, päälin Woroonesh 40,000 inim. — 26) Tambów, päälin Tambów, 30,000 inim. — 17) Pensa, päälin Pensa, 25,000 inimesega.

Uraali maad.

§ 155. Seie arwatakse terwet Kaama jõekonda ja terwet Uraali mägestiku Petchhoola hallikast kunni Uraali jõeni. Põhjapoolne jagu on suurte metsadest rikkas; lõunapool on vähem metsa, aga palju wilja sigindawat maad. Põhjapool on suurem jagu rahwast Soome seltsi (Permlased, Sirjäänid, Wotjääkid, Tsheremisid), lõunapool Türgi seltsi (Bashkiirid ja Tatterlased).

Uraali maad langevad 3 kubermangu: 1) Drenburg, päälin Drenburg, Uraali jõe ääres, 16,000 inim. — 2) Perm, päälin Perm, Kaama jõe ääres, 30,000 inim. — 3) Wjätka, päälin Wjätka, 15,000 inim.

Ulam = Wolga maad.

§ 156. Algab mõlemal pool Wolga jõge Kaspia merest peale ja ulatab Kaukasuse mägestikust kunni Uraali mägestiku taha. On osast väga wiljarikkas, osast soola steppid, kus midagi leida ei ole, kui rohutu ja pilliroogu. Wiljakandjad maad on enamast kõik maakonnad paremal pool Wolga jõge, iseäranis Simbirsk ja Saraatow, kuhu 1765—1775 palju asutajaid Saksamaalt sisse rändas. Ka Samaara kubermangus, pahemal pool Wolga jõge, on osast väga wiljarikkast maad, mis ka kõik Saks koloniide pärast on. Tühjad lagendikud ja täis soola oitust on Astrahani kubermang. Selle wasta on siin kalapüüki väga tähtjas, kelle marju kaawiari nime al väga kalliks maiuse toiduks peetakse. Uraali jõe ääres elawad Uraali-Kasakad; Wolga jõe ääres mõned Soomeseltsid, nagu Tsheremisid, Tshuwášhid ja Mortwiinid; Astrahani kubermangus Kal-mukad ja Kirgiisid.

Ulam=Wolga maa langeb 7 kubermangu: 1) Musta-mere Kasakate maa, Aasowi mere ääres, kus neid umbes

32,000 elab, kellest ika kolmas jagu lähe aasta peal jõateenistuses on. — 2) Stavropoli (Kaukaasia), päälän Stavropoli, 18,000 inim. — 3) Astrahan, päälän Astrahan, Wolga jõe ääres, 45,000 inim. — 4) Saraatow, päälän Saraatow, paremal pool Wolga jõe, 64,000 inim. — 5) Samaara, päälän Samaara, Wolga paremal kaldal. — 6) Simbirsk, päälän Simbirsk, ka Wolga paremal kaldal, 20,000 inim. — 7) Kaasan, pää- ja uniuersiteedi lin Kaasan, Wolga pahemal kaldal, 60,000 inim.

Lõuna ehk Uus-Wenemaa.

§ 157. Lõuna-Wenemaa on suuremaks jauls steppid, kus rahwas karjast, iseäranis hobuste ja lammaste kaswamistest elab. Ilus ja wäga wiljarikas maakond on lõunapoolne jagu Krimmi poolsaarest, kus wiinamägede ja oliiwi-metsade wahelt suurtsugu Wenelaste suwemajad wälja paistawad. Rahwast on Lõuna-Wenemaal segu Wenelasi, Poolakaid, Kalmuikaid, Kasakaid, Tatterlasi, Wallahhisi, Bulgariisi, Kreeklasi ja Tuutisi. Suurema jalu koloniides on lutheruse usk walitsemas.

Lõuna-Wenemaa langed 5 kubermangu: 1) Besaraabia, päälän Kishinéf, 85,000 inim. — 2) Hersón, pää- ja uniuersiteedi lin Odesja, Musta mere ääres, tähtjas kaubalin, 115,000 inimesega. — 3) Tauria, kuhu Nogaiide steppest ja Krimmi poolsaart arwatakse; päälän Simferopoli, 26,000 inim. Krimmi sõaegast saani kuulus on Sewastopol kantšilin. — 4) Jekaterinoslaw, päälän Jekaterinoslaw, 12,000 inim. — 5) Donni-Kasakade maa, päälän Noowo-Tšherkask, 20,000 inim.

Ukreine ehk Weike-Wenemaa.

§ 158. Seie arwatakse tekmise Dnjeperi ja ülemise Doonetši wilja-sigitawat jõkonda. Uraal-Karpaati maaselj ja nimetud jõgede sügawad orud teewad, et maa kaunis mäginewälja näitab. Rikkaid põldusi ja heinamaid on segu näha uhketamme, wahtra, saare ja lõhmuse metsadega. Wälja-maale wiidawa produktidest on kõige tähtjamad tubakas ja Ukreine

härjad, lüda jägedaste ka Balti kubermangu mõisadesse nuuma peale tuakse. Rahwas on Maalo=Rossid, Kasakad ja Poolakad.

Ukreine langeb nelja kubermangu: 1) Harkow, pää- ja uniwersiteedi linnaga Harkow, 45,000 inim. — 2) Poltaawa, pääliln Poltaawa, 20,000 inim. Siin wõitis Peter I. aastal 1709 Kaarel XII. üle. — 3) Kiowa, pää- ja uniwersiteedilin Kiowa, kõige wanema kloostriga Wenemaal; 60,000 inim. — 4) Tsherniigow, pääliln Tsherniigow, 12,000 inim.

L ä ä n e = W e n e m a a .

§ 159. Lääne-Wenemaa langeb kolme jaku. Põhja-poolist jagu wasta Kuura maad nimetakse Leedo maak. Rahwas on Leedorahwas, kes Lätlaste sugulased, Lätlased ja Wenelased. Suurem jagu mõisnikuid ja linnarahwast on Poolakad, Sakslased ja Suudid.

Leedomaa 6 kubermangu on: 1) Kowno, pääliln Kowno, 20,000 inim. — 2) Wilna, pää- ja uniwersiteedilin Wilna, 50,000 inim. — 3) Grodno, pääliln Grodno, 15,000 inim. — 4) Minsf, pääliln Minsf, 24,000 inim. — 5) Wiitepsf, pääliln Wiitepsf, 20,000 inim. — 6) Mohilëw, pääliln Mohilëw, 20,000 inim.

Reftmine jagu Lääne-Wenemaast kannab Wolhinski, ja Wunapoolne Podólski nime. Rahwas on suurem jagu Beelo=Rossid.

Päälinnad: S hito miir, 30,000, ja Kamenets, 15,000 inimesega.

P o o l a m a a .

§ 160. Poolamaa, Weikseli jõekonnas, on rikkas suurte metsadest, ja hea heina- ja põllumaast. Kauplemine on enamast Suutide käes, kellest siin pool miljon elab. Tähtjas on hobuste ja weiste kasvatamine. Rahwas on Poolakad, Wenelased, Saklad ja Suudid.

Poolamaa 5 kubermangu on: 1) Warsaawa, pää- ja uniwersiteedilin Warsaawa, Praaga kantliga, endine Poola

kuningate residens, praegu 200,000 inim. — 2) Kaadóm, päälín Kaadóm, 10,000 inim. — 3) Lúblin, päälín Lúb-
lin, 20,000 inim. — 4) Ploßk, päälín Ploßk, 12,000
inim. — 5) Awgustowo, päälín Suwálki, 16,000 inim.

Lääne-mere äärjed maad.

A. Soome suurhertsogiriik.

§ 161. Soomemaa on rikkas metsadest ja järwedest, aga ka hea heinamaadest ja põllumaast. Iseäranis lõunapoolne jagu on kaunis wiljasigitaw, ehk kül warane külm sagedaste palju wilja põldude peal ära rikkub. Soome maal on oma walitus, omad seadused, rahad ja sõawägi. Rahwas on Soom-
lased (peale 1,600,000), Rootslased (250,000), Lappo-
lased (1000) ja Wenelased, ühtekoku 1,900,000 inimest. Awwalikü tallitustes ja koolides walitseb Soome keel, ja suurem jagu rahwast on lutheruse usku. Soomemaal on üks uniwer-
siteet, 5 gümnasiumi, üks rahwa-koolmeistrite seminar, üks mis-
sioni maja ja palju muid koolisi. Kuulsad on Soomemaa
graniiti kaewandused. Pää- ja uniwersiteedilin on Helsingi.

Soomemaa Läänide ehk kubermangude arw on 8: 1) Wiiburi Lääni ehk Wana-Soome, päälín Wiiburi, 8000 inim. — 2) Uudenmaa Lääni, päälín Helsingi, 23,000 inimesega, kindralkubernäri ja keiserliku senati paigandus. Uni-
wersiteedi peal õppib 400 õppilast (studengit). Linna kaitseb Weabori kants, kes seitse saare peale on ehitud ja Helsingi kindla sadama ees seisab. — 3) Turun ja Porin Lääni, päälinnad Turku (rootsik. Aabo) ja Pori, esimene 17,000, tõine 7,200 inimesega. — Turun Lääni ja Rootsimaa wahel on ka Ahwenanmaa saarestik Soomemaa päralt. — 4) Hämeen-
linnan Lääni, päälín Hämeenlin, 3000 inim. — 5) Mik-
kelin Lääni, päälín Mikkeli, 7000 inim. — 6) Kuopion Lääni, päälín Kuopio, 4000 inim. — 7) Waasan Lääni, päälín Waasa, 4000 inim. — 8) Dulun Lääni, päälín Dulu, 7000 inim.

Pilt 33. Jimatra tõlke Põhja-Soomemaal.

Jimatra kuulus tõlke on Wiiburi kubermangus, Woksa jõe peal, Sattala küla kõrvas; tema west lükkub 30 jala kõrgusest alla wasta graaniiti kaljust, ja selle wee kabin on ümberkaudu igale poole kümne wersta taga kuulda.

B. I n g r i a m a a.

§ 162. Ingria maast on weel suurem jagu suurte metsade ja soodega kaetud, aga seal, kus teda hariti, awaldab ta rikkast wiljasigindust. Rahwas on Wenelased ja Soomelased. Peeterburgi ja Samburgi maakonnas on ka Saksa koloniisi. Ingria maad jautakse 8 maakonda: Schlüsselburg, Peeterburg, Kambowi (Draanienbaum), Samburg, Luuga, Dudowa (Udow) Narwa ja Sofia.

Linnad: Peeterburg, Wenertigi päälin ja keisri residents, Neewa jõe ääres, Peeter I. 16. Lehekuul 1703 asutud. Tähtjad ehitused on: keiserlik Talwe-palee, kellega Gremittaashi maja koku puudub, kus kallid kunst-asjade kogud sees on; suurwüerst Konstantini Marmori palee, selgest marmo-

Pilt 34. Keisri herra talwe-palee Peeterburgis.

rist ja metallist üles ehitud; Tšarki kirik, väljaspoolt graniiti kivist, seestpoolt marmorist; Peeter I. staatua, 30,000 pärlapunda raske graniiti kalju otsas, keda Lahtast suure wae-waga Peeterburgi toodi; Aleksandri kolon, talwe palee ees, 84 jalga kõrge, kõige kõrgem auusamm maa peal. Peeterburgis on üks uniwersiteet, üks akadeemia, mitu kümme bibliotikat ja museeumit, palju keiserliku lossi ja muid uhkeid ehitusi. Lin on ümber ringi 25 wersta suur, peale $\frac{1}{2}$ milj. inimesega. Keisri ja tema suguwõsa suwelossid on Barskoje-Seloss, Pawlowskis, Peeterhofis, Strelnas, Rambuwis ja Gatshinas, kõik weiksed aga wäga ilusad ja uhked linnad Peeterburgi ümber.

Krooni lin, tugew kants Soome lahes, Kotlini saare peal, 30,000 inimesega. — Schlüsselburg, Laadoga järwe ligidal, Neewa jõe ääres, 26,000 inim. — Luuga ja Samburgi linnad on Luuga jõe ääres, Dudowa Peipsi rannas. — Narwa lin seisab mõlemal pool Narowa jõe, Ingria-maa ja Cesti piiri peal. Ingria poolist linna nimetakse ka Swängorodiks. Narowa tõlke ääres on mitu wabrikut,

kellest kõige suurem Kräänholmi saare peal-seisab. Wanast oli Narwa kuulus Hanfa lin; nüüd on tema rahwa arv 6000.

[Pilt 35. Narwa puuwilla wabrik „Kraanholmi Manufaktuur.“

Selle wabriku peal Narowajõe kabe töffe wahel on praegu 3800 töörahwast ametis, aga meistrite, kirjutajate ja muu ülema ametnikudega kogu 4000 inimest. Kui täis wabrik käimas, siis wõiwad 5000 töölisi leiba saada. „Kraanholmi Manufaktuur“ on esimene puuwilla wabrik termes Eüroopas. — Pahemal pool pildi peal on Stiegligi kalewi ja linawabrikud näha.

D. B a l t i m a a d.

§ 163. Balti maid on kolm kuberm.: Gesti ehk Tallinna, Liwi ehk Riia, Kuura ehk Miitawi kuberm. ja Gesti faarestik. Nende maade pärisrahwas on Gestlased ja Lätlased; esimeste arv on praegu 800,000, teiste arv 1 milj. Saksu ehk kes saksa keelt räägiwad on 200,000, Wene-lasi 25,000, Suutisi 20,000, ja peale nende weel Rootslasi, Leedorahwast ja Mustlasi, nõnda et Balti maades nüüd peale 2 milj. 50,000 inimest 1752 □ pent. ehk 85,850 □ wersta peal elab. Gestlaste päralt on terve Tallinna kubermang oma mittu kümme sadaga, ja pool Riia kubermangu, kummi Walga limani, ühes Saaremaa ja muu saar-

tega. Lätlaste päralt on tõine pool Riia kubermangu ja terwe Miitawi kubermang. Enne Sakste tulemist oli terwe Liivi ja ka tül Kuura maad Gestlaste päralt, aga järel tulewa sõdades walitsesid need Gestlased ennema kõik wahwat surma, kui et naad oma priiust oleksid kautanud. Produktide poolest on Balti maades: taimeriigist ligi 2000 seltsi, elajariigist kodu- elajatega ühtekoku 63 seltsi imetajaid ja 275 seltsi lindusi, kellest peale 40 seltsi rändajad linnud on. Muu elajate poolest ei ole weel õige aru kätte saadud. — Wäljamaale wiitakse: Linu, kanepit, linaseemneid, rullid, odre, nisu, kaeru, puid, nahku, sulgi, luid, raswa, kanepi õli, linast riiet, mere- waiku (helekivi), n. n. e. — Wäljamaalt sisse tuuakse: Soola, heeringaid, puuwilju, joodawat wiina, suhkrut, kohwi, puuwilja, wärwisi, maarja-jeäd, oliivi ja kookus õli, riisi, saagut, korgi puud, kiwisüsi, wikatid, terast, rauda, tina, tubakat, n. n. e.

Gestirahwa entse sündmus seisab weel sügawa wõ kätte al. Eestimest selgemat teadust annab meile seesama Tacitus, kes ka wana Saksarahwast räägib, kui ta ütleb, et paremal Suewi mere rannal Gestieri rahwas elada, usinad wiljakaswatamise peale olla, merewaiguga kaubelda, n. n. e. Ka Soomlastest (fenni) juttustab Tacitus ja kiidab nende wahwust wäga suureks, nõnda et naad kartusetä inimeste ja jumalate wasta kõige rasema järjele jõudnud, kus neil enam ühtegi soowimist üle ei jääda. — Ehk meie kül wana Gestirahwast omaaegse mõõduga mõõta ei wõi, siiski peame ütlemä, et nagu kõik wanad sõnumed ja muud järel jäänud mälestused tunnistawad, Gestirahwas wanal aeal üks tähtjas rahwas olnud. Aga kõik tõised rahwas läksid edasi, Gestlased lõpmata sõdade pärast, kus rohkem pool osa wahwat surma leidis, ühtepuhku tagasi. See wereärawalamise aeg lõppis weel aastal 1710 otja, kus meie Wene Keisri alla saime, ning sest aeast saani on meie maa ühtepuhku sõdadeest puutumata jäänud. Uus elulootus tuli ka meie rahwale, kui Keiser Aleksander I., kelle nime meie rahwas kuld tähtega oma südamesse on kirjutanud, aastal 1819 Gestirahwale priiust kuulutas, ja tõsine uus elu algas peale uue koguonna seadusega aastal 1867, keda meile meie praegune Keiser Aleksander II. armulikult annud.

1) Eesti ehk Tallinna kubermang.

§ 164. Eesti ehk Tallinna kubermang on oma 70 saarega ühtekokku 376 □ pent. ehk 18,424 □ wersta suur, kelle maast 8000 □ wersta metsa ja soodega kaetud on. Tallinna kubermangu maakondasi on 4 (Wiru, Särwe, Harju ja Lääne), linnasi 5, alewikusi on 2 ja kihelkondasi 48. Kõige kõrgem mägi on Emomägi Wiru maal, absoluutene kõrgus 516 jalga. Kõige tähtsamad lahed ja sadamad on: Wiru rannas: Narwa sadam, Kaupsaare sadam, Selja laht Kunda sadamaga. Harju rannas: Tallinna lauba- ja sõasadam, Pakri laht Baltiska sadamaga, Haapsalu ja Matsalu lahed, ja Wirtsu laht ja sadam, kust Muho saarele ja Saaremaale sõidetakse. Jõesed ja järwed waata § 36 b. ja § 37 a. — Gestimaa iseäralise produktidest on nimetamise väärt: Gestimaa weiksed aga tugewad hobused, keda Peeter I. ka Wjätka kubermangu sigitas, ja kilusikk, keda üksi Harjumaal rannas püütakse. Palju saarlast elab hülge ja kala püügist.

§ 165. Linnad ja kihelkonnad. Harju maakonnas: Tallinna, 30,000 inimesega, aastal 1219 Daani kuningast Woldemar II. sinna kohta asutud, kus wana eesti kant-
sillin Lindanisa seisis. Kirikuteest on Dolai kirik oma 429 jalga kõrge torniga kõige tähtsam. Kaks wersta Tallinnast eemal mere rannas on loss, keda Peeter I. oma abikaasa Katarina II. ehitas, ja kuhu nüüd suweaeal palju suurtsugu rahwast Peeterburgist ja muialt suplemas käib. — Tallinnast 44 wersta eemal on Baltiska lin, 400 inim., asutud keiserina Elisabetist aastal 1741. — Kihelkondasi on Harjumaal 12, nimelt: Kuusalo, Sõelehtma, Harju-Saani, Jüri, Kose, Suro, Rapla (wana eesti Saanlinna kant-
si waremetega), Sageri, Nisi, Keila, Madise ja Risti (abikirikud on nimetamata jäänud).

Wiru maakonnas: Rakwere lin, peale 1600 inim., olla aastal 1224 Daani kuningast Woldemar II. ehitud. — Kunda (Lontowa) alewik, ühe hea sadamaga, kust palju wilja wäl-

jamaale wiiaffe. — Rihelfondasi on Wirumaal 11, nimelt: Haljala, Kadrina, Kalkwere, Nigula, Jakob, Weike-Maarja, Simona, Tisaku, Lügänuuse, Tõhwi ja Waiwara.

Järwe maakonnas: Paide lin, 1300 inimesega, olla aastal 1270 Konrad von Mandernist ehitud. — Rihelfondasi on Järwemaal 7, nimelt: Ambla, Järwe-Saani, Madise, Koero, Peetri, Paide ja Türi.

Lääne maakonnas: Haapsalu lin, 2000 inim., aastal 1279 asutud. Suwe aeal käib seie palju wõeraid suplemas. — Lihola alewik, 500 inimesega. — Rihelfondasi on Lääne maal 18, nimelt: Merjamaa, Wigala, Kullamäe, Mihkli (kus wana eesti kantšilin Soontagana oli), Kirewere, Lihola ehk Liisbeti, Martna, Ridala, Haapsalu, Karuse, Hanela, Nigola, Noarootsi, Hiorootsi, Rõige ehk Pihla, Keina, Emaste ja Pühaleppa, neli wiimast Hiomaa saare peal.

§ 166. Saared ja wäinad. Gestimaal on 70 saart, neist on kõige tähtjamad — Harju rannas: Suur ja Weikene Pakri saar, wasta Baltiska linna. Esimene on 5 wersta pik, 2 ½ wersta lai, kolme külaga, kus umbes 250 inimest elab; tõine 4 wersta pik, 1 werst lai, kus kahes külas ligi 200 inimest elab. — Naisaar, wasta Tallinnat, 9 wersta pik, 3 wersta lai, kroonu päralt, täis ilusat metsa. Rahwa arw on 150, kes enamast kalapüügist ja meresõidust elawad. — Prangli saar, 4 wersta pik. — Rammosaar, kus peale 100 inimest enamast hülge- ja kalapüügist elab.

Lääne rannas: Hiomaa, keda Sõela wäin Saaremaast ära lahutab, 20 □ wersta suur, 14000 inimesega, osust Kootslased, osast Gestlased, kes ennast põllutöö kõrwal kala- ja hülge-püügist ja lubja põletamisest toidawad. Hiomaa lõunapoolse ranna ligidal on Kassisaar. — Hiorootsisaar ehk Wormsimaa, Haapsalust 10 wersta eemal, on 15 wersta pik ja 6 funni 9 wersta lai, kus 2000 inimest elab. — Noarootsi saarestik, 4 suuremat ja mittu weiksemat, keda madalad ja kitsad meresilmad kindlamaast äralahutawad. Rahwa arw on peale 3000. Nende saarte peal on iseäranis lahke kliima.

2) Liivi ehk Riia kubermang.

§ 167. Liivi ehk Riia kubermang on 883 □ pent. ehk 43,267 □ wersta suur, kellest kolm jagu wiljamaad, üks jagu metsa ja sood on. Maakondasi on Liivi maal 9 (eestimaakonnad: Tartu, Wõru, Wiliandi, Pärnu ja Saaremaa; lättimaakonnad: Wolmari, Walga, Wõnnu ja Riia), linnasi on 11, kantjisi 1, alewikusi 4 ja kihelkondasi 119. Kõige kõrgemad mäed on: Munamägi, 997 jalga, ja Wällamägi, 946 jalga kõrge, mõlemad Kuffelinna kiltmaa peal Kõuge kihelkonnas. Weike Munamägi, 770, Lenardi, 661 ja Megaste 644 jalga kõrge, kõik kolm Ottepää kiltmaa peal. Kolmandama tähtja ehk Koiva kiltmaa peal on Gaisemägi kõige kõrgem, 968 jalga. Kõik kolm kiltmaad on jaud Uraal-Balti maaseljast. — Kõige tähtjamad lahed ja sadamad on: Riia laht ja sadam, Pärnu ja Kuresaare sadam. Sood ja järwed waata § 36. b. ja § 37. a. — Liivimaa produktidest on iseäranis nimetamise wäärt: Linad, kellest Dype kihelkonna linad (Marienburgi linade nime al) kõige kuulsamad on, kanepid, ruffid, nisud, lubja ja kipsi kiwi, ja head kalad.

§ 168 a. Linnad ja kihelkonnad. Tartu maakonnas: Tartu lin, aastal 1030 suurwürst Sürgist (sellepärast ka wenekeli Sürjewiks nimetud) asutud. Tartu uniwersiteedi peal, keda Aleksander I. aastal 1802 põhjendas, õppib praegu peale 600 õppilast. Rahwa arv on 21,000. Tartust 65 wersta põhja poole on Mustwee alewik Peipst rannas. — Kihelkondast on Tartu maakonnas 16, nimelt: Lormala-Lohusu (Linnutaja mäega, Kalewipoea jäng), Laiuse, Palamuse, Kodawere, Kursi, Maarja, Alsi, Tartu, Puhja, Ranno, Rõo, Rambahja, Wõnnu, Rõngu, Ottepää (wana eesti kantjilin, keda rüütlid aastal 1207 ärawõitsid ja ärapõletasid) ja Sangaste.

Wõru maakonnas: Wõru lin, aastal 1784 keiserina Katarina II. käsu peal ülesehitud. Siin elades on meie Wiru laulik Kalewipoea laulusi kogunud ja kogu seadnud. Rahwa arv: 2100. — Peipst rannas on uus lin Wõõbso, kelle ligi-

dal Liivimaa kõige wanem paberi wabrik Näppinas seisab. — Kihelkondast on Wõru maakonnas 9, nimelt: Näppina, Põlwa, Kanapää, Urwaste, Karola, Saargla, Rõuge, Wastselinna ja Wõru.

Wiliandi maakonnas: Wiliandi lin, seisis kui kindel kants jo enne Sakste tulemist. Praegused müürid on ülejäänud jagu sest kiwikantsist, keda siin Wolquin, peale selle kui ta Gestlasti ja nende kantsi ära oli wõitnud, aastal 1224 üles ehitas. Aastal 1601 sai ta Rootslastest püssirohu abiga ära lõhutud. Rahwa arv on praegu 3100. Wiliandist kirdepoole on Põltsamaa alewik, 600 inimesega. — Kihelkondast on Wiliandi maakonnas 8, nimelt: Põltsamaa, Pilistwere, Suure-Saani, Kolga-Saani, Wiliandi, Paisto, Tarwasto, Helme.

Pärnu maakonnas: Pärnu lin, hea sadamaga, on aastal 1311 Gerdt von Soekest asutud. Rahwa arv on peale 9800. — Kihelkondast on Pärnu maal 9, nimelt: Halliste-Karksi, Saarde, Pärnu, Tori, Wändra, Sakobi, Mihkli, Audro ja Testamaa.

Saaremaa maakonnas: Kuresaare lin. Selle linna kohal seisis jo väga wanast aeast saani üks Gestlaste kantsilin. Aastal 1205 ehitas Daani kuningas Woldemar II. ühe losfi seie, kelle ümber aegamööda praegune lin asus. Rahwa arv on 3000. — Kihelkondast on Saaremaal 14, nimelt: Kuresaar, Kaarma, Püha, Waljala, Põide, Saani, Karja, Mustjala, Kerla, Kihelkonna, Anseküla, Sä-maja, Muho ja Ruhno.

§ 168 b. Need olid Liivimaa 5 eesti maakonda; nüüd tulewad 4 latti maakonda, kus üksiku kihelkondade nimed nimetamata jääwad.

Wolmari maakond: Wolmari lin, olla Daani kuningast Woldemar II. aastal 1219 ehitud; praegu 2000 inimesega. — Lemsi lin, kahe weisse järwe wahel, 1400 inimesega. — Ruhja alewik. — Kihelkondast on Wolmari maakonnas 13.

Walga maakond: Walga lin, aastal 1334 asutud, 3500 inimesega. — Kihelkondast on selle maakonnas 12.

Wõnnu maakond: Wõnnu lin, keda Wolquin aastal 1224 asutas. Smelikud on tema kaks linna kaewu, kus wesi

maa-aluse wast torudest wälja jookseb, ilma et keegi enam teaks, kui kaugele nende ots maa al ulatab; mõlemad kaewud on linna turu peal. Rahwa arv 3100. — Kihelkondasi on Wõnnu maakonnas 16.

Riia maakond: Riia lin, keda aastal 1201 piiskop Albert von Appeldern ehitas, on tähtjas kaubalin, hea sadamaga, kus aastas ligi 4000 laewa sisse ja wälja jooksewad. Rahwa arv on peale 100,000, nende seas 2000 Gestlast. — Riia ja Düünajõe suu wabel on Düünamünde kants, kus piiskop Alberti aeal flooster oli, aga Katarina II. aeal kantsiks sai ehitud. Muud rahwast seal ei ela, kui wangid ja soldatid. — Riiaast 33 wersta eemal on Sbloki alewik. — Kihelkondasi on Riia maakonnas 22.

§ 169. Saared ja wäinad. Saaremaa, 47 □ penk. ehk peale 2300 □ wersta suur, keda Weike-wäin Muho saarest ja Suur-wäin kindla maast lahutab. Tema kaks suurt poolsaart on: Sõrwemaa, kes 30 wersta pik ja 3 kunni 8 wersta lai on, ja Tagamõisamaa. Sõrwemaa wõiks ka ise-saar olla, sest et teda weikene Salmejõgi Saaremaast lahutab. — Muhomaa, 3½ □ penk. suur, on mitme weiksema saarega ühtefoku Saaremaa 13. kihelkond. Suure Kogurwa küla rahwas peawad selle eest, et naad priid on, postist üle wee Saare maale wiima. — Ruhno saar, Saaremaalt 100 wersta lõunapoole, Riia lahes, on 6 wersta pik ja peale 4 wersta lai, ehk üleühtse 9 □ wersta suur. Rahwas on Rootslased, ühtefoku 400, kes ühes külas ja 27 talus põllutöö kõrwas kala- ja hiiulge piüügist elab. Saart kiidetakse üleühtse wäga ilusaks looduse poolest, Kiima on lahke, ja sagedaste näitawad warjukajetused (saata morgaana) 40 wersta kauge Kuuramaa rannaäärseid asju. Ruhno on Saaremaa 14. kihelkond.

3) Kuura ehk Miitawi kubermang.

§ 170. Kuura ehk Miitawi kubermang on 493 □ penk. ehk 24,157 □ wersta suur, kellest kaks jagu põllumaad, üks jagu metsa ja soodega kaetud on. Maakondasi on Kuuramaal 5 (Haasjenpoti, Goldingi, Tukkumi, Miitawi ja Selburgi), lin-

nasi 11, alewikusi 10 ja kihelkondasi 34, kessel ühtekokku ligi 100 lutheruse kirikut ja kirikõppetajat on (Kuuramaal on ühes kihelkonnas mittu kirikut ja kirikõppetajat). Rahest on kaks: Liibawi ja Windawi. Kuuramaa produktidest on iseäranis nimetamise väärt: lubja- ja kipsi-kiivid, merewäik, puu-wili, head ruffid ja nisud, islandi sammal, mesi ja waha.

§ 171. Linnad ja alewikud. Haasenspotti maakonnas on 3 linna ja 2 alewiku: Haasenspotti lin, aastal 1378 asutud, ligi 3000 inimesega. — Grobiini lin, ligi 500 inimesega. — Liibawi lin, tähtjas sadama- ja kaubalin, 11,000 inimesega, nende seas 2000 Suuti. — Poolangi alewik, kus peale kroonu tolli-ametnikude weel mõningad Poolakad, Leedod ja Suudid elawad. — Durbeni alewik, 150 inimesega.

Goldingi maakonnas: Goldingi lin, aastal 1347 linna nime alla saanud, nüüd peale 4000 inim. — Windawi lin, tähtjas oma sadama ja kauplemise pärast, aastal 1314 asutud, praegu peale 2000 inim. — Pilteni lin, aastal 1295 asutud, peale 1000 inim. — Goldingi maakonnas on „Kuura kuningate“ 7 prii küla 30 taluga. Kuura kuningad, üleühtse 400, on jo Sakste esimese tulemisest saani priid lätti talupoead, pärismaa ja rüütli õigustega.

Lukkumi maakonnas: Lukkumi lin, 3000 inim. — Selle maakonna kolm alewiku on: Randau, Zaabelni ja Talsen.

Miitawi maakonnas: Miitawi lin, 23,000 inim. — Bauske lin, 2300 inim. — Alewikud on: Dobleni ja Schbönberg.

Selburgi maakonnas: Jakobstat, 3500 inim. — Fridrikstat, 1300 inim. — Alewikud on: Illuksti, 1000 inimesega, Wana-Subati ja Uus-Subati.

Sisfeld.

	fl.	ss.		ss.
Aaben		136	Äft	168
Aakland (Auckland *)		113	Aksförd (Oxford)	38, 143
Aamu		42	Alabaama	106
Aaraks		152	Alasmägestifud	21
Aararat		44, 69	Alam-Bolgamaad	37, 156
Aafia	15,	41, 56	Albaania	128
Aafow		35, 114	Albaneefid	116
Aasta aead		10	Albors	59
Aastrahan		37, 156	Alfheir (Algier)	47, 84
Aafrika	15,	45, 78	Aleksandria	47, 84
Aafrika faared		89	Aleppo	44, 70
Abefinia Alpid		46, 79	Aleuntid	61
Abefinia maa		47, 82	Algeeria	47, 84
Abjafed		14	Aligääni (Alleghanies)	50, 102
Abufhäär (Abufchehr)		67	Aljafhka	49, 51
Absolutene förgus		21	Alpid	36, 131, 135
Ada		36, 122	Alpimaad	118
Adeen		71	Altai	42, 58, 63
Adelaiide		55, 112	Altenburg	136
Adrianoopoli		40, 128	Altoona	136
Adfhang (Afan)		48, 87	Alfuurud	30, 111
Agram		130	Amazooni jõgi	50, 94
Agra		72	Ambla	165
Agulhas (Agulhas)		45	Amboina	74
Abelmägestifud		22	Ameerika	15, 49, 90
Ahwenanmaa (Aland)	148,	161	Ameerika feltis	30
Ajatfho (Ajaccio)	39,	141	Amirantid	48, 89
Afonkaagua		93	Amfterdam	39, 138
Atroopolis		127	Amuur	42
			Anam	44, 73
			Anamid	61
			Anatoolia	68
			Andalusfta	119

*) Sulgumife märkide wahete on nimed nõnda ülespantud, nagu neid Caffad kirjutanud.

	§§.		§§.
Andamaanid	74	Atlantia okean	15, 35, 49
Andorra	121	Atlas	46, 79
Angaara	42	Audro	168
Angerman	36	Augsburg	137
Angooraa	68	Austraalia	15, 54, 109
Angostuura	96	Austraaliafelts	30, 54, 111
Anhalt	39, 136	Austraal=Alpid	109
Anfoona	124	Austria (Desterreich)	39, 133, 134
Anseküla	168	Awgustoowo	160
Antilibanon	70	Awinjong (Avignon)	141
Antiljed	52, 101	Afghanistaan	43, 67
Antipoodid	5	Afghanid	61
Antitaurus	68		
Antwerpen	139	B.	
Apeniini mägestif	36	Baaba	41
Apeniini poolsaar	35, 118	Baaden	39, 137
Apuulia madalik	122	Baaden=Baaden	137
Araabia	71	Baafel	39, 132
Araabia filtmaa	42, 57, 59	Bab=el=Madef	56
Araabia meri	41, 56	Babiloonia	69
Araablased	61	Bagdaad	44, 69
Araal	42	Bahamaa	52, 101
Aragoonia	121	Bahar=el=Abiad	46, 82
Aranhues (Aranjuez)	121	Bahar=el=Adref	46, 82
Araukaansased	92, 96	Babiia.	98
Ardennid	140	Baieri	39, 137
Argentiina	53, 96	Baikaalia	43, 63
Arhangelsk	37, 154	Bajazet	69
Arhipeelagused	17	Baleaarid	40, 121
Arhipeelagi meri	35	Balkaani mägestif	36
Arkansalased	92	Balkaani poolsaar	35, 118
Arkansase jõgi	103	Balkash	43, 63
Arkansase viik	106	Baltimaad	37, 163
Armeenia	44, 69	Baltimore	106
Armeenia mägestif	42, 59	Baltiska	37, 135
Armeenid	61	Baltiska sadam	164
Arno	36	Banda	74
Arossen	136	Bangkok	44, 73
Assantid	81	Barbados	101
Assiria	69	Barfa	46, 47, 79
Assoorid	48, 89	Bärn	39, 132
Asteroidid	8	Barseloona (Barcelona)	40, 121
Astijärw	36, 37	Bashkiirid	37, 61, 116
Ateene (Athen)	40, 127	Baskifelts	116

	§§.		§§.
Bas-nulits	55, 113	Bosna Seraj	128
Bataavia	44, 74	Bosnia	128
Bauske	37, 171	Bost'n (Boston)	106
Baffini laht	49	Bosporus	35, 41, 128
Baffini maa	51	Botaanika	27
Beduiinid	71	Bötni laht (Bctany)	112
Beelo-Rossid	116, 159	Botni laht	35
Beeringi meri	41, 56	Batokuudlased	92
Belgia	39, 139	Bouro	41
Belgrad	39, 129	Braama	62
Belt, weike ja suur	35	Braamaismus	32, 62
Beludshid	61	Braamaputra	42, 72
Beludshistaan	43, 67	Brandenburg	136
Benaares	72	Branko	49
Bengaalia	41, 56	Brassilia	50, 53, 93, 98
Berberia	47, 84	Braunshweig	39, 136
Berberia rahwas	81	Breemen	39, 136
Bereefina	36, 152	Breemerhaafen	136
Berjen (Bergen)	38, 150	Breslau	136
Berlin	39, 136	Bretanje (Bretagne)	35
Bermuudad	51, 107	Brisl (Bristol)	38, 143
Berniina	131	Britannia	38, 118, 142
Besaraabia	157	Britannia-Ameerika	51, 107
Betshuaanid	81	Brün	134
Birmanid	61	Brussa	68
Birmani maa	44, 73	Brüssel	39, 139
Biskaaja	121	Buddhaismus	32, 62
Biskaaja laht	35, 114	Buenos-Aires	96
Bjeelaja	152	Bufarest	39, 129
Blanko	45	Büfeburg	136
Bogotaa	96	Buthaara	43, 66
Boliivia	53, 93, 96	Buthaara rahwas	64, 66
Bolonja (Boulogne)	40, 124	Bufowiina	39, 134
Bombee (Bombay)	44, 72	Bulgaaria	128
Bon	136	Bulgaarid	37, 116
Bonifaziuse wäin	124	Bulonj (Bologna)	141
Boolar-Zagh	58, 59	Buuh (Bug)	152
Böömia	39, 134	Buurfid (Boers)	87
Bootia	49	Buutan (Bhotan)	72
Bordoo (Bordeaux)	39, 141	Byron	54
Borgu	47		
Börmingham (Birmingham)	143		
Borneo	44, 74	Daalai-Laama	76
Bornueesid	81	Daani maa	38, 146

	§§.		§§.
Euroopa	15, 35, 114	Gradiska	39, 134
Ewrest	21	Gran	130
G.		Granaada	119, 121
Gaisemägi	167	Graz	134
Galatsh (Galacs)	129	Greiz	136
Galiitsia	39, 134	Griinitsh (Greenwich)	38, 143
Galiläa	70	Grobiin	37, 171
Gallahwas	81	Grodno	159
Gallia	39, 118, 140	Guadalaghara	104
Gambia	46, 79	Guadalikiwir (Quadalquivir)	36
Ganges	42, 72	Guadaluup (Guadeloupe)	101
Garda	122	Guadaraama	121
Gardafui	45	Guadiaana	36
Gariitfim	70	Guajaana (Guyana)	53, 93, 99
Garonne	36	Guanahani	101
Gatshina	162	Guatemala	52, 100
Gaurisankar	42	H.	
Seenowa (Genua)	40, 124	Haadria	35
Seenowa laht	35	Haaleb	44, 70
Geneetsaret	44, 70	Haaparanda	149
Genf	39, 132	Haapsalu	37, 165
Georgetown	53, 99	Haapsalu laht	164
Georgia	106	Hargla	168
Georgi kanaal	142	Haasempot	37, 171
Georgilased	63	Hageri	165
Germaania	118	Hainan	75
Germaani selts	116	Haiti	52, 101
Gibraltaar	45, 119, 142	Halsjala	165
Giisfen	136	Halle	136
Gineea laht (Guinea)	78	Hallikad	24
Gineea maad	48, 86	Halliste-Karfli	168
Gineea saared	48, 89	Hamaika (Jamaica)	52, 101
Gläsgoo (Glasgow)	144	Hamburg	39, 136
Gloobus	11	Hämeenlin (Tawastehus)	161
Glotner	131	Hammerfest	150
Goa	44, 72	Hanela	165
Goldingi	37, 171	Hanoover	136
Gondaar	47, 82, 83	Hansa	136
Goota (Gotha)	136	Harju-Jaani	165
Göötaborg	149	Hartow	37, 158
Gootland	38, 149	Harmattan	86
Görz	39, 134	Haarz	114, 135
Göttingen	136	Hawannah (Havanna)	52, 101

	SS		SS
Indu-Sraani sugufelts	61	Juro	165
Indulased	61, 72	Jutee (Utah)	106
Indus	42, 72	Juudid	32, 37, 116
Ingria (Ingermanland)	37, 162	Jupiter	8
Inglismaa (England)	38, 143	Juurra	36
Inglased	116	Jüüti poolsar	35, 118, 146
Inglis-Kanaal	35		
Inimene	29	R.	
Inimeste feltid	30	Raaba	71
Inkad	92	Raabes (Cebes)	45
Insbrot	134	Raabul	43, 67
Jooned	16	Raabuli jõgi	67, 72
Joonia meri	35	Raadis (Cadix)	121
Joonia saarestik	40, 127	Raama	152
Jordan	44, 70	Raanaan	70
Joork (York)	54	Raano	86
Jõed	14, 24	Raare kõdarik	1
Jõejooksendikud	24	Raark (Cork)	38, 145
Jõekonnad	24	Raarma	168
Jõelamemifud	24	Raasan	37, 156
Jõelangused	24	Rabiilid	81
Jõelehtma	165	Radrina	165
Jõe sisseemid	24	Rahira (Cairo)	47, 83
Jõe suund	24	Rajänn (Cayenne)	53, 99
Jõhwi	165	Ralee wain (Calais)	35
Jõõta jõgi (Göta)	148	Kalifornia	49, 51, 104, 106
Jraan	43, 57, 59, 67	Kalifornia laht	49
Jrawadi	42, 73	Kalifornialased	92
Jrkutsk	43, 65	Kaljultse pödrisjon	12
Jrkutsh	42	Kalkutta (Calcutta)	44, 72
Jsfahaan (Ssyphahan)	43, 67	Kalmukad	37, 61, 116
Jslam	62	Kaluuga	154
Jsland	38, 147	Kamaa	36
Jstambul	128	Kambja	168
Jstmo	52	Kamenets	37, 159
Jtaalia	40, 124	Kampanja di Naapoli	122
Jtaaalialane	116, 123	Kampanja di Rooma	122
Jwangorod	37, 162	Kamtshatka	41, 56, 65
Jwissä (Wiza)	40	Kamtshatkalased	61, 65
Judäa	70	Kanaalid	14, 24
Jukagiitrid	61	Kanaaria	48, 89
Jufataan (Yucatan)	49, 52, 100, 101, 104	Känäda (Canada)	51, 107
Jüri	165	Kanapäa	168
		Kandahaar	67

	§§		§§
Kandau	171	Kaziikad	92
Kandi	72	Kebeck (Quebeck)	107
Kandia	40, 128	Keelat	43, 67
Kansas	106	Keembridsh (Cambridge)	143
Kantaabria	119	Keila	36, 165
Känterböri (Canterbury)	143	Keltiselts	116
Kaplin	87	Kemi	36
Kapmaa	48	Kentöffi (Kentucky)	106
Karaakas (Caracas)	96	Kerla	168
Karaiibi meri	49, 101	Kesk-Ameerika	100
Karaiiblased	92, 101	Keskarmumägestifud	21
Kareelid	37	Keskseisupääwad	10
Karintia	39, 134	Kefaloonia	40, 127
Karja	168	Khiwa	43, 66
Karlsbad	134	Kholland	66
Karlskroona	149	Kihelkonna	168
Karlsruuhe	137	Kihnoosaar	37
Karmel	44, 70	Kiidron	70
Kärnten	39, 134	Kiowa (Kiew)	37, 158
Karola	168	Kiito (Quito)	93, 96
Karoliina	106	Kiltmaad	18
Karoliini saared	113	Kimrid	116
Karpaatid	36, 114	Kindlad tähed	6, 8
Karpentaaria	55, 113	Kingston	107
Karraara	124	Kirewere	165
Kartabeena (Cartagena)	96, 121	Kirgiisid	37, 61, 116
Kartuum	47, 83	Kirgiisi steppid	64
Karuse	165	Kiriku wald	40, 125
Kasafad	37, 156, 157	Kishines	37, 157
Kasbeg	56	Kjasta	43, 64, 65
Kashmiir	72	Kjöbenhavn (Kopenhagen)	38, 146
Kaspia	25, 35, 56	Klagfurt	134
Kasfari	36	Klausenburg	130
Kasfel	136	Kliima	13
Kasfisaar	166	Kodawere	168
Kastello St. Anshelo	125	Koero	165
Kastiilia	121	Koguwa	169
Katmanduu	72	Koimbra	120
Kattegot	35	Koiwa jõgi	36
Kaukaasta selts	30	Koiwa kiltmaa	167
Kaukasus	35, 36, 56, 59	Kolga-Taani	168
Kaupsaare	164	Kollane jõgi	75
Kasfrid	81	Kollane meri	41, 56
Kasrimaa	48, 87	Rötn	136

	§§		§§
Kolombo	72	Kotopahhi (Cotopaxi)	50, 93
Koloraado	103	Kowno	37, 159
Komeedid	8	Kraadid	11
Komoorn	130	Kraater	23
Komoriiin	72	Krabla	147
Konektiföt (Connecticut)	106	Kragujewats	129
Konektiföti jõgi	103	Krain	39, 134
Kongo	46, 79	Krakau	134
Konstantinoopoli	40, 128	Kreeka-katoligi kirik	32
Konstantinoopoli wain	35, 56	Kreeka maa (Griechenland)	40, 127
Konstituutfla	33	Kreeklased	37, 116
Kontinentid	14, 15	Kreeta	128
Konfuutsee	75	Kremnits	130
Koobi	58, 76	Kreoolide riigid	96
Koola	35, 154	Krimmi poolsaar	35, 157
Koomer	122	Kristjaania (Christiania)	38, 150
Köönihsgräts	134	Kroaatfla	39, 130
Köönihsberg	136	Krooni lin (Kronstadt)	37, 162
Kopernikus	7	Kröönimaa (Grönland)	51, 108
Koptid	81	Kroonstat	130
Koraan	32, 62	Krusenstern	4
Koralli saared	17	Kuaara	46, 79
Körbed	19	Küen-Lün	42, 58
Körberahwas	81	Kuffelinna fiktmaa	167
Kordiljeeras (Cordilleras)	50, 93, 102	Külladid	40, 127
Koreea	41, 43, 56, 76	Kutshaaßen	136
Koreealased	61	Kullamäe	165
Körge = Aasia	57, 58, 76	Kultuurtaimed	17
Körgearwumägestikud	21	Kumasste	86
Körge = Tataaria	43, 58, 76	Kümejõgi	36
Körgustikud	18	Kunda	36, 164, 165
Korintus	127	Kuopio	37, 161
Korintuse laht	35	Küpros (Cypern)	44, 70
Korintuse maakitsus	126	Kur	152
Korjääfid	61	Kurdid	61
Kornuüäl (Cornwall)	143	Kure Saar	37, 167, 168
Koromandel	72	Kurfi	168
Korrika	39, 124	Kurfi	154
Korjo	125	Kutahia	68
Korfu	40, 127	Kuu	8, 9
Kose	165	Kuuba	52, 101
Kosta = Rifa	52, 100	Kuubo = Sooma	77
Kostromaa	154	Kuuka	86
Kotliini saar	162	Kuura (Kurland),	37, 170

	§§		§§
Kuura-Koiva (Ka)	36	Libeeria	48, 86
Kuura funingate maa	171	Lüganuse	165
Kuusalu	165	Lihola	165
Kwantong	43, 75	Lichtenstein	39, 137
	L.	Liibanon	42, 44, 70
Laadoga	152	Liibau	37, 171
Laaland	38, 146	Liibawi laht	170
Laaned	19	Liids (Leeds)	143
Lääne-India	52, 101, 102	Liima	96
Lääne-kontinent	15	Liisbeti	165
Lääne meri	35	Liivasambad	26
Lääne Wenemaa	37, 159	Liivi maa	37, 167
Laava	22	Limmerik	145
Laabrädoor (Labrador)	49, 51	Linnu tee	8
Laened	16	Linz	134
Lagendikud	18, 20	Liong (Lyon)	39, 141
Lago madshoore (L. maggiore)	122	Lippe	39, 136
Laguunid	122	Lisboa (Lissabon)	40, 120
Lahed	14	Liwaadia	127
Lahoore	72	Liverpuul (Liverpool)	38, 143
Laiabah	134	Liworno	124
Laiuse	168	Ljannos (Lannos)	50, 95
Lakediivid	72	Loaare (Loire)	36
La Paas (La Paz)	96	Lombardia	122, 124
Lappolased	37, 116	London	38, 143
Lariissa	128	Lorenzi jõgi	50, 103
La Rofa	35	Loréto	124
Lassa	76	Lõuna-Ameerika	53, 93
Lätlased	37, 116	Lõuna-Jeämeri	15
Lauenburg	136	Lõuna-Wenemaa	37, 157
Lausikmaad	18	Lublin	37, 160
Lamiinid	21	Luislaana	51, 106
La Balette	142	Luffenburg	39, 138
Lazaroonid	124	Lusfon (Luzon)	74
Leedo maa (Lithauen)	159	Lüttih	139
Leedorahwas	37, 116	Lüübet	39, 136
Leena	42	Lunga	37, 162
Leipzig	136	Lunga jõgi	36
Lemberg	134	Lunlea	36
Lemsi	168	Luur (Louvre)	141
Lenardi	167	Luzern	132
Lesbos	70		
Lewante	68		
		M.	
		Maafera	8, 9

	SS		SS
Maalaga	40, 121	Maranjon (Marannon)	50, 94
Maalo-Rosfid	116	Maremmad	122
Maanselga	151	Mariaanid	55, 113
Maapind	14	Mariienbad	134
Maapoolikud	11, 15	Martid	124
Määria (Mähren)	39, 134	Marmora	35, 41, 56
Määriländ (Maryland)	51, 106	Maroniitid	70
Maarja	168	Maroffo	47, 84
Maaseljad	20	Mars	8
Maafugud	19	Marselj (Marseille)	39, 141
Maafelg	5, 10	Martiniif (Martinique)	101
Maawärisemised	23	Martna	165
Maawööd	13	Mafenna	86
Madagaskar	48, 74, 89	Maskarenjad (Mascaren-	
Madalikud	18	nen)	48, 89
Madeera (Madeira)	48, 89	Maskat	71
Madise	165	Mäsfätsfhusets (Massachu-	
Madjaarid (Magyaren)	116,	setts)	51, 106
	129, 130	Mathemaatika Geograafia	34
Madraas	44, 72	Matsalu	164
Madriid	40, 121	Maunt Everest (Mount	
Mäeahelikud	20	Everest)	42
Magdaleena	93	Maurid	81
Magdeburg	136	Meedina	44, 71
Magelhaens	4, 109	Meek-Rong	73
Magelhaensi wäin	97	Meen (Maine)	106
Mägestifud	20, 21	Meenang-Rong (Menam-	
Mainz	137	Rong)	42, 73
Mafao	75	Meerom	70
Mafedoonia	128	Megaste	167
Mätkénsi (Mac Kenzie)	50, 103	Mehhikolased	92
Mälaari järw	148	Mehhiko (Mexiko)	51, 102, 104
Malabaar	72	Mehhiko laht	49, 101
Malaiia selts	30, 61, 111	Meiningi	136
Malaffa	41, 73	Metta	44, 71
Malediimid	72	Meklenburg	39, 136
Malta	38, 124, 142	Melburn (Melbourne)	55, 112
Mandelai	73	Melville	49, 51
Mandinkod	81	Meridiaanid	11
Mandshud	76	Merjamaa	165
Mandshuuria	42, 43, 58, 76	Merkuur	8
Mantoa	124	Meseena	36, 152
Mäntshest'r (Manchester)	38, 143	Mesopotaamia	44, 69
Maoorid	113	Mesfiina	124

	§§		§§
Mestiitsid	92	Moriitsius. (Mauritius)	89
Metsmehed	87	Mörree (Murray)	55
Mihkli	165, 168	Mosangbiife (Mozambique)	48, 87
Mittau	37, 171	Mosangbiife wäin	89
Mijaako	43, 77	Mostwa	37, 154
Mikaado	77	Moslemid	32, 62
Mikkeli	161	Muhamedlased	32, 62
Milaano (Mailand)	40, 124	Muhomaa	37, 168, 169
Mindanaao	74	Mula-asseeni mägi	119
Minjo (Minho)	36	Mulattid	92
Minnesotaa	106	Munamägi	151, 167
Minorka	121	Münhjen (München)	39, 137
Minst	37, 159	Münster	136
Mintsho (Mincio)	36, 122	Murdmägestikud	22
Mississippi jõgi	50, 103	Mursuk (Murzuf)	47, 84
Mississippi riik	106	Mustjala	168
Misfuuri jõgi	50, 103	Mustlased	37, 116
Misfuuri riik	51, 106	Mustmeri	35, 41, 56
Mitiliino	70	Mustwee	168
Mitsbigäni jõgi (Michigan)	50, 103		
Mitsbigäni riik	106	R.	
Mobilew	159	Raablus	70
Mokka	71	Raapoli (Neapel)	40, 124
Moldau	39, 129	Raatsfaret	44
Moluffid	44, 74	Rabad	5, 12
Monarh	33	Rabajooned	12
Monarhii	33	Raisaar	37, 116
Mongoolia	43, 58, 76	Rakfa	127
Mongoolia selts	30, 116	Rangasakki	77
Mongoolid	61	Ran-Ring	43, 75
Monotheistid	32	Rante (Rantes)	39, 141
Monroowia	48, 86	Rarowaa	36, 152
Montewideoo	96	Rarwa	37, 162
Mont Blang	36, 114, 131	Rarwa sadam	164
Mont Roosa	131	Ratal	87
Mont Wiiso	131	Ratoolia	68
Möntriil (Montreal)	107	Rawarra	121
Moodena	124	Reegri riigid	48, 86
Möön	16	Reegri selts	30, 46, 81
Moosul	69	Reewa	36, 152
Moraawia	32, 134	Regroponte	127
Mordwiinid	37, 116	Reiaägära (Niagara)	103
Moreea	127	Reienburg	132
Moriia	70	Reptuunus	8

	SS		SS
Neptuuni mägestifud	23	Nuubarahwas	81
Newaada	106	Nuubia	46, 47, 82
Nianza	46	Nürnberg	137
Nigriitka	86		
Nigula	165		
Niiderland	39	D.	
Niiger	46	Daafid	19
Niilus	46, 79	Ddesfa	37, 157
Niilusmaad	47, 82	Dheio jõgi (Ohio)	50, 103
Niipal (Nipaul)	72	Dheio riif	51, 106
Nikaraagua	52, 100	Dhotff	43, 56, 65
Nikobaarid	74	Dhotski meri	41
Nikolajewff	65	Djad	24
Niponi maa	43, 77	Dtaa	36, 152
Nischni-Nowgorod	37, 154	Dkeanid	14, 15
Niifi	165	Dldenburg	39, 136
Nizza	39, 141	Dlimägi	70
Njeemen	36	Dlmüz	134
Nju=Braunshweig *)	50	Dloonets	154
Nju=Dshersi (New-Jersey)	106	Dmaan	71
Nju=Granaada	53	Dmsff	43, 65
Nju=Gämpshir (N.=Hampshire)	106	Dneega	152
Nju=Joorik (N.=York)	51, 106	Dntaario	50, 103
Nju=Näsi (Newcastle)	38, 143	Dobi	42
Nju=Orliäns (N.=Orleans)	106	Dödenburg	130
Nju=Shottimaa	51	Dödense	146
Nju=Waales	51	Doder	36
Nju=Saundlånd (N.=Soundland)	51, 107	Döland	149
Noaroots	37, 165, 166	Dofen	39, 130
Nogaiid	61, 116	Dporto	120
Nomaadid	31, 61	Draanje jõgi	46, 79
Nõo	168	Draanje riif	87
Noowaja Semlää	154	Dregoni jõgi	103
Noowo Tsherkaff	157	Dregoni mägestif	102
Norra (Norwegen)	38, 150	Dregoni riif	106
Norralfesed	116	Drél	154
Notre Daame	141	Drenburg	37, 155
Nowgorod	154	Drinoko	50, 94
Nuuba	82	Drkaanid	26
		Drkne saared (Drkneys)	38, 144
		Drleang (Drleans)	39, 141
		Drmuusi wäin (Drmuz)	56
		Drontes	70
		Drtegal	119
		Drtes	131

*) Nju tähendab ingliskeeli uus ja firjutakse new.

	§§		§§
Osmannid	61, 116	Peeterhof	37
Ostjäätid	61, 116	Peetlehem	44, 70
Otomaaklased	92	Peetri	165
Ottepää	167, 168	Peetropawlowski	65
Duduwa (Gdow)	37, 162	Peetrosawoff	154
Dulu (Uleåborg)	37, 161	Peipfi	37, 152
Dwaihi	55, 113	Pelaagi Reegrid	61
		Pelwoo (Pelvoux)	131
		Pendshab	72
		Penfa	154
Baadua	124	Penfilwaania	51, 106
Baapuad	30, 111	Perm	37, 155
Baariad	62	Permlased	37, 116
Bäätip	12	Pernambuto	98
Baganad	32	Persia	43, 67
Baide	37, 165	Persia laht	41, 56
Baisto	168	Persid	61
Bäifene	7, 9	Peruu	53, 96
Bakri laht	164	Peruualased	92
Bakri saar	166	Peruudfha (Perugia)	124
Balamuse	168	Pesheraad	97
Balärmo	40, 124	Pest	39, 130
Balästiina	44, 59, 70	Petshoora	36, 152
Balee Roajal (Palais royal)	141	Pihkwa (Pleskau)	37, 154
Balma	48, 121	Pihla	165
Bampas	50, 95	Piirita	36
Banamaa	90, 96, 100	Piisa	124
Baraa	98	Pilistwere	168
Paraguai	53, 96	Pilteni	37, 171
Paraguai jõgi	94	Pireeus (Piräus)	127
Paramariibo	53, 99	Pireneid (Pyrenäen)	36, 119
Paranaa	94	Pireneei poolsaar	35, 118
Bariifi	39, 141	Pitiuufid	40, 121
Parma	124	Planeedid	6, 8
Pärnu	37, 168	Planigloobid	11, 15
Pärnu jõgi	36, 167	Plimmöd (Plymouth)	38, 143
Pasfa	128	Plotif	37, 160
Pasfaat-tuuled	26	Plutoni mägestikud	23
Batagoonia	53, 97	Podolski	159
Batagoonlased	92	Põhja-Ameerika	51, 102
Batraas	127	Põhja-Seaameri	15, 35, 41, 49
Bawlowski	162	Põhja-Kanaal	142
Bee-King	43, 75	Põhja-Kap	35
Beesli (Paisley)	144	Põhja-meri	35
Beeterburg	37, 162		

	SS		SS
Põhja nael	6	Pühaleppa	165
Põide	168	Puhja	168
Poliitika Geograafia	34	Punane meri	41, 45, 56
Polineesia	113		
Põlised metsad	19	R.	
Politheistid	32	Raab	130
Poltaawa	37, 158	Raadóm	37, 160
Põltsamaa	168	Rajawahi maad	39, 130
Põlwa	168	Rafwere (Wesenberg)	47, 165
Pommerni	136	Rambowi (Oranienbaum)	37, 162
Pompeeji	124	Rammosaar	166
Pondisbeeri (Pondichery)	72	Rändajad tähed	6, 8
Pontiini sood	122	Rannajõed	24
Pool	36	Ranno	168
Poolakad	37, 116	Rapla	165
Poolamaa	37, 160	Räppina	168
Poolangi	171	Räseburg	136
Poolitaja	10, 11	Reikjawiik (Reykjavik)	147
Poolused	5, 12	Reini jõgi (Rhein)	37
Põõrijooned	12	Reini kubermang	136
Põõripääwad	10, 12	Relatiivene kõrgus	21
Poolosen	136	Republiik	33
Pori (Björneborg)	161	Reüs	39, 136
Porto Riko	52, 101	Ridala	165
Porto Santo	48	Riia (Riga)	37, 168
Portsmõd (Portsmouth)	143	Riia laht	35, 167
Portogalia	40, 120	Riigid	33
Portogalia rahwas	116	Riiseni mägestik	135
Potoffi	96, 104	Rindlademistikud	22
Potsdam	136	Rindmägestikud	22
Praaga	160	Rio de Dshanneero (Sa-	
Praab (Prag)	134	neiro)	53, 98
Prantsuse maa (Frankreich)	39, 140	Rio de La Plaata	50, 94
Prantsused	116	Risti	165
Preisi (Preußen)	39, 136	Ristiuisulised	32
Preiid (Prairien)	50, 103	Rjásaan	154
Presburg	130	Roddlah	49
Priyet	152	Robelised saared	48, 89
Produktid	27	Rohusaared	74
Proe	36	Rõige	165
Protestanti kirik	32	Roski Mauntiins (Rocky	
Ptolemäus	7	Mountáns)	102
Puebla	104	Romaani selts	116
Püha	168	Rõngu	168

	§§		§§
Rood-Giländ (Rhode-Island)	106	Salzburg	39, 134
Roodo	70	Samaara	37, 156
Rooma (Rom)	40, 125	Samaaria	70
Rooma katoligi kirik	32	Samoejedid	37, 61, 116
Roone (Rhone)	36	Sandwichi saared	55, 113
Rootslased	37, 116	Sangaste	168
Rootsi maa (Schweden)	38, 149	Sangbeesi (Zambese)	46, 79
Roshfoor (Rochefort)	141	Sau *) Jaago	89
Rossia	151	San Domingo	101
Rostof	136	San Lorenzo	121
Rotterdam	138	San Salwadoor	52, 100
Rõuge	168	Sansibaar (Zanzibar)	48, 87
Ruhja	168	San Franzisko	51, 106
Rumäänia	129	San Vincent	119
Rumäänid	116	Sankt Bernhard	131
Ruhnojaar	37, 168, 169	St. Galli	132
Ruudolstat	136	St. Dõnni (St. Denys)	141
		St. Kluu (St. Cloud)	141
		St. Louis	106
		Santjaago	96
Saabel	85	Santo Mariino	40, 125
Saalomoni saared	113	Saraatow	37, 156
Saamo	70	Saragosfa (Saragoza)	40
Saamum	26, 85	Sardiinia	40, 124
Saardam	138	Saturnus	8
Saarde	168	Sau	36
Säärđ	14	Sawannid	50, 103
Saared	14, 16, 17	Sawoien	141
Saaremaa (Desel)	37, 169	Seego	86
Saarestik	17	Seelebes (Celebes)	44, 74
Sadamad	14	Seene (Seine)	36
Sahara	46, 47, 79, 85	Segedin (Szegedin)	130
Saire (Zaire)	46, 79	Seilon (Ceylon)	44, 72
Saima	152	Selburg	171
Saksamaa (Deutschland)	39, 135	Seljalaht	164
Sakslased	37, 116, 135	Selters	136
Saksi kubermang	136	Seltsisaared	55, 113
Saksi kuningriik	39, 136	Semiiti suguselts	61
Saksi-Altenburg	39, 136	Senegal	46, 79
Saksi=Rooburg=Goota	39, 136		
Saksi=Meiningen	39, 136		
Saksi=Weimar	39, 136		
Salatse	36		
Salme jõgi	169		
Saloniika	128		

*) San, Sankt ja Santo tähendavad püh a, esimene hispaania, tõine ladina ja kolmas itaalia keeli, neid kirjutakse ka lühendub S. ehk St.

	§§		§§	
Senegambia	48,	86	Siinai	71
Sennaar	47, 82,	83	Siion	70
Seraail		128	Siiria	44, 59, 70
Serbia	39,	129	Sileesia (Schlesten)	39, 134
Serbid		116	Silistria	128
Seuta (Ceuta)		84	Silmaring	4
Sewennid		140	Silwas	50, 95, 98
Sewerowostotshnoi		41	Simbirff	156
Sewilja (Sevilla)	40,	121	Simona	165
Seychelli saared	48,	89	Simferoopoli	37, 157
Shaama uft		62	Singapuur (Singapore)	44, 73
Sharlottenburg		136	Sinine jõgi	75
Shemnitz		130	Sinsineeti (Cincinnati)	106
Shetland	38,	144	Sirang (Ceram)	74
Shiitid		32	Sirokko	26, 123
Shiwa		62	Siwaa	47
Shitomiir	37,	159	Själland (Seeland)	38, 146
Shleesia	39, 134,	136	Stäärid	148
Shleeswig-Holstein		136	Stageraf	35
Shleiz		136	Stagestöl-Tind	148
Shlot		168	Standinaawia	35, 38, 118
Shlüsselfburg	37,	162	Standinaawia mägestif	36
Shöönberg		171	Stiio	70
Shöönbrun		134	Stutaari	68
Shottid		116	Stlaami feltš	116
Shottimaa (Schottland)	38,	144	Stlawoonia	39, 130
Shwalbah		136	Smolensf	154
Shwarzburg	39,	136	Smürna	44, 68
Shwertin		136	Snehättan	148
Siam	44,	73	Söbruse saared	55, 113
Siamid		61	Sofia	128
Siami laht		41	Sokootu	86
Siberimaa	43, 58,	63	Sokootora	89
Sidni (Sydney)	55,	112	Solaano	26
Sidra		45	Somaalid	48, 81
Sidfiilia (Sicilien)	40,	124	Sondershausen	136
Sierra Leoona		48	Soomemaa (Finnland)	37, 161
Sierra Moreena		119	Soomelast	35
Sierra Nawaada	36, 93,	119	Soomelast	116
Siget (Szigeth)		130	Soomlafed	37, 116, 161
Sigetwaar (Szigethvar)		130	Soontagane	165
Sihid	11,	12	Soofala	48, 87
Siibenbürgia	39,	130	Soraata	93
Siibem		70	Sörwemaa	169

	§§		§§
Speier		Tähtkujud	6
Sporaadid	40,	Taimed	27
Stabiid		Taikun	77
Stawroopoli	37,	Tallin (Reval)	37, 165
Staffa		Tallinna kubermang	164
Steiermark	39,	Talsen	171
Steppid		Tambow	154
Steppijõed		Tandsheer (Tanger)	84
Stettiin		Tarifa	35
Stiip (Steep)		Tarsus	68
Straasburg		Tartu (Dorpat)	11, 37, 168
Strelna		Tarwasto	168
Streliz		Tasmaania	55, 113
Stukholm (Stockholm)	38,	Tatterlased	37, 116
Stuttgart		Tatra	36
Subati		Tättoweerimine	31
Sudaan	46, 48, 79,	Tauer (Tower)	143
Sudaani rahwas		Tauria	157
Sues (Suez)	41, 45, 56,	Tauri mägestik	151
Suhoona		Tauris	67
Sumaatra	44,	Taurus	42, 59, 68
Sumbaawa		Teeref	152
Sunda saared	44,	Teewere (Tiberi)	36, 122
Sunniitid		Teheraan	43, 67
Sür (Syr)		Tehhas (Texas)	51, 106
Suraate		Tehuantepek	100
Surabaia	44,	Teis (Theiß)	36
Sürjäänid		Temeswaar	130
Surnu meri	44,	Temeswaar-Banaat	39, 130
Süüra (Syra)		Temje	36
Suure Jaani		Tenerifa	48, 89
Suur Laht		Tenesfii jõgi	103
Suur-okean	15, 41, 49	Tenesfii riik	106
Suur wanter		Tepliz	334
Suur Wenemaa	37,	Terawmägede saared	154
Suwalki		Tereesia	130
Swiir		Tessaalia	128
		Tessino (Tessin)	36, 122
		Testamaa	168
T.		Tbien-Shan	42, 58
Tabor	44,	Tbien-Shan-Man-Lu	43, 58
Taaho (Tajo)		Tibbud	81
Tadschiid		Tiigris	42
Taewa lautus		Tiimor	74
Taga-India	41, 44, 56,	Timbuftu	48, 86
Tahitti			

	§§		§§
Tirool	39, 134	Tuaared	81
Titikata	93	Tuffum	37, 171
Tiflis	43, 63	Tulemaa	53, 67
Tobolst	43, 65	Tüülrü (Tuulerien)	141
Tokaj	130	Tulong (Toulon)	39, 141
Tölked	24	Tuluus (Toulouse)	141
Toleedo	121	Tuneesia	47, 84
Tori	168	Tunguusta	76
Toriino (Turin)	40, 124	Tunguustid	61, 76
Torma-Lohusu	168	Tungusta	42
Tornea	36	Tunkin	41
Torres-uulits	55, 113	Turaan	43, 58, 66
Toskaana (Toscana)	122, 124	Türgi-Nastia	44, 68
Traakia	128	Türgimaa (Türkei)	40, 128
Trabandid	8	Türgiselts	116
Trankebar	72	Türgi wasalliriigid	39, 129
Transbaikalia	63	Türheenia meri	35
Transkaukaasia	43, 63	Türi	165
Transwaalia	87	Turkestaan	43, 66
Trawemünde	136	Turkomanid	61
Tribunt	33	Turku (Ubo)	37, 161
Trient	134	Turun Lääni	161
Triest	39, 134	Turfan	76
Triesti laht	35	Tüübet	43, 58, 76
Trinidad	101	Tüübetlased	61
Tripoli	47, 84	Tuula	154
Tripolitaania	47, 84	Tuuled	26
Troopik	13	Tuulispass	26
Troppan	134	Tuunis	47, 84
Tsaadjärw	48, 79, 86	Twer	37, 154
Tshebbid	116		
Tsheljuskin	41		
Tsheremisfid	37, 116	U. u.	
Tsherkesfid	63	Uiguurid	61
Tsherniigow	158	Ühendud-Riigid	51, 105
Tshernowiz (Gzernowiz)	134	Ukreine	37, 158
Tshiile (Chile)	53, 96	Ülemjärw	37, 50, 103
Tshikeego (Chicago)	106	Ulm	137
Tshimborasso (Chimborazo)	21, 50, 93	Umbria	124
Tshiwita-Bekia (Civ. vecchia)	125	Ungria (Ungarn)	39, 130
Tshukifaka (Chuquisaca)	96	Ungria kroonimaad	130
Tshuktsheni maa	56	Upaala	38, 149
Tshukshid	61	Uraal-Ultai suguselts	61
Tshuwafhid	116	Uraal-Balti maafelg	151
		Uraal-Karpaati maafelg	151
		Uraali maad	37, 155

SS

Uraali mägestik	35, 36, 41, 56,	114
Uraali jõgi	36, 56,	152
Uruguai	53,	96
Uruguai jõgi		94
Urwaste		168
Usbeekid		61
Usud		32
Uudenmaa (Nyland)		161
Uranus		8
Uus-Braunshweig		107
Uus-Britannia	55,	113
Uus-Gineea (N. Guinea)	55,	113
Uus-Granaada		96
Uue Hollandi kontinent	15, 109,	112
Uus-Jeruusalemi		106
Uus-Kaledoonia	55,	113
Uus-Leitudmaa		107
Uus-maailm	15,	49
Uus-Mehhiko		106
Uus-Meremaa	55,	113
Uus-Shottimaa	49,	107
Uus-Waales		112
Uus-Wenemaa	37,	157

W.

Waa lenid		116
Waa les, kap		49
Waa lesi poolsaar		143
Waa ra		86
Waa sa	37,	161
Wahabiitid		71
Wahemeri	35, 41, 45,	56
Wahja pöörijoon		12
Waiinad		13
Waiwara		165
Waldai-kiltmaa		151
Waldef	39,	136
Walenzia (Balencia)		121
Walga	37,	168
Walge meri		35
Waljala		168
Wal labhia	39,	129
Wal labhid		37
Wal lamägi		167
Walloonid		139

SS

Walparaiiso		96
Wan		69
Wana maailm	15,	35
Wandra		168
Wärde, kap (Verde)		45
Wärdesaared	48,	89
Wärgli laht		164
Warjutamised		9
Wärmaunt (Vermont)		106
Warna		128
Warsaawa (Warschau)	37,	160
Wärsalj (Versailles)		141
Wartburg		136
Wafalli riigid		33
Washington	51,	105
Wastjalgnifud		5
Wastselinna kiltmaa		168
Watikaano		125
Weapori	37,	161
Weedad		62
Weeneri järw		148
Weenus		8
Weesambad		26
Weeser	36,	114
Wegetabiilid		27
Weike-Aasia	41, 44, 59,	68
Weike Maarja		165
Weike wanfer		6
Weike Wenemaa	37,	158
Weiffel	36,	152
Weimar		136
Weliiki-Nowgorod		37
Weliiki-Rosfid		116
Wendid		116
Wene-Aasia	43,	63
Wenelased	37,	116
Wenemaa (Rusland)	37, 118,	150
Weneetsia (Benedig)	40,	124
Weneetsia laht		35
Wenesueela (Venezuela)	53, 93, 96,	99
Weroona		124
Wesfir (Wesier)		128
Wesnuuf (Wesuv)	36,	124
Westsaa lia (Westphalen)		136

	§§		§§
Wetteri järw	148	Zarškoje Seloo	37, 162
Widin	128	Zeniit	12
Wigala	165	Zodiakus	6
Wiiburi (Wiborg)	37, 161	Zoologia	27
Wiini	39, 134	Zoonid	13
Wittepff	37, 159	Züürih	39, 132
Wiktooria (Victoria)	112		
Wiliandi (Welling)	37, 168	F.	
Wilna	37, 159	Faata morgaana	86
Wilson	54	Fäär Dör	38, 147
Windau	37, 171	Falkmaa	53, 97
Windawi jõgi	36, 170	Fauna	27
Windsfär (Windsor)	143	Felibe	128
Wiriinia	106	Ferro	11, 48, 89
Wirtsjärw	37, 152	Fes (Fes)	47, 84
Wirtsu	166	Fesaaan (Fezzan)	47, 84, 85
Wisbaaden	136	Fidschi saared (Witi f.)	55, 113
Wishnu	62	Fiiiska Geograafia	34
Wisconsin	106	Fikstähed	6, 8
Wjätka	37, 155	Filadelfia (Philadelphia)	51, 106
Wjätka jõgi	152	Filipiinid	44, 74
Wläämü	116, 139	Filipoopoli	128
Wladiimir	154	Fingali koop	144
Woiwoodina	39, 130	Finisterrä	119
Wolga	36, 114, 152	Finsteraar horn	131
Wolhinski	159	Firenze (Florenz)	40, 124
Wolhonski	151	Floora	27
Wolhowi	152	Floriida	49, 51, 101, 106
Wolmari	37, 168	Foraarsberg	39, 134
Wöniitsta	70	Formoosa	75
Wönnu	37, 168	Frankfurt	136
Wööbso	37, 168	Freiberg	132, 137
Woologda	154	Friderikia	146
Worms	137	Fridrihschal	150
Woroonesh	154	Fridrikstat	37, 171
Wöru	37, 168	Froward	49
Wosgeesid (Wogesen)	140	Funtshal (Funchal)	89
Wotjäälid	37, 116	Füünen	38, 146
Wulkaanid	23		
Württemberg	39, 137	C.	
Wüütshегда	152	Charleston	106
		Columbus	90
3.		Columbia	103
Zaabelni	171	Cook	4, 109
Zaara	130	Cook-uulits	55, 113
Zante	40, 127	Cortez	104

